

Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi

Nizami Cəfərov

SÖZÜMÜZÜN ALİ BAŞ KOMANDANI

Seçilmiş məqalələr

"Elm və təhsil"

Bakı – 2021

Redaktor:
Dəyanət Osmanlı

ÜMUMMİLLİ LİDER VƏ ÜMUMTÜRÜK MƏDƏNİ İRSİ

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində dünyada baş verən global demokratik dəyişikliklərin birbaşa təsiri altında ümumən türk məkanında özünü göstərən inteqrasiya prosesləri, əsasən, üç sahəni əhatə etməkdədir:

- 1) mənəvi-mədəni,
- 2) sosial-iqtisadi,
- 3) siyasi.

Həmin sahələrin hər birində diqqəti çəkən uğurlar qazanılsa da, ən böyük işlər heç şübhəsiz, mənəvi-mədəni sahədə görülmüşdür ki, bu, səbəbsiz deyil. Müasir türk məkanında gedən mənəvi-mədəni inteqrasiyanın əsas səbəblərindən biri, bəlkə də, birincisi bütün diferensial keyfiyyətləri ilə birlikdə türk xalqlarının ortaq etnokulturoloji dəyərlərə son dərəcə sədaqəti, həmin məkanda yetişmiş dahi şəxsiyyətlərin bütün dünyada məşhur yaradıcılıq irsinə sonsuz hörməti, ehtiramıdır. Və tamamilə təbii-dir ki, bu sədaqət, hörmət və ehtiram öz müstəqilliyinə qovuşmuş müasir türk xalqlarının dövlətləri, siyasi liderləri tərəfindən nəinki müdafiə, daha doğru olar deyək ki, himayə olunmaqdadır.

* * *

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin ümumtürk mədəni irsi barədəki çoxsahəli təsəvvür,

Nizami Cəfərov. Sözümlərin Ali Baş Komandanı.
Bakı, "Elm və təhsil", 2021, 200 səh.

4602000000
N-98-2021 qıfılı nəşr

© Nizami Cəfərov, 2021

təhlil və mülahizələri böyük bir dövlət xadiminin ictimai-siyasi maraq dairəsi üçün təbii sayılacaq hədudları aşaraq, cəsarətlə demək olar ki, həmin irsin ümumbəşəri miqyasda tarixi-fəlsəfi dəyərləndirilməsi səviyyəsinə yüksəlməklə keyfiyyətə yeni missiya müəyyən edir. Hələ sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Mirzə Fətəli, Aşıq Ələsgər, Cəlil Məmmədquluzadə, Sabir, Hüseyn Cavid, Üzeyir Hacıbəyli, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurgun kimi onlarla dahi şəxsiyyətinin həm respublikada, həm Sovetlər Birliyində, həm də dünyada tanınması məqsədilə bütün imkanları səfərbər edən Heydər Əliyev müstəqillik dövründə bu imkanları daha da genişləndirməyin mükəmməl təcrübəsini təqdim etməyə nail oldu. Və heç də təsadüfi deyildi ki, ümummilli lider milli mədəni irsin təbliğinə ölkənin düşdüyü acınacaqlı vəziyyətdən çıxarılması uğrunda aparılan gərgin mübarizənin çox mühüm tərkib hissələrindən biri kimi baxırdı.

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illiyi ilə əlaqədar yubiley üzrə Dövlət komissiyasının 1 avqust 1994-cü il tarixli iclasında sədr Heydər Əliyev deyirdi:

“İndi iqtisadi vəziyyət, yaşayışımız, bir sözlə, həyat nə qədər çətin olsa da, biz Məhəmməd Füzulinin yubileyini yüksək səviyyədə keçirməliyik.

...Həyatımızın bu keçid dövründə, ağır dövründə, mənəviyyatımızın, mədəniyyətimizin müəyyən dərəcədə

sıxıntı keçirdiyi dövrdə belə bir yubileyin təşkili həyatımızı, bəlkə də, zənginləşdirəcəkdir”.

Ümummilli lider, əlbəttə, Füzulinin yubileyinin, mövcud çətin şəraitə baxmayaraq, yüksək səviyyədə keçirilməsinə bir neçə baxımdan önəm verirdi ki, onlardan biri də Azərbaycan xalqının dərin (və zəngin) tarixi köklərə malik olduğunu inkar edən düşmən qüvvələri susdurmaqdan ibarət idi:

“Biz daim çalışmalıyıq ki, Azərbaycan xalqını dünyaya daha yaxından tanıdaq. Bilsinlər ki, xalqımızın çoxxəsrlik, zəngin tarixi, mədəniyyəti var. Bilsinlər ki, Azərbaycanın bugünkü mədəniyyəti dahi şəxsiyyətlərimizin yaradıcılığı və əsrlərdən-əslərə keçən mədəniyyətimizə, elmimizə, mənəviyyatımıza əsaslanır”.

Dövlət müstəqilliyi əldə edildikdən sonra Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada tanınması işinin yeni məna-məzmun kəsb etdi ki, müsair Azərbaycan dövlətçiliyinin qurucusu həmin məsələyə xüsusi diqqət verirdi:

“YUNESKO Məhəmməd Füzulinin 500 illiyi ilə əlaqədar qərar qəbul etmişdir. Bildiyimiz kimi YUNESKO hər il bu qəbildən olan qərarlar qəbul edir. Lakin bu imkanlardan necə istifadə etmək, şübhəsiz ki, hər bir ölkənin, xalqın özündən asılıdır... Türkdilli ölkələrdə Füzulinin yubileyinin keçirilməsi də bu tədbirlər sırasına daxildir.

...Ərəblər və farslar Füzulini öz şairləri sayırlar. Türkdilli xalqlar isə hesab edirlər ki, o, türkdür. Biz də deyirik ki, Füzuli türk, azərbaycanlıdır. Eyni zamanda bunu türkmən, özbək, qazax, Türkiyədə yaşayan türklər, İraq

türkmənləri də deyə bilərlər. Qoy Füzuli hamıya məxsus olsun, tarixə bəşəri bir şəxsiyyət kimi düşsün.

Eyni zamanda biz bu yubiley tədbirlərindən istifadə edərək dünyaya bir daha bildirməliyik ki, Füzuli azərbaycanlıdır...”

Əlbəttə, sovetlər dövründə türk xalqlarının nəinki ictimai-siyasi, hətta ədəbi-mədəni əlaqələrini belə hər hansı şəkildə inkişaf etdirmək cəhdlərinə Moskva “pantürkizm” kimi baxdığına görə türk dünyasının ortaq mənəvi dəyərləri barədə “ucadan” danışmaq mümkün deyildi. Və bu, olduqca anti-tarixi (və eyni zamanda anti-metodoloji!) təsəvvürlərin yaranmasına rəvac vermişdi ki, onlardan ən acınacaqlısı həmin ortaq dəyərləri türk xalqları arasında “bölüşdürmək”, hər bir ədəbi şəxsiyyət və ya abidəyə rəsmi bir “sahib” elan edib, digərlərini kənarlaşdırmaq idi.

Müstəqilliyin mənəvi sahədəki bəhrəsi oldu ki, ortaq dəyərlərə ortaqlıq kimi yanaşılmağa başlandı.

Dahi şair-mütəfəkkirin yubileyinin ilk növbədə hansı ölkələrdə keçirilməsinin zəruriliyinə gəldikdə Heydər Əliyev bildirmişdi ki, “Türkiyədə tədbirlərin keçirilməsi məsələsi məni xüsusi maraqlandırır... Çünki Türkiyədə Füzulini elə Azərbaycandakı qədər tanıyırlar... Füzulinin yubileyinin İranda – Tehranda və Təbrizdə keçirilməsi də çox mühümdür. Orta Asiya dövlətlərində, Qazaxıstanda, Tatarıstanda, Başqırdıstanda da belə tədbirlərin keçirilməsi gərəklidir”.

1994-cü ilin noyabr ayının 1-də Türkiyənin Bilkənd Universitetində, 2-də isə Böyük Millət Məclisində keçirilən Füzuli yubileyləri bütün Türk dünyasında əks-səda verdi. Və həmin tədbirlərdəki çıxışlarında Azərbaycan Prezidenti dahi şairin zəngin irsi barədə mükəmməl analitik təhlil verməklə yanaşı, türk xalqlarının mənəvi birliyinin nümayişi üçün bu irsin nə qədər mötəbər mənbə olduğunu dönə-dönə vurğulamışdı.

Bilkənd Universitetindəki çıxışında demişdi:

“Xalqlarımız çoxəsrlik tarixi ərzində böyük sınaqlardan keçmiş, böyük çətinliklərlə rastlaşmış, özlərinin milliliyini, mənəviyyatını, dilini, dinini yaşatmış, saxlamış və bugünkü xoşbəxt günlərə gətirib çıxarmışlar. Bizim xalqlarımız dünya mədəniyyətinə böyük şəxsiyyətlər bəxş etmiş, dünya sivilizasiyasını elm, mədəniyyət sahəsində dəyərli əsərlərlə zənginləşdirmişlər.

Bu sırada, xalqlarımızın böyük şəxsiyyətləri sırasında Məhəmməd Füzulinin xüsusi yeri var”.

Böyük Millət Məclisindəki çıxışında isə ümummillilik özünün növbəti tarixi sözlərindən birini söyləmişdi:

“Füzuli keçmişdə də türkləri birləşdirən bir şəxsiyyət olub. Amma indi, türk dünyası XX əsrdə parçalanmış olduğu bir halda, türk dünyasına mənsub ölkələrin, demək olar ki, tam əksəriyyəti (bir Türkiyədən savayı) onların həyatına, tarixinə, adət-ənənələrinə uyğun olmayan rejimlər içərisində yaşayan vaxtda Füzuli bizi yaşadı, bu günlərə gətiribdir. Bu gün biz həm Azərbaycanda, həm Füzulinin doğulduğu yerdə – Kərbəlada, Bağdadda, həm

Ankarada, Türkiyədə Füzulinin 500 illiyini qeyd edərkən artıq keçmişdəki kimi parçalanmış vəziyyətdə deyilik. İndi böyük Türkiyə Cümhuriyyətinin yanında digər türk cümhuriyyətləri də vardır”.

1996-cı ilin 23 iyulunda Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyi üzrə Dövlət komissiyasının növbəti iclası keçirilir. Və həmin iclasda komissiya sədrinin müavini Elçin Əfəndiyev 1994-cü ilin avqust ayından bəri görülən işlər barədə məlumat verdikdən sonra Heydər Əliyev yekun sözü söyləyərək göstərir ki, “Füzulini ən əvvəl öz ölkəmizdə daim təbliğ etmək lazımdır. Bizim xalqımız, xüsusən gənc nəsil, yeni həyata qədəm qoyanlar Füzulini nə qədər çox oxusalar, dərk etsələr, onun yaradıcılığı ilə yaxından tanış olsalar, Füzuli şəxsiyyətinin böyüklüyünü hiss etsələr, adamlarımız bir o qədər saf mənəviyyat istiqamətində yaşayacaq və həyatlarını da bu ruhda quracaqlar. Çünki Füzulinin həyatı da, bütün yaradıcılığı da həm yüksək mənəviyyat, həm yüksək fəlsəfədir, həm də insanlara mənəvi, estetik qida verən böyük bir mənbədir”.

Bunları nəzərə alan böyük dövlət xadimi Füzuli kimi dühaların yubileylərini keçirərkən tələsməməyi məsləhət görür, hər şeydən əvvəl ona görə ki, bu cür yubileylər cəmiyyətin həmin düha haqqındakı təsəvvürlərini daha da genişləndirməli, yanlış qənaətləri aradan qaldırmalı, ictimai-mədəni şüurun, milli-mənəvi tərəkürün sağlamlaşmasına, inkişafına və klassikanın müasirləşməsinə təkan verməlidir. Digər tərəfdən, “biz millətimizdən danışarkən deyirik ki, 500 il bundan öncə yaşamış azərbay-

canlı Füzuli dünya mədəniyyət xəzinəsinə öz böyük töhfələrini veribdir. Ona görə də biz yubileyi elə keçirməliyik ki, bu tədbir təkcə Azərbaycanda deyil, Türkiyədə də, İranda da, İraqda da, Moskvada da, Dərbənddə də, bir sözlə, hər yerdə böyük iftixar hissi doğursun”.

Əlbəttə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda hələ sovet dövründə çox yubileylər keçirilmiş, Azərbaycan mədəniyyətinin keçmiş Sovetlər Birliyi, eləcə də dünya miqyasında tanınmasında kifayət qədər böyük təcrübə qazanılmışdı. Lakin Füzulinin 500 illik yubileyi müstəqillik illərində keçirilən ilk irimiqyaslı yubiley olduğundan dövlət səviyyəsində məsləhətləşmələrə ehtiyac vardı. Tamamilə təbiidir ki, həmin məsləhətləşmələrdə türk dövlətlərinin o qədər zəngin olmayan təcrübələrinə daha çox istinad olunur. Və Dövlət komissiyasının iclasında sədr deyir:

“Bilirəm ki, məsələn, keçən il avqust ayının sonunda biz Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekə yalnız “Manas” dastanının min illik yubileyinə deyil, həm də türk cümhuriyyətləri dövlət başçılarının Zirvə görüşünə toplaşmışdıq. Xatirimdədir, o vaxt belə bir qərar qəbul olundu ki, türk ölkələri dövlət başçılarının növbəti Zirvə görüşü bu ilin oktyabrında Daşkənddə keçirilsin. Düzdür, görüşün gününü müəyyənləşdirilmədi. Özbəkistan prezidenti cənab İslam Kərimov burada olarkən dedi ki, onlar Əmir Teymurun 670 illiyinə hazırlaşırlar.

...Mən belə başa düşürəm ki, ola bilər, onlar həmin Zirvə görüşünü Əmir Teymurun yubileyi ilə bir vaxta salsınlar. Bişkekdə "Manas"ın yubileyində olduğu kimi".

Bu isə o deməkdir ki, ümumtürk mədəni-mənəvi məkanı öz reallığını müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq bütün ciddiliyi, zəruriliyi və qədim dövrlərdən gələn tarixi məntiqi (və təbii metafizikası) ilə diqtə etməkdə idi. Artıq Azərbaycan mədəni irsinin dünyada təbliği ümumtürk miqyaslı prosedurlardan keçirdi:

"...Füzulinin yubileyinə türkdilli ölkələrdən, şübhəsiz, daha çox nümayəndə gələcəkdir. Bu məsələni də nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Burada Anar təklif verdi ki, bizdə türkdilli ölkələrin yazıçılarının qurultayı keçirilsin. Mən bu təklifi qəbul edirəm... Belə bir qurultayı Azərbaycanda keçirmək lazımdır. Özü də mütləq... Onu Füzulinin yubileyi ilə eyni vaxta salmaq məqsədəuyğundur. Çünki əgər biz yazıçılarının qurultayını keçiririksə, ən böyük yazığımız, hamı üçün ən böyük yazıçı Füzulidir... Polad Bülbüloğlu burada o vaxt TÜRKSÖY məclisinin də keçirilməsini təklif edir. Bəlkə, bu da yaxşı olardı. Amma bir az düşünün, bunların hamısı eyni vaxta düşsə, tədbirlər çox və yorucu olar. Bu barədə düşünmək lazımdır.

...Əgər biz o yazıçılar qurultayını keçiririksə, deməli, biz onu bütün türkdilli ölkələrlə razılaşırdıqdan sonra keçirməliyik".

Geniş müzakirələrdən, müəyyən çətinliklərə baxmayaraq görülən gərgin hazırlıq işlərindən sonra 1996-cı ilin

noyabr ayının 8-də Bakıda Respublika Sarayında Füzulinin 500 illik yubileyi münasibətilə təntənəli gecə keçirildi. Həmin gecədəki nitqində Azərbaycan Prezidenti dünyanın bir çox ölkələrindən respublikamıza təşrif buyurmuş nümayəndə heyətlərinə, dövlət xadimlərinə, ictimai xadimlərə, elm və mədəniyyət xadimlərinə təşəkkür və minnətdarlığını ifadə etdikdən sonra bildirdi ki, "Füzulinin yubileyi təkcə Azərbaycanda yox, dünyanın bir çox ölkələrində təntənəli surətdə keçirilibdir. Türkiyədə - Ankarada, Rusiyada - Moskvada, İraqda - Bağdadda, Kərbəladə, Kərkükdə, İranda - Tehranda, Gürcüstanda, Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Dağıstanda - Dərbənddə, Mahaçqalada, Parisdə - YUNESKO-nun baş qərargahında Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyi ilə əlaqədar təntənəli mərasimlər keçirilib. Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı, onun irsi geniş təbliğ olunub və bütün dünyaya çatdırılıbdır".

Azərbaycan Prezidenti xüsusi olaraq qeyd etdi ki, "Türk dünyası yazıçılarının III qurultayında Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı və onun 500 illik yubileyi diqqət mərkəzində olmuşdur. Türkdilli dövlətlərin beynəlxalq TÜRKSÖY təşkilatının VIII toplantısında Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı, onun irsi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bakıda beynəlxalq simpozium keçirilmişdir.

...Məhəmmədə Füzuli Azərbaycan xalqının böyük şairi, alimi, filosofu olaraq eyni zamanda bütün türkdilli, türksoylu xalqlara, bütün türk, İslam dünyasına mənsubdur".

Heydər Əliyev Füzulini həm Azərbaycan xalqının, həm də ümumən türk-müsəlman xalqlarının dünya ədəbiyyatına, elminə, mədəniyyətinə, ictimai-fəlsəfi fikrinə bəxş etdiyi son dərəcə nəhəng simalardan biri kimi səciyləndirməkdə tamamilə haqlı idi:

“Məhəmməd Füzuli öz yaşadığı dövrdən əvvəlki dövrü geniş təhlil etmiş və həm Şərqi ona qədər yaratdıqlarını, həm də qədim yunan, rum antik ədəbiyyatının, qədim hind ədəbiyyatının nümunələrini öz əsərlərində cəmləyərək yaradıcılığında Şərqi və Qərbin sintezinin nəticəsi olaraq, elmin, fəlsəfənin ən yüksək zirvələrinə çatmışdır”.

Ümumiyyətlə, xalqın milli-mənəvi özünəməxsusluğunun (və özgürlüyünün!) ən mühüm göstəricilərindən biri (bəlkə də, birincisi) olan dil məsələsinə çox həssas yanaşan (və bu həssaslığı bütün məlum siyasi-ideoloji qadagılara baxmayaraq sovet dövründə də dövlət səviyyəsində nümayiş etdirməkdən çəkinməyən) Heydər Əliyevin öz nitqində Füzulinin tarixi dil missiyası üzərində ayrıca dayanması bir çox mətləblərə işıq salır:

“Məhəmməd Füzuli o dövrdə hakim olan ərəb və fars dillərində yazmışdır. Ancaq bizim üçün ən əhəmiyyətli cəhət bundan ibarətdir ki, Məhəmməd Füzuli əsərlərinin çox hissəsini türk dilində, bugünkü Azərbaycan dilində yazmışdır. Bu, Məhəmməd Füzulini ondan əvvəl və sonra yaşamış, yaratmış və xalqımıza məxsus olan bir sıra şairlərdən, alimlərdən fərqləndirən amildir. Biz Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasını, onun türk dilində yazdığı

divanını bu gün də dilimizdə rahat oxuyuruq, anlayırıq. Beləliklə, Məhəmməd Füzulinin ən böyük xidmətlərindən biri də öz dövrünün və ondan sonrakı dövrün mürəkkəb proseslərinə baxmayaraq, türk dilini, ana dilini yaşatmasından, onu yüksəklərə qaldırmasından ibarətdir”.

Əlbəttə, bütün türk xalqlarının ümumi mənəvi sərvəti olan türkcənin orta əsrlərin sonlarından başlayan diferensiasiya prosesində Füzuli dilinin yeri o dərəcədə müstənadır ki, sinxron mükəmməlliyi ilə yanaşı türk dilinin (və dillərinin) həm keçmiş (retrospektivi), həm də gələcəyi (prospektivi) barədəki elmi-metodoloji təsəvvürləri bu baxımdan ona ən yaxın olan Nəvai də daxil olmaqla türkcənin hər bir dil dühasından daha adekvat, daha sistemli şəkildə təqdim edir...

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Füzulinin 500 illik yubiley təntənələri 1996-cı il noyabr ayının 8-də Bakıda “Gülüstan” sarayında keçirilən rəsmi qəbullu başa çatdı ki, həmin qəbulda Azərbaycan Prezidenti üç il davam edən yubiley təntənələrinin çox böyük əhəmiyyətindən bəhs etdiyikdən sonra öz nitqini belə yekunlaşdırdı:

“Əmin ola bilərsiniz ki, Azərbaycan xalqı dostluğa, əməkdaşlığa bundan sonra da sadıq olacaqdır. Əmin edirik ki, müstəqil, demokratik Azərbaycan Respublikasında birlik, həmrəylik, dostluq, mehribanlıq üçün bundan sonra da gərəkli addımlar atılacaqdır. Bunların hamısını bizə böyük Füzuli vəsiyyəti edibdir. Bunlar hamısı Füzuli yubileyindən çıxardığımız nəticələndir”.

Heç şübhəsiz, ümummilli liderin, haqqında bəhs etdiyi nəticələr ilk növbədə aşağıdakılardan ibarətdir:

1) hər bir türk xalqı həm ortağ (ümumtürk), həm də milli mədəni irsinə sahib çıxmalı, həmin irsin özünəməxsus zəngin dəyərləri üzərində inkişaf edib yüksəlməlidir;

2) hər bir türk xalqı öz etnik-mənəvi köklərinə, digər türk xalqları ilə qarşılıqlı mədəni əlaqələrə həmişə açıq olmalıdır;

3) hər bir türk xalqının, eləcə də bütövlükdə türk dünyasının mədəniyyəti ümumdünya mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsidir.

***

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra milli (və dövlət) müstəqilliyinə qovuşmuş türk xalqları arasında əlaqələrinin genişlənməsi, strateji xarakter almasında türk dövlətləri başçılarının Zirvə toplantıları əsas formata çevrildi. Heydər Əliyev ilk dəfə həmin toplantıda iştirak etmək üçün (söhbət 1994-cü ilin 18-19 oktyabr günlərində keçirilən 2-ci Zirvə toplantısından gedir) İstanbula yola düşərək jurnalistlərə müsahibəsində demişdi:

“Şübhəsiz ki, Zirvə toplantısı bizim xalqlarımızın, müstəqil ölkələrimizin bu günü və gələcəyi üçün əhəmiyyətli yoldur. Yəni bizim türk mənşəli, türkdilli xalqlarımızın – tarixi, milli, mənəvi ənənələri eyni və yaxud bənzər olan xalqlarımızın hər birinin müstəqil dövlət kimi mövcud olması, onların həm dövlətlərarası əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, möhkəmləndirilməsi, həm də bu əlaqələrdən istifadə edərək tarixi irsimizi, keçmişimizi can-

landırmaq və onun əsasında xalqlarımızı daha da yaxınlaşdırmaq dünyanın indi mürəkkəb proseslər gedən bir dövründə çox mühümdür. Ona görə də mən bu görüşə böyük əhəmiyyət verirəm”.

Həmin toplantının açılışındakı dərin məzmunlu nitqində Azərbaycan Prezidenti bildirmişdir ki, “bizim toplantı xalqlarımızın, ölkələrimizin tarixi kökləri, əsrlər boyu toplanmış adət-ənənələrimizin birliyi, dil birliyi və fəaliyyət birliyi əsasında qurulub... Ona görə də bu əsasda bizim ölkələr arasında bütün sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə, genişləndirməyə, bütün istiqamətlərdə bu əməkdaşlığı təmin etməyə böyük imkanlarımız var”.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində respublikadakı hərəmərclikdən istifadə edərək hakimiyyətə gəlmiş səriştəsiz qüvvələr yeni yaranmış türk dövlətləri ilə münasibətləri möhkəmləndirmək əvəzinə, əksinə, əsassız mülahizələrlə yersiz ziddiyyətlərin meydana çıxmasına yol verdilər. Heydər Əliyev Zirvə toplantısında bunu bütün səmimiyyətilə bəyan edərək göstərdi ki, “iki il bundan öncə Ankarada bizim ölkələrimizin rəhbərləri toplaşdı, görüşüb birgə bəyanat qəbul edəndən sonra ola bilər ki, Azərbaycan tərəfinin buraxdığı səhvlər nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Qazaxıstanla, Özbəkistanla, Türkmənistanla, Qırğızıstanla əlaqələri çox zəif olub. Təxminən bir il bundan öncə mən Azərbaycan Respublikasına başçılıq eləməyə başladığım gündən bu qardaş respublikalarla əlaqələrin bərpa olunması üçün çox çalışmışam...”

...Ümumiyyətlə, bir kökdən, bir mənşədən olan və adət-ənənələri bir olan xalqların, ölkələrin, dövlətlərin əməkdaşlığının böyük gələcəyi var və mən hesab edirəm ki, biz bu imkanlardan səmərəli istifadə etməliyik”.

Azərbaycan Prezidenti 1995-ci ilin avqust ayında Qazaxstanda Abay Kunanbayevin 150, Qırğızstanda “Manas” eposunun 1000 illik yubileylərində iştirak etmiş, hər iki yubiley tədbirində çıxış edərək Abay ideyalarının qazax, “Manas” ideallarının qırğız milli ictimai şüuruna genişmiqyaslı təsirindən danışmış, həmin xalqların dövlət müstəqilliyi qazanmasında bu idealların, ideyaların tarixi əhəmiyyətini xüsusi vurğulamışdır.

1996-cı il sentyabrın 16-da Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev Azərbaycana rəsmi səfərə gəlir. Bu səfərə, keçirilən ikitərəfli danışıqlara, imzalanan sənədlərə xüsusi önəm verən Azərbaycan Prezidenti “Gülüstan” Sarayında keçirilmiş ziyafətdəki nitqində göstərir ki, “xalqlarımızın dostluğunun tarixi kökləri uzaq keçmişə gedib çıxır və biz əcdadlarımızın, qazax və Azərbaycan xalqlarının görkəmli insanlarından irs qalmış hər şeyi yüksək qiymətləndiririk.

...Yeri gəlmişkən deyim ki, Abayın, Cambulun əsərlərinin bir çoxu Azərbaycan dilinə tərcümə olunubdur və oxucularımız onları yaxşı tanıyırlar. Xalq akını Cambul Azərbaycana da şeirlər, əsərlər həsr edibdir.

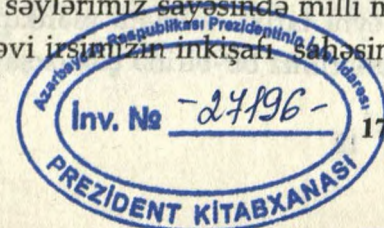
...Biz tariximizi, keçmişimizi xatırlayarkən eyni dərəcədə həm qazax, həm də Azərbaycan xalqlarına məxsusu olan “Dədə Qorqud” dastanı haqqında, “Koroğlu” das-

tanı barədə, xalqlarımızın tarixinin digər səhifələri haqqında iftixarla danışırıq. Tariximizin, kökümüzün, dilimizin, mənəvi və əxlaqi dəyərlərimizin eyniliyi bizi həmişə yaxınlaşdırmış, doğmalaşdırmış, birləşdirmişdir”.

1996-cı il oktyabrın 21-də Heydər Əliyev türkdilli dövlət başçılarının Daşkənddə keçirilən IV forumunda iştirak etmiş, forumdakı nitqində məmnuniyyət hissi ilə bildirmişdir ki, “Ankarada keçirilmiş birinci görüşümüzdən sonrakı dövr ərzində türkdilli dövlətlərin ikitərəfli münasibətləri daha da inkişaf etmiş, aramızda yüksək səviyyədə çoxlu səfərlər, beynəlxalq məclislərdə görüşlər və danışıqlar olmuşdur. Türkdilli dövlətlərin başçıları arasında sıx şəxsi ünsiyyət, mehriban, etibarlı münasibətlər yaranmışdır”. Azərbaycan Prezidenti əlavə etmişdir ki, “biz kommunikasiya sistemlərinin tikintisinə dair layihələri əməli surətdə həyata keçirməyə başlamışıq. Bu sistemlər ölkələrimizi bir-birinə sıx bağlayacaq, qarşımızda Avropaya, Asiyaya, Yaxın və Orta Şərqi, bütün dünyaya yollar açacaqdır. Avropa İttifaqının iştirakı ilə həyata keçirilən, vaxtilə Avropanı Asiya ilə bağlamış məşhur İpək yolunun mücəssəməsi olan Traseka layihəsi məhz belə layihədir”.

Get-gedə şaxələnən kommunikasiya sistemlərinin türk dövlətləri, xalqları arasındakı çoxtərəfli əlaqələrin inkişafına böyük təkan verəcəyinə əminliyini bildirdikdən sonra natiq demişdir:

“Bizim əlbir səylərimiz sayəsində milli mədəniyyətlərimizin və mənəvi irsimizin inkişafı sahəsində yaranmış

gözəl əməkdaşlıq razılıq hissi doğurur. Dahi mütəfəkkirlərimizin, ədəbiyyat və incəsənət klassiklərimizin yaradıcılığı, "Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamış" kimi min illik tarixə malik eposlarımız bizim ümumi mədəni sərəvətimizdir, xalqlarımızın yüksək mənəviyyatının və əxlaqının təməlidir, bizi xeyirxahlıq və humanizm ruhunda yetişdirmiş ümumi qaynaqlardır".

Və nəhayət, Daşkənd görüşlərinin sonunda Azərbaycan Prezidenti öz təəssüratlarını belə ifadə etmişdir:

"Bu iki gündə biz qədim tarixi, özbək xalqının, bütün türkdilli xalqların zəngin, çox şan-şöhrətli tarixini yaddaşımızda bir daha canlandırdıq. Biz Əmir Teymurun məqbərəsini ziyarət etdik, Əmir Teymurun, onun kimi şəxsiyyətlərin gələcək nəsillərə, bizə miras qoyduqları görkəmli tarixi memarlıq abidələri ilə tanış olduq.

...Biz böyük Əmir Teymurun görkəmli tarixi xidmətlərini bir daha, dönə-dönə hiss etdik".

Türk dövlətləri ilə ikitərəfli əlaqələrin inkişafına önəm verən Azərbaycan Prezidentinin dəvəti ilə Tatarıstan prezidenti Mintemir Şaymiyev 1996-cı ilin 21 noyabrında Bakıya rəsmi səfərə gəlir. Respublikalar arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq haqqında sənədlər imzalandıqdan sonra keçirilən birgə mətbuat konfransında Heydər Əliyev hər iki xalqın ortaq etnik-mədəni köklərindən bəhs edir:

"Azərbaycan əsrlər boyu Tatarıstanla bağlı olmuşdur. Xalqlarımız eyni tarixi köklərə malikdir, ənənələrimiz, mənəvi dəyərlərimiz bir-birinə çox oxşayır, dilimiz eyni-

dir. Bütün bunlar Azərbaycan və tatar xalqları arasında ötən dövrlərdə də, bu gün də sıx əlaqənin, əməkdaşlığın, dostluğun və qarşılıqlı anlaşmanın təməlidir".

Təbiidir ki, Tatarıstan Respublikası Rusiya Federasiyasının tərkib hissəsidir, lakin unutmamaq olmasın ki, belə bir federasiyanın formalaşmasında Tatarıstan və ümumiyyətlə tatarlar rusaqlardan az rol oynamamışlar. Və ona görə də Azərbaycan Prezidentinin Tatarıstan prezidentini xüsusi olaraq Azərbaycana dəvət etməsi bütün Rusiya Federasiyası türklərinə zərif olduğu qədər də uzaqgörən bir mesaj idi. Yəni Rusiyanın imperialist siyasətçiləri həmişə nəzərə almalıdırlar ki, bir xalqın (və dövlətin) simasını müəyyən edən amillər içərisində ən başlıcası onun hansı etnik-mədəni köklər üzərində yüksəlməsidir. Bundan sonra iqtisadiyyatdan da, dövlət quruculuğu texnologiyalarından da, beynəlxalq münasibətlərdən də bəhs etmək olar.

Azərbaycan Prezidenti həmin mətbuat konfransında ki nitqində demişdi:

"1969-cu ildə Tatarıstanda Azərbaycan mədəniyyəti günlərinin uğurla keçməsi xatirimdədir. Tatarıstanın elm və mədəniyyət nümayəndələrinin Azərbaycanda görüşləri də müvəffəqiyyətlə keçmişdi. Yəni ictimai-siyasi quruluşa, dövlət quruluşuna baxmayaraq, xalqlarımız sıx dostluq münasibətlərini qoruyub saxlayırdılar. Bu münasibətlər bu günədək də saxlanmışdır. Üstəlik indi həmin münasibətləri inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək üçün imkan var".

Tatarıstan prezidenti Mintemir Şaymiyevin şərəfinə verilmiş ziyafətdə Azərbaycan Prezidenti əlavə etmişdir:

“Tatarıstan prezidentinin Azərbaycana səfəri, imzalanmış saziş, dünən və bu gün keçirilmiş görüşlər, söhbətlər həyatımızda yeni hadisədir. Bu hadisə həm Rusiyada, həm də Azərbaycanda baş verən demokratik dəyişikliklərlə bağlıdır və xalqlarımızın daha çox ünsiyyət saxlamasına və onların əlaqələrinin möhkəmlənməsinə kömək edir”

1997-ci ilin 11 iyununda Azərbaycan Prezidentinə Əl-Fərabî adına Qazax Milli Dövlət Universitetinin fəxri doktoru diplomu təqdim edilərkən o, fəxrlə söyləmişdi ki, “xalqlarımız çoxəsrlik dostluq, qarşılıqlı fəaliyyət, əməkdaşlıq tarixinə malikdirlər. Sizin universitet Şərqin böyük mütəfəkkiri Əl-Fərabinin adını daşıyır. Əl-Fərabî eyni dərəcədə həm qazax xalqına, həm də Azərbaycan xalqına və bütün türk xalqlarına məxsusdur. Məhz bu ad və bir çox digər adlar tarixən bunun rəmzi olmuşdur ki, biz eyni köklərə mənsubuq, taleyimiz birdir, tariximiz birdir, dilimiz birdir, dinimiz birdir, adət və ənənələrimiz, mənəvi və əxlaqi-etik dəyərlərimiz də birdir, eynidir, oxşardır”.

Heydər Əliyev ona Mirzə Uluqbəy adına Daşkənd Dövlət Universitetinin fəxri doktoru diplomunun təqdim olunması mərasimində çıxış edərkən Azərbaycanın və Özbəkistanın mədəni-tarixi keçmişinə nəzər salmış, Mirzə Uluqbəylə Nəsrəddin Tusini, Nizami Gəncəvi ilə Əlişir Nəvaini birgə xatırlatmaqla hər iki xalqın nə qədər bö-

yük şəxsiyyətlər yetirməyə qadir olduğunu göstərmiş və bu qüdrətin ümumtürk köklərindən, orta q mənəvi dəyərlərdən gəldiyinə diqqət çəkəndən sonra əminliklə demişdir ki, “belə zəngin keçmiş olan özbək xalqı da, Azərbaycan xalqı da öz tarixi ilə fəxr etmək hüququna malikdir. Özbək xalqının da, Azərbaycan xalqının da müasir mədəniyyəti, müasir elmi məhz bu tarixi keçmiş əsasında, bu elmi, mənəvi baza əsasında meydana gəlmişdir... Bu da bizə əsas verir deyək ki, indi də, yeni şəraitdə, dövlət müstəqilliyi şəraitində biz öz həyatımızı istədiyimiz kimi, milli ənənələrimiz, mənəvi dəyərlərimiz əsasında, görkəmli əcdadlarımızdan qalmış böyük elmi, mənəvi irs əsasında qura bilərik. Odur ki tərəqqipərvər xalqlar, mü-tərəqqi ölkələr ilə birlikdə, çiyin-çiyinə irəliləyə bilərik”.

Göründüyü kimi, dahi dövlət xadimi türk xalqlarının (və dövlətlərinin) klassik mədəni-mənəvi irsə münasibətində nə qədər sıx qarşılıqlı əlaqədə olsalar da üç məqamı fərqləndirir:

1) hər bir türk xalqı həm orta q ümumtürk, həm də diferensial milli mənəvi-mədəni irsini bütün miqyası ilə nə qədər dərindən öyrənsə, ruhən özünə o qədər inamlı olar;

2) bu gün hər bir türk xalqının adət-ənənəsi, dili, ədəbiyyatı, elmi, incəsənəti və s. ilə təzahür edən ümumi mədəniyyəti yüz illər ərzində təşəkkül tapmışdır;

3) layiq olduqları mədəni mövqelərə yüksəlmək üçün türk xalqları özlərini müasir dünyanın qabaqcıl mədəniyyətlərindən təcrid etməli, əksinə, milli əsaslara dayan-

maqla ümumbəşəri dəyərləri mənimsəməlidirlər (və türk mədəniyyətinin dünyaya açıqlığı da buna hər cür imkanlar verir).

Heydər Əliyev Daşkənd Dövlət Universitetindəki çıxışında türk xalqlarının keçmişi ilə gələcəyi arasındakı qırılmaz mənəvi bağlılığı Azərbaycanla Özbəkistanın nümunəsində olduqca obrazlı bir şəkildə ifadə etmişdi:

“Keçmişdə nə olmuşdursa, şübhəsiz, dəyərlidir. Məsələn, mən belə hesab edirəm ki, bizlərdən hər biri öz tarixinə, öz keçmişinə, öz köklərinə böyük ehtiramla yanaşmalıdır, çünki, təkrar edirəm, bu, yüzdən artıq yaşlı olan nəhəng bir palıd, Özbəkistanda, Daşkənddə olan nəhəng palıdlar kimidir. Söz düşmüşkən, dünəndən bəri yaşadığım yerdə mən bu palıd ağaclarını görmüşəm – qədim və qəvi ağaclardır. Budur bizim tariximiz, Özbəkistanın və Azərbaycanın tarixi. Budur bizim zəngin keçmişimiz – həmin palıd ağacı özbək və Azərbaycan xalqlarının səadəti və firavanlığı naminə qol-budaq atmış və bundan sonra da atacaqdır”.

Azərbaycan Prezidenti 1998-ci ilin 9-10 iyun günlərində Qazaxıstanda türkdilli ölkələrin V Zirvə görüşündə iştirak etmişdir. Zirvə görüşündəki çıxışında bildirmişdir ki, “yeni minilliyin astanasında ölkələrimizi nəinki tarixi köklər, adət-ənənələr, həm də dövlətlərimizin müstəqilliyi və suverenliyinin möhkəmləndirilməsi, regionumuzda sülhün və sabitliyin bərqərar edilməsi, vətəndaşlarımızın həyatının, rifahının yaxşılaşdırılması kimi ümummilliyet mənafehləri birləşdirir.

Əminəm ki, dünya sivilizasiyasının inkişafına böyük töhfə vermiş olan xalqlarımız bu vəzifələri uğurla yerinə yetirəcək və XXI əsrə ulu əcdadlarımızın layiqli varisləri kimi qədəm qoyacaqlar”.

Azərbaycan Prezidentinin həmin çıxışında mədəniyyət sahəsində türk dünyası miqyasında görülmüş kifayət qədər böyük işlərin, bir növ, qısa hesabı da verilmişdir ki, bu hesabat, əslində, türk dünyasında başlayan etnik özünüdərk və milli özünüdərk proseslərinin necə bir start almasının ifadəsidir:

“Dərin məmnunluq hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, ümumi mənəvi irsimizin təbliğinə və inkişafına böyük diqqət yetirilir. Qırğızların “Manas” eposunun minilliyinin, özbək xalqının böyük oğlu Əmir Teymurun 660 illiyinin, Şərqi görkəmli mütəfəkkiri, Azərbaycan şairi Füzulinin 500 illiyinin, böyük qazax şairi Abayın 150 illiyinin bayram edilməsi xalqlarımızın mədəni həyatında mühüm hadisələrə çevrilmişdir.

Ümumi sərvətimiz olan məşhur “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubileyi 1999-cu ildə YUNESKO ilə birlikdə Azərbaycanda geniş qeyd ediləcəkdir”.

Məlum olduğu kimi, qədim oğuz-Azərbaycan eposunun – “Dədə Qorqud”un min üç yüz illiyi həm Azərbaycanda, həm türk dünyasında, həm də bütün dünyada bir neçə il sürən möhtəşəm mədəniyyət bayramına çevrildi.

Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının İstanbulda keçirilən VII Zirvə görüşündə Azərbaycan Prezidenti iftixarla qeyd etmişdir ki, “müstəqillik qazandıqdan sonra

xalqlarımız və ölkələrimiz arasında çoxtərəfli əməkdaşlıq birinci növbədə ortağ mədəniyyətimizin, adət-ənənələrimizin, tariximizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin bərpası baxımından bir sıra müsbət nəticələr vermiş və gələcək üçün aydın perspektivlər açmışdır.

...Hələ keçən əsrin əvvəllərində türk xalqlarını yaxınlaşdırmaq, onları vahid siyasi, iqtisadi və mədəni gücə çevirmək istəyən görkəmli şəxsiyyətlərimiz "Dildə, fikirdə və əməldə birlik" şüarı ilə çıxış edirdilər. Biz uzun və çətin mübarizələrdən sonra yalnız XX əsrin sonunda bu istiqamətdə böyük irəliləyişlərə nail olduq".

Türk xalqları mədəniyyətlərini təmsil edən dahi şəxsiyyətlərin, dahiyənə əsərlərin yubileylərinin keçirilməsinin çox nəcib bir ənənəyə çevrildiyini deyən Azərbaycan Prezidenti onu da əlavə etmişdir ki, "belə yubiley tədbirlərinin birlikdə qeyd olunmasında əsas məqsəd xalqlarımızın əsrlər boyu yaratdığı zəngin mənəvi irsi indiki nəsillərə qaytarmaq, eyni kökə, eyni tarixə malik olduğumuzu bütün dünyaya bir daha nümayiş etdirməkdir".

1999-cu ildə dünya miqyaslı siyasi xadim Heydər Əliyevə Beynəlxalq Atatürk Sülh Mükafatı təqdim olunur. Təntənəli təqdim etmə mərasimindəki (Ankara, Çankaya köşkü, 1 noyabr 1999-cu il) dərin məzmunlu geniş nitqində demişdi:

"Mən həyatımda çox mükafatlar almışam... Keçmişdə gördüyüm işlərə görə mən Sovetlər Birliyi kimi fəvqəldövlətin ən yüksək mükafatlarını, nişanlarını almışam. Mən bir çox digər ölkələrin də mükafatlarını, nişanlarını

almışam. Ancaq Türkiyə Cümhuriyyətinin mükafatını, Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi, böyük öndər Mustafa Kamal Atatürkün adını daşıyan mükafatı almaq və xüsusən Sülh adını daşıyan mükafatı almaq mənim üçün böyük şərəfdir. Hesab edirəm ki, bu mükafat mənim indiyə qədər aldığım mükafatların hamısından yüksək, qiymətlidir".

Atatürkün tarixi xidmətləri barədə geniş bəhs edən Azərbaycan Prezidenti xüsusi olaraq xatırladır:

"Mustafa Kamal Atatürk bütün dünyaya sübut etmişdir ki, müsəlman ölkəsində, əsrlər boyu dinin təsiri altında dini dövlət kimi yaşayan bir ölkədə cümhuriyyət, layiq cümhuriyyət qurmaq, demokratik yolla getmək olar. O, dünyanın bəşəri dəyərlərindən istifadə edərək, xalqının mənəvi dəyərlərini bunlarla birləşdirərək öz xalqını daha da yüksəklərə qaldırmışdır".

Atatürkün dövlət quruculuğu siyasətinin təfərrüatlarını yaxşı bilən (və həmişə yüksək qiymətləndirən) Heydər Əliyev həmin nitqində onun türk dünyası ilə bağlı ideyaları haqqında da bəhs etmişdir:

"Mustafa Kamal Atatürk təkcə Türkiyə üçün yox, bütün dünya türkləri üçün, türk dünyası üçün də çox düşünmüşdür.

Onun bu barədə çox məşhur kəlamları, sözləri var. O, 30-cu illərdə söyləyirdi ki, Azərbaycanda və Orta Asiyada yaşayan türklər indi çətin problemlər içərisindədirlər. Amma zaman gələcəkdir ki, onlar bu əsarətdən çıxacaqlar... O hələ o vaxt görürdü ki, Azərbaycan və türkdil-

li digər xalqlar – Orta Asiya xalqları daim əsarətdə qal-mayacaqlar, öz azadlıqlarına nail olacaqlar”.

Əlbəttə, burada söhbət Atatürkün ilk növbədə o məş-hur kəlamından gedir ki, həmin kəlamda siyasi müstə-qillik üçün əlverişli şərait yetişənə qədər türk xalqları arasında mövcud olan mənəvi-mədəni körpülərin qorun-ması tövsiyə edilir:

“Bu gün Sovet Rusiyası dostumuzdur, qonşumuzdur, müttəfiqimizdir... Dövlət olaraq bu dostluğa ehtiyacımız var. Fəqət sabah nə olacağını kimsə deyə bilməz... Bizim bu dostumuzun idarəsində dili bir, inancı bir, özü bir qardaşlarımız vardır. Onlara arxa durmağa hazır olmalı-yıq... Millətlər buna necə hazırlanırlar? Mənəvi körpüləri sağlam tutaraq! Dil bir körpüdür, inanc bir körpüdür, ta-rix bir körpüdür!.. Onların bizə yaxınlaşmağını gözləmə-yin, bizim onlara yaxınlaşmağımız gərəkdir”.

***

Ümummilli lider Heydər Əliyev xalqın ictimai, siyasi və mədəni yüksəlişində yazığın roluna həmişə böyük dəyər vermiş, ədəbi şəxsiyyətin (və ümumən ədəbiyya-tın) missiyasını bütün dövrlər üçün fəvqəladə hadisə he-sab etmişdir.

1996-cı il noyabr ayının 6-da məhz Ümummilli liderin himayəsi ilə türk dünyası yazıçılarının III qurultayı keçirildi ki, onu Azərbaycan xalqı, Azərbaycan dövləti adın-dan salamlayan Heydər Əliyev əvvəlcə iştirakçılara hə-min qurultayın tarixçəsini xatırlatdı:

“Bu qurultay ilk dəfə 1992-ci ildə Türkiyədə, Ankara-da öz əsasını qoymuş və Allaha şükürlər olsun ki, artıq ənənəyə çevrilmişdir. Heç şübhə etmirəm ki, bu, daim davam edəcəkdir. 1992-ci ildə Türkiyədə, Ankarada Tür-kiyə Cümhuriyyətinin, onun mərhum prezidenti Turqut Ozalın təşəbbüsü ilə başlanan bu qurultay türkdilli xalq-ların, türk dünyasının qədim, böyük tarixini yenidən can-landırmaq üçün çox gözəl və dəyərli təşəbbüs olmuşdur. Sonra bu qurultay ikinci dəfə Türkiyədə, Ankarada keçir-lərkən bizim əziz dostumuz, qardaşımız, Türkiyənin prezidenti hörmətli Süleyman Dəmirəlin təşəbbüsü və iş-tirakı ilə bu qurultaya güc verilmiş və bu, ənənənin kök-lənməsini göstərmişdir”.

Azərbaycan Prezidenti bu dəyərli təşəbbüsü müdafiə etməyin zəruriliyini bildirdikdən sonra belə bir əminlik ifadə eləmişdir ki, “türk dünyasının yazıçıları və bizim ölkələrimiz, xalqlarımız bu işi davam etdirəcəklər, türkdilli xalqların, ölkələrin yazıçıları gündən-günə bir-birinə yaxınlaşacaq, bir-birinə kömək edəcək, xalqlarımızın ədəbiyyatını, mədəniyyətini, keçmişini, bu gününü daha geniş təhlil edib yeni-yeni dəyərli əsərlər yaradacaqlar”.

Heydər Əliyev öz nitqində həmişə olduğu kimi bu dəfə də tarixə, türk xalqlarının şərəfli keçmişinə diqqəti cəlb etmiş, ortaq köklərin, müştərək mənəvi dəyərlərin bu gün və gələcək üçün tükənməz ilham qaynağı oldu-ğundan danışaraq türk xalqları yazıçıları arasında yara-dıcı əməkdaşlığa nə qədər dərin ideya-estetik əsaslar (və

eyni zamanda ehtiyac!) olduğunu bir daha yada salmışdır:

“Türkdilli xalqlar qədim, çoxəsrlik tarixi boyu Avrasiya qitəsinin böyük hissəsində yaşayaraq dünya, bəşər mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş, onu zənginləşdirmişlər. Qədim tarix boyu türkdilli xalqların həyatı cürbəcür, bəzən xalqların varlığını təhlükə altına alan müharibələrlə, döyüşlərlə, təcavüzlərlə rastlaşmışdır. Ancaq xalqlarımızın dərin kökləri, bir-birinə mənəvi bağlılığı onları bütün bu mərhələlərdən, imtahanlardan, sınaqlardan çıxarmış və bugünkü günlərə gətirib çıxarmışdır. Biz öz tarixi köklərimizlə, milli köklərimizlə, mənəvi dəyərlərimizlə, milli-mənəvi ənənələrimizlə, böyük tariximizlə fəxr edə bilərik”.

Azərbaycan Prezidenti göstərmişdir ki, türk xalqlarının elm, ədəbiyyat, incəsənət, ümumən mədəniyyət xadimləri mənsub olduqları xalqın yalnız zəngin, keşməkeşli, nəticə etibarilə hər səhifəsi fəxr doğuran tarixini yazmaq kifayətlənməmiş, özləri də gələcək nəsillər üçün hər cəhətdən qürurverici bir tarix – milli mənəviyyət tarixi yaratmışlar:

“Çoxəsrlik tariximizdə xalqlarımızı yaşadan, qoruyan və bugünkü günlərə gətirib çıxaran amillərdən biri, ola bilər ki, ən əsası, bizim mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız, deməli, şairlərimiz, yazıçılarımızdır. Xalqlarımız tarix boyu insan həyatının bütün sahələrində, bəşəriyyətin (müqayisə et: insanlığın – N.C.) bütün sahələrində öz istedadını, biliyini, bacarığını göstərmiş, elmi axtarışları,

qəhrəmanlıq nümunələri, böyük tarixi memarlıq abidələri və böyük bədii əsərləri, musiqisi ilə parlaq səhifələr yazmışlar”.

Əlbəttə, tarixi müxtəlif hadisələrlə, xüsusilə qəhrəmanlıq nümunələri ilə zəngin olmayan, ictimai həyatın bir-birindən fərqli dolaylarından keçib öz mənəvi varlığını bütün mental keyfiyyətlərilə ortaya çıxara bilməyən, həmin dolaylarda milli mənliyini təsdiq etməyə gücü çatmayan bir xalq böyük ədəbiyyat yaratmaq imkanlarından məhrumdur.

“Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dilimizi isə yaşadanlar, zənginləşdirənlər, inkişaf etdirənlər şairlərimiz, yazıçılarımız olmuşdur. Biz, adətən, böyük tariximiz haqqında, xalqlarımızın böyük mədəniyyəti haqqında danışarkən, birinci növbədə, onların yaratdıqları bədii əsərlərə, şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinə istinad edir, bunları nümunə gətirir və təbliğ edərək eyni zamanda öz tariximizi, mədəniyyətimizi təbliğ edirik” deyən dahi dövlət xadimi onu da əlavə edir ki, “qədim dövrlərdə “Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamış”, “Koroğlu” dastanları, xalqlarımızın hamısına mənsub olan dahi şairlərimiz, yazıçılarımız – Nizami, Yunus İmrə, Əlişir Nəvai, Füzuli, Nəsimi, Məhtimqulu, Abay və digərləri xalqlarımızın tarixini, mənəvi dəyərlərini əks etdirən, xalqlarımızı dünyada tanıdan ölməz əsərlər yaratmışlar və bunlar nəsillərdən-nəsillərə xalqlarımızı özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlər, o cümlədən ümumbəşəri də-

yərlər əsasında tərbiyə etmiş, hazırlamış, vətənpərvərlik, Vətənə sdaqət hisslərini daim gücləndirmişdir”.

Heydər Əliyev türk dünyası yazıçılarının qurultayındakı nitqində yaxın tarixin metafizik dərinliklərinə vararaq türk mədəniyyətinin son epoxasında baş vermiş katalizmlərin nəticələrini ümumiləşdirmiş, həmin nəticələri, bir tərəfdən, türk, digər tərəfdən, dünya sivilizasiyası kontekstində qiymətləndirməyin dahiyənə fəlsəfi formulu vermişdir:

“XX əsr dünya tarixində çox mürəkkəb, ziddiyyətli, gərgin proseslər dövrü olmuşdur. Bizim əksəriyyətimiz, demək olar, hamımız bu əsrdə doğulmuşuq və artıq bu əsri başa çatdırırıq. Xalqımızın – türkdilli xalqların, ölkələrin mədəniyyəti, ədəbiyyatı XX əsrdə ziddiyyətli, eyni zamanda çox şərəfli və müvəffəqiyyətli yol keçmişdir. Bir tərəfdən, bizim mənəviyyatımızı, mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı bir-birindən ayırmaq, parçalamaq, milliliyin qarşısını almaq cəhdləri çox güclü olmuş, ikinci tərəfdən də, yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət və xalqlarımızın cürbəcür imkanlardan istifadə edib dünya mədəniyyəti ilə daha çox əlaqələr qurması nəticəsində ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz çox inkişaf etmişdir”.

Burada söhbət ondan gedir ki, türklər (və onların mədəniyyəti!) XX əsrə hansısa imperiyanın müstəmləkəsi, yaxud hansısa yad sivilizasiyanın himayəsi altında yox, ən geci I minilliyin ortalarından başlayan intibahın əsrlər boyu davam edən diferensial təzahürü kimi gəlib çıxmışdır. Və bu intellektual-mədəni hərəkətin ümumbəşə-

ri xarakteri heç vaxt imkan verə bilməzdi ki, hər hansı təsadüfi təcavüz onu öz təbii yolundan sapdırsın.

Heydər Əliyev öz analitik təhlillərini davam etdirərək demişdi ki, “XIX – XX əsrlərdə xalqımızın mədəniyyətinin, ədəbiyyatının Avropa mədəniyyəti, Rusiya mədəniyyəti ilə yaranmış əlaqələrdən istifadə edib çox böyük nailiyyətlər qazanmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu, yeni bir şey deyil, təbiidir. Keçmişdə də böyük, dahi şairlərimiz, yazıçılarımız, tarixçilərimiz qədim yunan, Roma ədəbiyyatından, qədim Avropa ədəbiyyatından istifadə etmişlər...Şərqi və Qərbi mədəniyyətinin. ədəbiyyatının, incəsənətinin sintezi həm Qərbə, həm də Şərqə çox böyük müsbət nəticələr gətirmişdir. Bu proses XIX-XX əsrlərdə bizim xalqlarımız üçün çox müvəffəqiyyətli olmuşdur və onların ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişafına çox güclü müsbət təsir göstərmişdir”.

Əlbəttə, Sovetlər Birliyi tərkibində yaşamağa məcbur olan türk xalqlarının taleyini bir müddət həmin Birliyin formalaşmasında əsas olmuş ideologiyanın diqtəsi müəyyən etmişdir. Lakin bu nə qədər böyük faciələrlə müşayiət olunsada, türk xalqları mədəniyyətinin tarixində sovet dövrü özünü geriləmə yox, məhz inkişaf dövrü kimi göstərir:

“XX əsrdə mədəniyyətimizi inkişaf etdirmək üçün cürbəcür qurultaylarda iştirak etmişik, cürbəcür formalarda əlaqələr yaratmışıq. Bunların əksəriyyəti səmərəli olubdur, bunların müsbət nəticələrini inkar etmək düzgün olmazdı. Çəkdiyimiz zərərləri, bizə vurulan zərbələ-

ri əldə etdiyimiz nailiyyətlərlə müqayisə edəndə hər iki sahəyə ədalətli qiymət verməliyik”.

Doğrudan da, bir tərəfdə milli mənəvi dəyərlərə qarşı siyasi-ideoloji repressiya tüğyan edirdisə, digər tərəfdə kütləvi savadlanma, müasir texnologiyaların – elmin, təhsilin, mətbuatın və s. sürətlə yayılması özünü göstərir, “sovet türkləri” məhrumiyyətlər, qurbanlar hesabına olsa da dövrün nailiyyətlərindən faydalanaraq mövcud tarixi şəraitdə öz mədəni varlıqlarını inkişaf etdirirdilər.

Heydər Əliyev göstərir ki, “ancaq indi, XX əsrin sonunda bizim xalqlarımız, ölkələrimiz üçün yeni, gözəl fürsət, yeni bir şərait yaranmışdır. O da ondan ibarətdir ki, dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər, baş vermiş dəyişikliklər, Sovetlər İttifaqının dağılması türkdilli, türk dünyasına mənsub olan xalqların tam azad olmasına, müstəqillik əldə etməsinə və müstəqil dövlət qurmasına imkanlar yaratmış və bu, qısa bir müddətdə öz gözəl nəticələrini vermişdir”.

Azərbaycan Prezidenti istər Sovetlər Birliyinin dağılması, istərsə də türk sovet respublikalarının öz həqiqi müstəqilliklərini təmin etməsi proseslərinin asan olmadığı, müxtəlif xarakterli (siyasi, iqtisadi, mənəvi və s.) problemlərin ortaya çıxdığı barədə mülahizələrini qurultay iştirakçılarının nəzərinə çatdırdıqdan sonra öz qəti mövqeyini də bildirmişdir:

“Milli azadlıq, dövlət müstəqilliyi bizim xalqlarımız üçün hər bir şeydən üstündür və bunu naminə bütün əzab-əziyyətlərə dözmüşük, bu gün də dözüürük, gələcək-

də də dözəcəyik. ona görə ki biz əbədi olaraq azad, sərbəst, müstəqil yaşamaq istəyirik”.

Türk dünyası yazıçılarının qurultaylarının, o cümlədən keçirilməkdə olan III qurultayın da məhz haqqında söhbət gedən milli azadlığın, sərbəstliyin, müstəqilliyin bəhrəsi olduğunu qeyd edən natiq türk dövlətləri arasında iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirməyi çox mühüm bir vəzifə kimi dəyərləndirməklə, türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının vaxtaşırı keçirilən zirvə görüşlərində həmin məsələnin müzakirəsinə xüsusi diqqət verildiyini deməklə yanaşı, əlavə edir ki, “amma eyni zamanda xalqlarımızın böyük tarixini yenidən təhlil etmək, yenidən qiymətləndirmək, ona düzgün, ədalətli qiymət vermək və hər bir xalqın tarix boyu yaratdığı mənəvi dəyərləri, ədəbiyyat, mədəniyyət abidələrini bütün xalqlar üçün doğma etmək bizim bu görüşlərin mərkəzində duran prinsiplərdir, vəzifələrdir”.

Türk xalqları arasındakı orta q tarixi dəyərlər türk dövlət başçılarının görüşləri zamanı müzakirə mövzusu olarkən, heç şübhəsiz, dil məsələsinin ön plana çıxacağı şübhə doğurmur:

“Bizim xalqlarımız uzun illər cürbəcür dövlətlərin tərkibində olduqlarına görə bir çox hallarda dillərindən və milli dəyərlərindən lazımı qədər istifadə etməkdən məhrum olublar, yaxud da ki onların bu imkanları məhdudlaşdırılıbdır. Ancaq bizim dilimizi, mədəniyyətimizi, milli dəyərlərimizi yaşadanlar həmişə, bütün mərhələlərdə yazıçılar olubdur”.

Heydər Əliyev dil-ünsiyyət baxımından türk xalqlarının inteqrasiyasında yazıçıların üzərinə çox böyük vəzifələrin düşdüyünü göstərərək demişdir:

“Mənim tövsiyyəmə ondan ibarət olardı ki, bizim xalqlarımızın bir-biri ilə daha da yaxınlaşması üçün, bir-birini bilavasitə daha da anlaması üçün, dillərimizin inkişaf etməsi üçün və bir kökdən olan dillərimizin bir-birinə daha da yaxınlaşması üçün yazıçılar öz xidmətlərini göstərsinlər. Bizim dillərimiz bir kökə mənsubdur və bir-birimizi anlayırıq. Ancaq yaxşı olardı ki, dediyim bu sözləri mənim özbək, qırğız, qazax qardaşlarım da azərbaycanlı kimi anlasınlar və eyni zamanda bu qurultayda Başqırdıstandan, Qırğızıstandan olan yazıçıların çıxışlarını bizim azərbaycanlılar da tamam anlaya bilsinlər”.

Əlbəttə, türk xalqları öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ortaq ünsiyyət vasitəsi ehtiyacı özünü hər sahədə hiss etdirdiyindən həmin problemi aradan qaldırmaq məqsədilə bir sıra mülahizələr meydana çıxdı, hətta bəzi təşəbbüslər də (məsələn, bir çox özbək dilçiləri indiyə qədər düşünürlər ki, ortaq türk dili bütün mövcud türk dillərinin materialları əsasında, yəni hər bir türk dilindən fonetik, leksik və qrammatik əlamətlər almaqla, bir növ, laboratoriya şəraitində yaradılmalıdır) göstərildi. Azərbaycan Prezidenti türk dillərinin bir-birinə yaxınlaşması ideyasının tərəfdarı olmaqla, bu baxımdan türk xalqları yazıçılarının, qələm adamlarının öhdəsinə böyük bir missiyanın düşdüyünü göstərməklə yanaşı, bildirir ki, “bizim xalqlarımızın dilləri bir kökdən

olaraq, hərəsi öz tarixi yolu ilə gedərək böyük inkişaf dövrü keçirmişdir. Ancaq mən Azərbaycan dili haqqında danışarkən deyə bilərəm ki, bizim Azərbaycan dilimiz XX əsrdə çox inkişaf etmiş, çox zənginləşmişdir. Mən fəxr edirəm ki, türk dillərinə mənsub olan Azərbaycan dili bu qədər zəngindir, bu qədər bədii ifadələrlə doludur və biz həyatın bütün sahələrinə aid olan fikirlərimizi öz ana dilimizdə ifadə edə bilirik”.

Dövlət başçısı öz nitqini aşağıdakı sözlərlə bitirmişdi:

“Bu gün burada, türk dünyası yazıçılarının III qurultayında çıxış edən dəyərli qonaqlarımız çox qiymətli sözlər dedilər. Mən hesab edirəm ki, bunlar hamısı Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı, Azərbaycanın ictimaiyyəti üçün çox əhəmiyyətlidir. Əmin olduğumu bildirmək istəyirəm ki, bu günlər keçirilən cürbəcür görüşlər bizim əlaqələrimizi daha da inkişaf etdirəcəkdir”.

Azərbaycan xalqının Ümummillə lideri türk dünyasının ayrı-ayrı görkəmli ədəbiyyat xadimləri ilə bilavasitə əlaqəyə xüsusi önəm vermiş, dünya şöhrətli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovla, türk dünyasında məşhur olan Oljas Süleymenovla dostluq etmişdir.

1999-cu ilin 4 martında Bakıda Oljas Süleymenovla söhbətində Heydər Əliyev demişdi:

“Bizi Sizinlə çoxdankı dostluq bağlayır. Hələ o vaxtlar, mən burada, Azərbaycanda, Siz isə Qazaxıstanda işləyən dövrlərdə, sonra Moskvada işlədiyim zaman mən Sizə böyük iftixar hissi ilə baxırdım ki, xalqlarımızın belə gənc istedadları var, elə istedadlar ki, nəinki romanlar,

pyeslər və ya digər ədəbi əsərlər yazmağa, həm də öz xalqı haqqında, onun taleyi, keçmiş, indisi və gələcəyi barədə düşünməyə qadirdirlər. İndi öz köklərini, tarixi keçmişini, milli özgünlüyünü və milli ləyaqətini daha dərinləndirən dərk etmiş bütün xalqlarımızın belə görkəmli nümayəndələrindən birisiniz”.

Bu sözlər yalnız Oljas Süleymanovun türk xalqları qarşısındakı tarixi xidmətlərinə verilən qiymət deyildi, həm də bugünkü türk gəncliyinə, xüsusilə yaradıcı gəncliyə nümunəvi (və strateji) xəbərdarlıq idi.

***

Müstəqil türk dövlətləri və xalqları arasında mədəni əlaqələrin inkişafında, qədim etnik-mədəni köklər barəsindəki təsəvvürlərin genişlənməsində və ümumtürk mədəniyyəti irsinin həm türk, həm də dünya miqyasında təbliğində TÜRKSOY-un rolu Heydər Əliyev tərəfindən həmişə dəstəklənmiş, təşkilatın uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri şərait yaradılmış və həmin rolun gücləndirilməsindən ötrü bir sıra tövsiyələr verilmişdir.

6 noyabr 1996-cı ildə TÜRKSOY Beynəlxalq Təşkilatının Bakıda keçirilən VIII toplantısındakı nitqini Azərbaycan Prezidenti bu sözlərlə başlamışdır:

“Bu gün Azərbaycan Respublikasının həyatında çox əlamətdar hadisələr baş verir. Günün birinci yarısında Bakıda türk dünyası yazıçılarının III qurultayı açılıb, ikinci yarısında isə TÜRKSOY Beynəlxalq Təşkilatının növbəti toplantısı işə başlayır. Sonra Azərbaycana təşrif

gətirmiş qonaqlarımızla görüşlər və nəhayət, noyabrın 8-də böyük şair Məhəmməd Füzulinin yubileyi ilə əlaqədar təntənəli mərasimlər keçiriləcəkdir. Beləliklə, qədim Azərbaycan torpağı, müstəqil respublikamız öz dostları, qonaqları ilə görüşür, qucağını öz dostlarına, qonaqlarına açır”.

Prezidentin dediyi kimi, həmin günlərdə Azərbaycan türk dünyası miqyasında keçirilən üç mədəni tədbirə ev sahibliyi etməklə yalnız sözdə deyil, işdə də ümumtürk məkanında gedən mənəvi inteqrasiyaya öz tarixi töhfəsini verirdi. Və bu, illər boyu müxtəlif siyasi-ideoloji təzyiqlərlə qarşısı alınmış təbii arzuların, istəklərin, bütün türk dünyası miqyasındakı milli maraqların gerçəkləşməsi istiqamətində atılmış ilk möhtəşəm addımlar idi.

Heydər Əliyev böyük məmnuniyyətlə qeyd edirdi ki, “TÜRKSOY ötən dövrdə böyük yol keçibdir, yaxşı nailiyyətlər əldə edibdir, özünün çox zəruri və böyük gələcəyi olduğunu həm türkdilli dövlətlərə, həm də dünyaya nümayiş etdiribdir. Böyük məmnuniyyət hissi doğurur ki, TÜRKSOY artıq beynəlxalq təşkilatdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bir hissəsi olan YUNESKO ilə bilavasitə əlaqə qurubdur... Bunlar hamısı mədəniyyətin müasir dövrdə insanların qarşısına çıxmış ağır, çətin siyasi-iqtisadi, sosial problemlərin həllində nə qədər əhəmiyyət kəsb etdiyini və böyük xidmətlər göstərə biləcəyini sübut edir”.

Türk xalqlarının mədəniyyətini beynəlxalq miqyasda təbliğ etmək vəzifəsini öz üzərinə götürmüş bir təşkilatın

sözün həqiqi mənasında beynəlxalq status qazanması, dünya mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi olan (və qədim tarixə malik) zəngin türk mədəniyyətinin müasir dəyərlər baxımından qiymətləndirilərək bütün bəşəriyyətin sərəncamına verilməsində mühüm rol oynayacaq səlahiyyətli bir qurumun artıq müəyyən iş təcrübəsi qazanması Ümummilli lideri son dərəcə məmnun edirdi:

“Ona görə də biz – Azərbaycan Respublikası, dövlətimiz TÜRKSÖY Beynəlxalq Təşkilatının yaranmasından indiyə qədər onun zəruri olduğunu qeyd etmişik, bu barədə öz fikrimizi bildirmişik. Bu gün TÜRKSÖY təşkilatının VIII toplantısında iştirak edərək xalqımız və dövlətimiz adından bəyan edirəm ki, bu təşkilatın gələcəkdə də uğurlu fəaliyyət göstərməsi üçün biz əlimizdən gələni əsirgəməyəcəyik”.

Heydər Əliyev TÜRKSÖY-un yeni dövrün tələbləri əsasında yarandığını, müasir çağırışlara cavab verməli bir qurum kimi təşəkkül tapdığını xüsusi vurğulamaqla türk dövlətlərinin, xalqlarının (və Zamanın!) belə bir quruma nə qədər böyük ehtiyacı olduğunu bir daha nəzərə çarpdırmışdır:

“Bu gün mən TÜRKSÖY təşkilatının üzvü olan ölkələrin mədəniyyət nazirlərini dinləyərək çox böyük hissiyyatlar keçirirəm. Bu yeni bir aləmdir, dövrüdür. Biz XX əsrə sona çatdırırıq. Bir çox mərhələlərdən keçmişik. Həyatımızın çox xoşbəxt günlərini də yaşamışıq, eyni zamanda qanlı-qadalı, faciəli günlərini də görmüşük. Ona

görə də hər bir yeni hadisə, şübhəsiz ki, bizi maraqlandırır və öz mənasına görə qiymətlidir”.

Türk dünyasının böyük övladı türk xalqları, mədəniyyətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin son dərəcə genişləndiyini məmnunluq hissi ilə qeyd etmiş, həmin inteqrasiya prosesində dil amilinin – türk dilləri arasındakı genetik yaxınlığın, qohumluğun roluna və əhəmiyyətinə diqqət çəkmişdir:

“Vaxtilə biz Mərkəzi Asiyada olan türkdilli, türk kökünə mənsub xalqlarla, respublikalarla, ölkələrlə sıx əlaqədə olmuşuq. Vaxtilə biz Tatarıstan və Başqırdıstan ilə sıx əlaqədə olmuşuq, görüşlərimiz keçirilib, mədəniyyət xadimlərimiz yaxından əməkdaşlıq ediblər, bir-birimizin ölkələrində mədəniyyət günləri keçirmişik. Ancaq mədəniyyətimizin bugünkü qədər yaxın, bu qədər sıx olduğunu görməmişik. Şəxsən mən dəfələrlə Mərkəzi Asiya ölkələrində olmuşam və o ölkələrin dövlət başçıları, respublikaların rəhbərləri, mədəniyyət nümayəndələri də Azərbaycanda olublar. Ancaq öz kökümüzmə mənsub olan dildə bizim bir-birimizə müraciət etməyimiz, belə görüşlərdə öz dilimizdən istifadə etməyimiz indiyədək olmamışdır. Mən bunları görərkən çox sevinirəm və hesab edirəm ki, bu, bizim böyük gələcəyimizin başlanğıcıdır”.

Əlbəttə, türk xalqları içərisində Azərbaycan və Türkiyə (Anadolu) türklərinin dil-ünsiyyət, mədəniyyət, sosial-siyasi əlaqələri yüzillər ərzində daha sıx olmuş, əslində, bu xalqların bölünməsi, diferensiasiya prosesləri orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində başa çatmışdır.

Lakin bu qədər yaxın olan xalqlar arasında da tarixin keşməkeşləri, yaxud paradoksları elə ayrılıqlar salmışdır ki, onların təbii təmasları da uzun illər kəsilmiş, yaxud dolayı səciyyə daşmışdır:

“Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycanın dövlətlərarası əlaqələrinin beşillik tarixi var. Ancaq Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı dostluq və qardaşlıq əlaqələri əsrlərdən keçibdir. Təəssüflər olsun ki, XX əsrdə bizim bu əlaqələrimiz çox məhdudlaşdırılmış, hətta kəsilmişdi.

...Bizim dilimiz, mədəniyyətimiz eynidir, bir-birimizlə də qonşuyuq. Ancaq bir-birimizdən nə qədər uzaqda olmuşuq, nə qədər aralı düşmüşük, bir-birimizin həsrətini çəkmişik. Bu gün artıq bir yerdəyik. Bu gün artıq hamımıza aydın olan, hamımızın anladığı dildə danışır və öz ürək sözlərimizi bir-birimizə çatdırırıq”.

Azərbaycan Prezidenti mədəni inteqrasiyada dil yaxınlığının nə qədər böyük stimül olduğunu Tatarıstan və Başqırdıstanın nümunəsində bir daha xatırladaraq demişdir:

“Mən Tatarıstanın nümayəndələri ilə mərasimlərdə də, toplantılarda da və təkbətək də dəfələrlə görüşmüşəm. Ancaq biz ikimiz də anladığımız dildə heç vaxt danışmamışıq. Bu gün mən Tatarıstan və Başqırdıstan mədəniyyət nazirlərinin burada öz ana dillərində danışmasına çox sevinmişəm və bu ölkələri vaxtilə yaxşı bildiyimə baxmayaraq indiyədək heç təsəvvür edə bilmirdim ki, bu dillər bizim Azərbaycan dilinə bu qədər yaxındır və bu qədər də anlaşılıqdır”.

Yalnız dahi ictimai-siyasi xadimlərə (və dövlət qurucularına) məxsus bir təvazökarlıqla bəşəriyyətin (və mənsub olduğu millətin) keçmişini, bu gününü və gələcəyini bir bütöv halında dərk və izah etmək səriştəsi (və qüdrəti) ilə, eyni zamanda hər kəsin anlayacağına, öz fəaliyyətində rəhbər tutacağına və bir insan-fərd olaraq uğurlar qazanmaq üçün cəhdlər göstərəcəyinə imkan verəcək bir aydınlıq, səmimiyyət və uzaqgörənliklə söylənmiş bu sözlər türk dünyasının haradan haraya gəldiyini, türk insanının qarşısında uzun illərin təcrid olunmasından sonra hansı mənəvi perspektivlərin açıldığını bəyan edən yol xəritəsidir. Və “bunlar hamısı dünyada gedən böyük ictimai-siyasi dəyişikliklərin nəticəsidir. Bunlar hamısı xalqlarımızın dövlət müstəqiliyini əldə etməsinin, milli azadlığa nail olmasının bəhrəsidir. Bunlar hamısı bizim üçün yeni bir eranın, epoxanın, yeni bir parlaq gələcəyin başlanğıcıdır. Biz xoşbəxt adamlarıq ki, bunlar bizə nəsib olubdur. Biz belə bir gələcəyin təməlini qoyanlardanıq. Ümidvaram ki, biz bu gələcəyi də görəcəyik, gələcək nəsillər görülən işləri layiqincə qiymətləndirəcəklər”.

Dahi liderlər həm keçmişə hər kəsə müyəssər olmayan bir analitik miqyasla təhlil etməyi bacarırlar, həm bu günün mürəkkəb metafizikasına varırlar, həm də bütün fəaliyyətlərində gələcəyə xüsusi diqqət ayırdıqlarına görə bu günü keçmişlə gələcəyin dialektikasında dərk etməklə Zamanın fəvqünə yüksəlirlər.

Heydər Əliyev TÜRKSÖY-un toplantısına Rusiyadan, Gürcüstandan gəlmiş qonaqları da səmimiyyətlə salamlamışdır:

“Çox sevindirici haldır ki, bu gün TÜRKSÖY-un növbəti toplantısında Rusiya Federasiyasının və Gürcüstan Respublikasının nümayəndə heyətləri də iştirak edirlər. Mən qonşu Gürcüstanın mədəniyyət naziri cənab Asatiani çox məmnuniyyətlə dinlədim. Rusiya Federasiyasının mədəniyyət nazirinin müavini, bizim üçün çox yaxın və hörmətli olan cənab Şerbakovun çıxışını çox böyük məmnuniyyətlə dinlədim. Hər iki çıxışda TÜRKSÖY-a çox doğma, müsbət münasibət, bu təşkilatla əməkdaşlıq etmək arzusu və gələcək əməkdaşlığa ümid verən sözlər həddindən artıq sevindiricidir”.

Heydər Əliyevin bu sözləri yalnız dünyanın gəliş-gedişini dərinlən bilən böyük bir ictimai-siyasi xadimin, öz ölkəsinə hörmət qazandıran qərsinə məqsəd qoymuş dahi diplomatın jestləri deyildi, həm də (və daha çox!) bütün dünyada, bütün xalqlar arasında elə bir mədəni həmrəylik tapmaq istəyinin təcəssümü idi ki, liderlik missiyasını öz üzərinə aldığı türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı da inkişaf edən bəşəriyyətin üzvi tərkib hissəsi olaraq bu gündən gələcəyə həmişə inamla addımlasın.

Heydər Əliyev deyir:

“Cənab Şerbakovun çıxışındakı bir nöqtə çox maraqlıdır. O bildirdi ki, Rusiya Federasiyasında slavyandilli xalqlardan sonra ikinci yerdə türkdilli xalqlar durur və

onların da sayı 12 milyondur. O bildirdi ki, slavyandilli xalqlarla türkdilli xalqların əməkdaşlığına Rusiya Federasiyasında çox böyük diqqət və qayğı göstərilir. Bu, sevindirici haldır. Keçmişdə bu məsələlərə biz heç vaxt toxunmurduq, toxuna bilməzdik.

...Bu, son illərdə meydana çıxmış dəyişikliklərin nəticəsidir, bunlar bizim hamımızın – həm türkdilli dövlətlərin, həm də türkdilli ölkələrlə qonşu olan dövlətlərin bir-biri ilə sıx əməkdaşlıq etməsi üçün çox gözəl imkanlar yaradıb və böyük yollar açıbdır”.

Azərbaycan Prezidenti öz nitqində xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, türkdilli ölkələrin Zirvə görüşlərində əsas mövzulardan birincisi iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirməkdirsə, ikincisi elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığı genişləndirməkdir. Və ona görə də TÜRKSÖY-un fəaliyyətinə ayrıca önəm verilir. Lakin “bizim ölkələrimizdə gedən ictimai-siyasi proseslər, sosial-iqtisadi çətinliklər, şübhəsiz ki, mədəniyyətə istənilən qədər qayğı göstərməyə və maddi yardım etməyə imkan vermir... Buna baxmayaraq mədəniyyət, elm, təhsil bizim üçün ən əsas vəzifələrdəndir... TÜRKSÖY bu işi görür və indiyə qədər, qısa müddətdə – üç il ərzində toplanmış təcrübə sübut edir ki, bu təşkilat bundan sonra da çox səmərəli fəaliyyət göstərə bilər və ölkələrimiz, xalqlarımız üçün daha çox iş görə bilər. Bu da ondan ibarətdir ki, xalqlarımızın əlaqələrini bir-biri ilə daha da sıx bağlasın. Mədəniyyət, ədəbiyyat vasitəsilə bu əlaqələri daha da genişləndirmək xalqlarımız üçün çox lazımdır, zəruridir”.

2001-ci ilin yanvar ayının 16-da Prezident TÜRKSÖY-un Bakıda keçirilmiş XV toplantısının iştirakçılarını qəbul edərkən onlara öz dəyərli məsləhətlərini verərək göstərmişdir ki, "bu təşkilatın əsas məqsədi birinci növbədə bizim tarixi keçmişimizi, köklərimizi, mədəniyyətimizi və bunların hamısının müştərək olduğunu yenidən araşdırmaq və bu irsi nəsillərə çatdırmaqdan ibarətdir. Çünki 70 illik Sovet cəmiyyəti dövründə, bundan da öncə, təəssüflər olsun ki, türkdilli ölkələrin bir-biri ilə əlaqələri ya zəif olubdur, ya da olmayıbdir. Bəzən də Sovetlər İttifaqında yaşayan türkdilli xalqlar üçün qadağan olubdur... Amma indi biz müstəqillik əldə edəndən sonra və Türkiyə Cümhuriyyəti də bu sahədə çox dəyərli təşəbbüslərlə çıxış edəndən sonra Türkdilli Dövlətlər Birliyi yaranıbdir. Bu Birliyin də, yenə də deyirəm, ən əsas özəklərindən biri TÜRKSÖY təşkilatıdır".

Türkdilli xalqların, dövlətlərin inteqrasiyasında iqtisadiyyatın da, siyasətin də mühüm fəaliyyət sahələri olduğunu deməklə yanaşı, Ulu Öndər əlavə etmişdir ki, "ticarətin, iqtisadiyyatın nə milliyəti var, nə də milli kökü var. Amma mədəniyyətin, dilin, milli dəyərlərin, ənənələrin – bunların böyük tarixi və dərin kökləri vardır".

Müstəqil türk dövlətlərinin, xalqlarının ümumi iradəsi (və maraqları) əsasında çox böyük bir missiyanı öz üzərinə almış TÜRKSÖY-un – türk YUNESKO-sunun fəaliyyəti Heydər Əliyevin həmişə diqqət mərkəzində olmuş, təşkilatın on illiyi münasibətilə türkdilli ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin daimi şurasına ünvanladığı 16

iyul 2002-ci il tarixli məktubunda böyük məmnuniyyət hissi ilə qeyd etmişdir ki, "TÜRKSÖY-un qurucu ölkələrindən olan Azərbaycan Respublikası bu hərəkətin elə ilk günlərindən onun fəal iştirakçısı olmuşdur. TÜRKSÖY-un məqsəd və vəzifələri müstəqil Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət sahəsindəki strategiyasına tam uyğundur. Buna görə də biz TÜRKSÖY-un fəaliyyətinə böyük əhəmiyyət verir və onu dəstəkləyirik.

İnanıram ki, keçən on il ərzində tam formalaşmış və böyük təcrübə toplamış təşkilatımız öz fəaliyyətini daha da gücləndirəcək və türkdilli xalqların qardaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi üçün bundan sonra da var qüvvəsini sərf edəcəkdir".

Mübaligəsiz demək olar ki, TÜRKSÖY mövcud olduğu 25 ildən artıq bir dövr ərzində ona bəslənən ümidləri sadəcə doğrultmaqla kifayətlənməmiş, ümumtürk mədəni irsinin həm türk xalqları arasında, həm də bütün dünyada təbliği sahəsində misilsiz işlər görmüşdür. Və görməkdə davam etməkdədir.

***

1999-cu ilin 21 fevralında Azərbaycan Prezidentinin sərəncamı ilə "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyası yaradıldı ki, həmin komissiya Azərbaycan xalqına, eləcə də bütün türk dünyasına mənsub möhtəşəm eposun geniş miqyasda təbliği üçün Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə qısa zamanda böyük tədbirlər həyata keçirdi. 2000-ci ilin 8 aprelində Bakı

da "Gülüstan" sarayında türkdilli ölkələrin dövlət başçı-
larının VI Zirvə görüşü, 9-da isə Respublika sarayında
təntənəli yubiley mərasimi oldu.

Zirvə görüşündəki nitqində Azərbaycan Prezidenti
möhtərəm qonaqları salamladıqdan sonra dedi:

"Bizim Zirvə görüşlərimiz daha bir nəcib ənənənin tə-
məlini qoymuşdur. Bu, dahi şəxsiyyələrimizin, milli mə-
dəniyyətimizin korifeylərinin, bəşər mədəniyyətinin in-
cileri sayılan milli eposlarımızın əlamətdar ildönümləri-
ni, xalqlarımızın həyatındakı mühüm və tarixi hadisələri
birlikdə bayram etməyimizdir. "Manas" eposunun 1000,
Əmir Teymurun 660, Məhəmməd Füzulinin 500, Abay
Kunanbayevin 150 illiyinin, Qazaxıstanın yeni paytaxtı
Astananın açılışının birlikdə bayram edilməsi buna əyani
sübutdur.

Sabah aprelin 9-da isə biz türkdilli xalqların milli
eposu, ümumi sərvətimiz olan "Kitabi-Dədə Qorqud"
dastanının 1300 illiyinə həsr olunan yubiley mərasimlə-
rində iştirak edəcəyik".

Türk xalqları ədəbiyyatının, elminin, mədəniyyətinin
həm milli, həm də ümumbəşəri kontekstdə (və miqyas-
da) dəyərləndirilməsinə həmişə (və tamamilə haqlı ola-
raq) önəm verən Ulu Öndər əlavə etmişdir ki, "belə yubi-
ley tədbirlərinin birlikdə keçirilməsində əsas məqsəd
xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı zəngin mənəvi irsi indi-
ki nəsillərə qaytarmaq, eyni kökə, eyni tarixə malik oldu-
ğumuzu bir daha dərk etməkdir. Digər tərəfdən, belə
yubiley tədbirlərini keçirməklə biz nümayiş etdirdik ki,

İbn Sinanın, Nizaminin, Nəvainin, Yunus İmrənin, Füzü-
linin, Məhtimqulunun, Mahmud Kaşğarının, Abayın, bir
çox başqa dahilərimizin yaradıcılığı, "Kitabi-Dədə Qor-
qud", "Manas", "Alpamış" kimi ölməz dastanlar təkcə
bizim xalqlarımıza məxsus deyil. Onlar həm də bütün bə-
şəriyyətin mədəni sərvətidir".

Milli mədəni irsə dərin fəlsəfi mövqedən dəyər verən
böyük mütəfəkkir burada biri digəri ilə dialektik əlaqədə
olan iki məsələyə aydınlıq gətirir ki, hər ikisi türk mədə-
niyyəti tarixinə müasir münasibət baxımından olduqca
əlamətdardır:

1) hər bir xalq öz etnik-mədəni irsini araşdırmağa,
onu bütün təfsilatı ilə mənimsəməyə, tarixin müxtəlif dövr-
lərində bu və ya digər səbəblər üzündən unutmamağa, yaxud
unutdurulmağa məhkum olduğu dəyərləri çox qiymətli
mənəvi xəzinə kimi yaddaşında bərpa etməyə borcludur;

2) öz mədəniyyətinin tarixini yaxşı bilməyən, öz milli
mənəvi irsinə yetərinə sahib çıxmayan xalq bütünlükdə
üzvi tərkib hissəsi olduğu bəşəriyyətin ümumi dəyərlər
xəzinəsini verməli olduğu töhfələrdən məhrum edir.

Odur ki, türk xalqları bu gün, bir tərəfdən, mədəni
keçmişlərini öyrənməyi, digər tərəfdən, onu dünya miq-
yasında təbliğ etməyi öz qarşılarına məqsəd qoymalı, bu
sahədəki mövcud boşluqları aradan qaldırmalı, siyasi
müstəqilliyin heç nə ilə müqayisəyə gəlməyən imkanla-
rından vaxtında, elmi-intellektual əsaslar və modern tə-
sisatlarla istifadə etməlidirlər.

Həmin gün (8 aprel 2000-ci il) qəbul edilmiş Bakı Bəyannaməsində ayrıca olaraq göstərilir ki, “dövlət başçıları Bakıda yüksək səviyyədə altıncı görüşün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyinin bayram edildiyi dövrdə keçirilməsini alqışlayaraq, elm, mədəniyyət, təhsil, informasiya mübadiləsi sahəsində əməkdaşlıqdan məmnun qaldıqlarını ifadə etmiş, ölkələri arasında bu əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə tərəfdar olduqlarını bildirmiş, türkdilli dövlətlərin xalqlarının ümumi tarixinə, mədəniyyətinə aid olan və dünya əhəmiyyətinə malik əlamətdar tarixlərin bayram edilməsinə dair birgə proqramların işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində TÜRKSÖY təşkilatının fəallığını yüksəltməyin zəruriliyini qeyd etmişlər”.

Yeri gəlmişkən, Zirvə görüşü başa çatdıqdan sonra onun yekunlarına dair keçirilən birgə mətbuat konfransında türk birliyinin möhkəmlənməsində tarixi xidmətləri olan Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl öz bəyannaməsində demişdir:

“Türkdilli ölkələrin başçılarının bu gün Bakıda keçirilən VI Zirvə toplantısı ölkələrimiz arasındakı həmrəyliyi, qarşılıqlı sevgi və hörməti daha da gücləndirmiş, eyni tarixi və mədəniyyəti paylaşan, fərqli ləhcələrdə də olsa eyni dildə danışan ölkələr XXI əsrə istiqamətlənən tale və könül birliyi nümayiş etdirmişlər. XXI əsrə qədəm qoyarkən türkdilli ölkələrin həmrəyliyinə əhəmiyyətini bir daha ifadə etmək istəyirəm... Önümüzdəki on il ərzində bölgədə ötən on ildəkinə nisbətən daha mühüm dəyişik-

liklər olacaqdır. Mədəni dünya ilə inteqrasiya baxımından da mühüm dəyişikliklər olacağına inanıram. Böyük bir fikir bərabərliyi içindəyik. Bunu ifadə etməkdən xüsusi məmnuniyyət duyuram”.

Olduqca anlamlı, qədim türk epos ənənələrinə sədəqət baxımından son dərəcə mənalıdır ki, türkdilli dövlətlərin başçılarının şərafinə təşkil edilmiş rəsmi qəbuldakı nitqində Azərbaycan Prezidenti demişdir:

“Bizim xalqlarımızın müştərək milli, mənəvi dəyərləri, ənənələri vardır. Keçmiş adət-ənənələrimizə görə, hər ailədə bir ağsaqqal olur. Bizim bu Birliyimizi bir ailə hesab etmək olar. Bu ailənin də ağsaqqalı, türkcə desək, abimiz, əziz dostumuz, qardaşımız Süleyman Dəmirəldir. Türkdilli ölkələrin bütün dövlət başçılarının ona hədsiz sevgisi və məhəbbəti vardır”.

Aprelin 9-da Respublika sarayında türk dövlət başçılarının iştirakı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyinə həsr olunmuş yubiley mərasimi keçirilmiş, həmin mərasimdəki nitqini Azərbaycan Prezidenti bu sözlərlə başlamışdır:

“Bu gün Azərbaycan xalqı möhtəşəm “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illiyini böyük bayram kimi təntənə ilə qeyd edir. Bu yubiley bizim üçün, bütün türk dünyası üçün, bəşər mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyəti olan tarixi bir hadisədir. Bu, bizim tarixi köklərimizə, milli ənənələrimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə, mədəniyyətimizə, elmimizə, xalqımızın çoxəsrlik tarixinə

olan hörmət, ehtiram bayramıdır. Bu, bizim milli azadlığımızın, dövlət müstəqilliyimizin bayramıdır”.

Prezident eposun yaranma tarixi barədə bəhs edərkən bu nəhəng, genişmiqyaslı yaradıcılıq prosesini Azərbaycan xalqının ümumi təşəkkül, inkişaf tarixi kontekstində dəyərləndirməklə etnos-epos münasibətlərinin dialektikasına dahiyənə bir aydınlıq gətirmişdir:

“Azərbaycan xalqının, bütün türkdilli xalqların böyük tarixi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” 1300 ildir ki yaşayır. Əgər 1300 ildən öncə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yaranması üçün xalqımızın nə qədər səylər qoyduğunu və nəhayət bu tarixi abidəni yaratdığını nəzərə alsaq, onda təəvvür edə bilərik ki, bizim xalqımızın nə qədər qədim tarixi, dərin kökləri və nə qədər zəngin mədəniyyəti vardır”.

Azərbaycan Prezidenti eposun bütün çətinliklərə, məhdudiyətlərə rəğmən xalqlarımızın yaddaşından, heç zaman silinmədiyini xatırlatmaqla yanaşı, demişdir:

“Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, biz “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik tarixinə yüksək qiymət verərək etiraf etməliyik ki, son üç il ərzində Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud” irsinin öyrənilməsi, tədqiq edilməsi, təbliğ olunması sahəsində böyük işlər görülmüş və bunlar “Kutabi-Dədə Qorqud”u bizim xalqımıza, bütün türk dünyasına, türkdilli xalqlara tanıtmış və onun nə qədər zəngin sərvət olduğunu dünyaya nümayiş etdirmişdir”.

Türkdilli Dövlətlər Birliyinin VI Bakı Zirvə görüşündə də “Kitabi-Dədə Qorqud” barədə fəxrlə bəhs olundu-

ğunu mərasim iştirakçılarının nəzərinə çatdıran Prezident əlavə etmişdir ki, “bu yubileyə daha da çox əhəmiyyət verən, onun səviyyəsini qaldıran odur ki, biz onu türkdilli dövlətlərin başçıları ilə birlikdə keçiririk”.

Dünyanın müxtəlif ölkələrindən “Kitabi-Dədə Qorqud”un bilavasitə vətəninə təşrif buyurmuş nüfuzlu qonaqları – ictimai-siyasi xadimləri, elm adamlarını, ədəbiyyat-incəsənət xadimlərini salamladıqdan sonra ölkə başçısı demişdir:

“Kitabi-Dədə Qorqud” bizim ana kitabımızdır. Dədə Qorqud bizim ulu babamızdır, əcdadımızdır. Biz fəxr edirik ki, “Kitabi-dədə Qorqud” kimi tarixi abidəmiz vardır. Fəxr edirik ki, Dədə Qorqud kimi ulu əcdadımız vardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” xalqları, millətləri daim birliyə, sülhə dəvət edibdir. 1992-ci ildə Türkdilli Dövlətlər Birliyinin yaranması Dədə Qorqud vəsiyyətlərinin yerinə yetirilməsinin parlaq nümunəsidir.

Biz dövlət müstəqilliyini əldə edəndən, milli azadlığımıza çatandan sonra bu Birliyin təmin olunması üçün böyük imkanlar əldə etmişik və bu Birliyin bizim xalqlarımız üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk etmişik”.

Ulu öndər özünəməxsus dərinməzmunlu nitqini bu müdrik, qürurverici və səfərbəredici sözlərlə başa çatdırmışdır:

“Kitabi-Dədə Qorqud” yubileyinin ən böyük mənası, əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu, bizim milli azadlığımızı, dövlət müstəqilliyimizi, sərbəstliyimizi bir daha nü-

mayış etdirir. "Kitabi-Dədə Qorqud" vəsiyyətləri bizə deyir ki, daim müstəqillik yolu ilə getmək, Azərbaycanın milli azadlığını və dövlət müstəqilliyini əbədi etmək bizim hər birimizin qarşısında duran ali məqsəddir. Bu məqsədə nail olmaq üçün mən sizin hamınıza, bütün Azərbaycan xalqına, bütün Azərbaycan vətəndaşlarına böyük uğurlar arzulayıram".

Əlbəttə, yalnız dahilər həm tarixi müasirləşdirməyin, həm də müasirliyi tarixiləşdirməyin ən parlaq örnəklərini verməyə, mədəni irsi canlandıraraq onun dünəndən bu günə (və gələcəyə) hərəkətini təmin etməyə qadirdirlər. Əslində, bu, onların elə bir heyranedicisi missiyasıdır ki, bunsuz bəşər tarixi öz yerində sayardı.

Yubiley şərəfinə təşkil olunmuş rəsmi qəbulda Azərbaycan Prezidenti iki gün ərzində keçirilən yüksək səviyyəli tədbirlərə yekun vurarkən bildirdi ki, türkdilli xalqların milli oyanışı, dirçəlişi, dövlət müstəqilliyini əldə etməsi, öz tarixi köklərini dərindən öyrənməsi məhz belə gözəl nəticələr veribdir. Onun da ən parlaq nümunəsi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının yubileyini hamımızın bir yerdə, o cümlədən müxtəlif ölkələrdən Azərbaycana gəlmiş qonaqlarla bir yerdə təntənəli qeyd etməyimizdir. Mən əminəm ki, Türkdilli Dövlətlər Birliyi bundan sonra da yaşayacaq, öz fəaliyyətini genişləndirəcək və xalqlarımızın daha da yaxınlaşması üçün, xüsusən bizim xalqlarımızın tarixini, mədəniyyətini, milli mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini daha da dərindən öyrənmək üçün çox böyük faydalar verəcəkdir".

"Kitabi-Dədə Qorqud"un yubileyinin olduqca möhtəşəm keçdiyini qeyd edən Prezident xüsusi olaraq vurğuladı ki, yubiley tədbirlərinin bədii hissəsi "Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, teatr sənətinin, musiqi sənətinin, balet sənətinin, rəqs sənətinin nə qədər yüksək səviyyədə olduğunu əyani surətdə göstərdi".

Ümummilli lider 2000-ci ilin aprel ayının 14-də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının yekun iclasını keçirərkən görülmüş işlərin böyük tarixi əhəmiyyətini bir daha qeyd edib göstərdi ki, "mən hesab edirəm, biz bu gün "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi ilə əlaqədar üç il bundan əvvəl başladığımız işə yekun vuraraq hamımız eyni fikirdəyik ki, birincisi, həqiqətən biz bu yubileyin keçirilməsilə əlaqədar düzgün qərar qəbul etmişik. İkincisi, bu üç ildə çox işlər görülmüdü. Üçüncüsü, bu yubiley tədbirlərinin son mərhələsi, həqiqətən, həm elmi, həm ictimai, həm siyasi, həm də bədii nöqtəyi-nəzərdən ən yüksək səviyyədə olmuşdur.

Təbiidir ki, bu, xalqımız üçün iftixar hissidir. Şəxsən mən çox qürur hissi keçirirəm ki, xalqımız, millətimiz öz tarixini, mənşəyini, keçmişini, mədəniyyətinin zənginliyini dünyaya bir daha sübut etdi. Xalqımız özü-özünü tanıdı, dərk etmək yoluna düşdü, haradan gəldiyini, kim olduğunu, hansı kökdən çıxdığını tamamilə dərk etdi. Ancaq əvvəl dediyim kimi, bu, işin başlanğıcıdır. Biz bu işi davam etdirməliyik".

Əlbəttə, bütöv bir xalqın tarixi (və taleyi) baxımından olduqca düşündürücüdür ki, əgər “Kitabi-Dədə Qorqud” əsrin ortalarında Mircəfər Bağırovun şəxsində Azərbaycan sovet dövləti tərəfindən “xalqlar arasında ədavət ya-yan” əsər kimi manqurtcasına qadağan olunmuşdusa, əs- rin sonlarında Heydər Əliyevin şəxsində müstəqil Azər- baycan dövləti tərəfindən möhtəşəm milli-mənəvi abidə kimi ən yüksək səviyyədə təqdir edilərək nəinki yalnız Azərbaycan xalqına, bütövlükdə türk dünyasına (və dün- yaya!) qaytarıldı.

***

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, türk dünyası- nın fəxri Heydər Əliyevin ümumtürk mədəni irsini də- rindən öyrənmək, həm türk məkanında, həm də beynəl- xalq miqyasda təbliğ etmək barədəki fikirləri, mülahizə-ləri, aydın (və hər cəhətdən əsaslı) metodoloji mövqeyi, eləcə də bu sahədə göstərdiyi müqayisəyəgəlməz xid- mətlər bu gün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Bi- rinci Vitse-Prezident Mehriban Əliyeva tərəfindən yeni tarixi şəraitdə uğurla davam (və inkişaf) etdirilməkdə, türk xalqlarının mədəni-mənəvi inteqrasiyasına böyük töhfələr verilməkdədir.

AZƏRBAYCAN PREZİDENTİNİN XALQA MÜRACİƏTLƏRİNDƏ ANA DİLİNİN VƏTƏN MÜHARİBƏSİ

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğ- runda aparılan Vətən müharibəsinin çoxdan gözlənilən böyük bir zəfərlə başa çatdırılmasında Azər- baycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin televiziya vasitəsi ilə xalqa müraciətləri bir neçə baxımdan tarixi rol oynadı ki, onlardan biri də ana dilimizin həmin müraciətlərdə öz zəngin fonetik, lek- sik və qrammatik imkanları səviyyəsində təzahürü və ya iştirakı idi. Prezidentin müraciətləri, bir tərəfdən, cəbhə- də gedən proseslər, əldə edilən qələbələr barədə ətraflı məlumatlar verir, digər tərəfdən, xalqın mübarizə ruhu- nu, qələbə əzmini yüksəldir və nəhayət üçüncü tərəfdən, gözlərimiz qarşısında cərəyan edən tarixi hadisələri ida- rə edə-edə siyasi, ictimai və fəlsəfi mahiyyətini anladır. Və milli dövlətçilik mədəniyyəti baxımından çox rəmzi (və heyranedic) idi ki, Azərbaycan Respublikasının döv- lət dili – Azərbaycan dili Respublikanın ərazi bütövlüyü uğrundakı mübarizəyə (müharibəyə!) ilk günlərdən sə- fərbər olunmuşdu!..

Ümumiyyətlə, dilin zənginliyi, refleksiya imkanları- nın genişliyi ondadır ki, xalqa düşdüyü (və düşə biləcə- yi) hər hansı fəvqəladə hərəkət (və idrak) situasiyasında inamla xidmət edə, lazımi sözü, ifadəni, sintaktik konst-

ruksiyanı rahatlıqla ortaya qoya, dinləyənlərin – cəmiyyətin şəxsində isə rezonans verərək sosial əhval-ruhiyyə yarada bilsin.

Prezident İlham Əliyevin xalqa müraciətləri içərisində eləsi olmadı ki, öz ifadə texnologiyaları baxımından geniş reaksiya doğurmasın.

Kommunikasiya nəzəriyyəsinə görə, nitq ünsiyyəti o halda uğurludur ki, adresantla adresat arasında söhbətin nədən getdiyi barədə tam miqyaslı anlaşma var. Azərbaycan cəmiyyətinə uzun illərin təcrübəsindən aydın idi ki, ermənilərin orta əsrlərin sonlarından etibarən məlum etnik separatçılıq hərəkətlərinin davamı olaraq gəlib çıxdığı sovinist təcavüzkarlığın nəticəsi kimi Ermənistan artıq həddini aşmış, məsələni həll etməli olan beynəlxalq missiyaların siyasi deqradasiyaya uğraması imkan vermişdir ki, Ermənistanın ölkə başçısı məsuliyyətini itirərək sərsəmləsin...

Azərbaycan Prezidentinin xalqa müraciətləri Prezident – Xalq qarşılıqlı (və dərinləndən) anlaşma-ünsiyyətin bir də ona görə klassik nümunəsi idi ki, praktik olaraq Vətən müharibəsinin hüdudlarını da aşaraq, başlanğıcdan sona qədər öz kommunikativ effektini nəinki itirmədi, əksinə, bu gün də Xalqda belə bir təsəvvür var ki, həmin müraciətlər heç zaman bitməyəcək...

Azərbaycan Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin xalqa ilk müraciəti sentyabrın 27-də oldu.

Müraciət belə başladı:

“Bu gün səhər Ermənistan silahlı qüvvələri bir neçə istiqamətdən müxtəlif növ silahlardan, o cümlədən ağır artilleriyadan istifadə edərək bizim yaşayış məntəqələrimizi, eyni zamanda, hərbi mövqələrimizi atəşə tutmuşdur.

Düşmən atəşi nəticəsində mülki əhali və hərbiçilərimiz arasında itkilər, yaralananlar var. Allah şəhidlərimizə rəhmət eləsin! Onların qanı yerdə qalmayacaqdır. Azərbaycan Ordusu hazırda düşmənin hərbi mövqələrinə atəşlər, zərbələr endirir”.

Azərbaycan Prezidenti Ermənistan hakimiyyətinin işğal olunmuş torpaqlarımızı geri qaytarmaq əvəzinə, son vaxtlar hətta yeni ərazilər ələ keçirmək iddiasında olduğunu, nəinki bunu gizlətmədiyini, bir sıra təxribatlar da törətdiyini qeyd etdikdən sonra dedi:

“Ermənistanın təxribatları, eyni zamanda, Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən verilən bəyanatlarda da öz əksini tapır. Ermənistanın baş naziri bir il bundan əvvəl işğal edilmiş torpaqlarda – Xankəndidə demişdir ki, “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə”. Birincisi bu, yalandır, Qarabağ Azərbaycandır və mən bu məsələ ilə bağlı öz fikirlərimi dəfələrlə bildirmişəm. Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi. İkincisi, bu təxribat xarakterli bəyanat faktiki olaraq danışıqlar prosesinə vurulan böyük zərbə idi. Əgər Ermənistanın baş naziri deyirsə ki, “Qarabağ Ermənistandır”, onda hansı danışıqlardan söhbət gedə bilər?! Bununla paralel olaraq, Ermənistanın rəhbərliyi artıq iki il ərzində dəfələrlə bəyan edir ki, Azərbaycan Ermənistanla

yox, qondarma "Dağlıq Qarabağ respublikası" ilə danışıqlar aparmalıdır. Bu da danışıqlar prosesinə vurulan böyük zərbədir. İlk növbədə, Azərbaycan heç vaxt oyuncaq xunta rejimi ilə hər hansı bir danışıqlar aparmayacaq. İkincisi, danışıqlar formatını dəyişdirmək cəhdləri bir daha onu göstərir ki, Ermənistanın əsas məqsədi danışıqları pozmaq və status-kvonu saxlamaqdır. Halbuki ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələrinin dövlət başçıları dəfələrlə bəyan etmişlər ki, status-kvo qəbul edilməzdir və bu, o deməkdir ki, işğala son qoyulmalıdır".

Prezident əlavə etdi:

"Ermənistanın bizə qarşı təxribatları bu faktlarla bitmir. Bu yaxınlarda bizim qədim Azərbaycanın qədim şəhəri olan Şuşada qondarma kriminal xunta rejiminin başçısının "andıçmə" mərasimi keçirilmişdir. Bu, təxribat deyilmi? Bu, bizə qarşı təhqirdir. Onlar hesab edirdilər ki, biz bu təhqirlə barışacağıq, razılaşacağıq. Onlar bizi şüurlü şəkildə təxribatlara çəkirlər və bunun acı nəticələrini görəcəklər.

Bu yaxınlarda qondarma "Dağlıq Qarabağ respublikası" parlamentinin qədim Azərbaycan şəhəri -Şuşaya köçürülməsi haqqında qərar qəbul edildi. Bu, növbəti təxribatdır. Bu yaxınlarda Ermənistanın baş naziri bəyan etmişdir ki, on minlərlə insanı birləşdirən "könüllü" hərbi birləşmələr yaradılacaqdır. Bu, nə üçün lazımdır? Bunlar kimə qarşı vuruşacaqlar? Bu, Azərbaycana qarşı bu gün törədilən təxribatın hazırlıq mərhələsi idi. Mən artıq bir neçə dəfə demişdim, o cümlədən bu yaxınlarda BMT

kürsüsündən demişdim ki, Ermənistan yeni müharibəyə hazırlaşır, Ermənistan dayandırılmalıdır və dayandırılacaqdır".

Əlbəttə, bu sözlər artıq kifayət edir ki, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü öz gücünə (hərbi yolla!) müdafiə etsin.

Lakin başqa məlumatlar da var ki, hər biri bütün detalları ilə xalqın nəzərinə çatdırılır...

Təcavüzə məruz qalan tərəfə gəldikdə isə Prezident dedi:

"Azərbaycan heç bir təxribata əl atmamışdır. Azərbaycan, sadəcə olaraq, öz maraqlarını müdafiə edir, öz mövqeyini dəstəkləyir və öz siyasətini alnıaçıq aparır. Biz dəfələrlə bəyan etmişik ki, Dağlıq Qarabağ əzəli tarixi Azərbaycan torpağıdır və bu, həqiqətdir. Ermənistanın baş naziri deyəndə "Qarabağ Ermənistandır", bu, yalandır. Mən deyəndə ki, "Qarabağ Azərbaycandır", bu, həqiqətdir. Bütün dünya Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıyır. Tarixi ədalət bizim tərəfimizdədir. Çünki bu, bizim doğma, dədə-baba torpağımızdır. Beynəlxalq hüquq bizim tərəfimizdədir. Bütün beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyır. Bütün ölkələr Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyır".

Azərbaycan Prezidenti xalqa müraciətini tarixə əbədi olaraq yazılmış bu sözlərlə tamamladı:

"BMT-dən başqa bütün digər aparıcı beynəlxalq təşkilatlar bizim haqlı mövqeyimizi müdafiə edir. Qoşulma Hərəkatı BMT-dən sonra ikinci ən böyük beynəlxalq təsisatdır ki, bu gün Azərbaycan bu təsisata sədrlik edir.

Onlar münaqişə ilə bağlı ədalətli qətnamə qəbul etmişlər. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı ədalətli qətnamələr qəbul etmişdir. ATƏT-in qərarları, Avropa Parlamentinin qətnamələri bizim mövqeyimizi dəstəkləyir. Bizim mövqeyimiz beynəlxalq hüquqa və ədalətə əsaslanır. Biz öz torpağımızda vuruşuruq. Bu gün Azərbaycan Ordusu Azərbaycan torpaqlarında düşmənə sarsıdıcı zərbələr endirir. Bu gün Azərbaycan Ordusu öz torpağında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qoruyur, müdafiə edir. Erməni əsgərinin bizim torpağımızda nə işi var?! Ermənistan ordusunun bizim torpağımızda nə işi var?! Heç kəs üçün sirr deyil ki, "Dağlıq Qarabağ ordusu"nun tərkibində olan şəxsi heyətin 90 faizi Ermənistan vətəndaşlarından ibarətdir. Ermənistan işğalçı dövlətdir, bu işğala son qoyulmalıdır və son qoyulacaqdır.

Biz haqq yolundayıq. Bizim işimiz haqq işidir. Biz zəfər çalacağıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!"

Beləliklə, hər cəhətdən təmkinli, müharibənin qaçılmaz olduğunu etiraf, qələbənin isə yaxında olduğunu sübut edən, Ermənistanın günahı ucbatından baş verən hadisələrin mahiyyətinə varan, ən əsası isə, Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü, xüsusilə Qarabağ uğrunda müharibəsinin haqq işi olduğunu təsdiqləyən bu müraciətlə ana dilimiz Vətən müharibəsinə daxil olur.

***

Azərbaycan Prezidentinin xalqa oktyabrın 4-dəki ikinci müraciət ilk qələbə xəbərləri ilə başladı:

"Əziz həmvətənlər.

Bu gün Cəbrayıl şəhəri və Cəbrayıl rayonunun doqquz kəndi işğaldan azad edildi. Bu tarixi hadisə münasibətilə bütün Azərbaycan xalqını ürəkdən təbrik edirəm".

Prezident daha sonra bir neçə il əvvəl Cocuq Mərcanlı kəndi ilə bağlı görülmüş fəvqəladə işlərin tarixçəsini xatırlatdı:

"Dörd il bundan əvvəl Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndi yenidən qurulmağa başlamışdır. Uğurlu əməliyyat nəticəsində azad edilmiş yüksəkliklər imkan verdi ki, Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndinə sakinlər qayıtsınlar. Gözəl qəsəbə saldıq. Qəsəbənin açılışında demişdim ki, Cocuq Mərcanlı bizim yenilməz iradəmizin rəmzidir. Cocuq Mərcanlı onu göstərir ki, heç vaxt Azərbaycan xalqı işğalla barışmayacaq və bizim işğal edilmiş digər torpaqlara qayıdışımız məhz Cocuq Mərcanlıdan başlamışdır".

Heç də təsadüfi deyil ki, Prezident yalnız yuxarıdakı hər cəhətdən real, qələbə sevinci bəxş edən informativ məzmunlu mükəllimələrdən sonra, Vətən müharibəsinin uğurla getdiyini elan edir.

Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan xalqı Ali Baş Komandana inanır, işğal olunmuş ərazilərin ya sülh, ya da hərbi yolu ilə qayıdacağına əmindir, bununla belə, mövcud beynəlxalq münasibətlər şəraitində heç də birbaşa hərəkət etmək, problem ətrafındakı vəziyyəti hər dəfə xalq-iqtidar məsləhətləşmələri səviyyəsindən izah etmək mümkün deyil. Və əslində, müxtəlif maraqlara xid-

mət edən dağıdıcı müxalifətin apardığı böhtan kampaniyalarına rəğmən xalq bilir ki, ölkənin ərazi bütövlüyünün ən qısa müddətdə təmini iqtidar (və Prezident) tərəfindən Onun missiyası kimi dərindən dərk olunur.

Azərbaycan ordusunun bir həftədir başlamış, nəinki ölkədə, regionda, bütün dünyada böyük əks-səda vermiş, problemin hərbi həlli yoxdur mifini bir andaca altüst etmiş hücumu artıq tarix yazır:

“Bilirsiniz, bir həftədir ki, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda mübarizə aparır. Döyüş meydanında əsgər və zabitlərimiz qəhrəmanlıq göstərir, düşmənə sarsıdıcı zərbələr endirir, düşməni yerinə oturdur, düşməni torpaqlarımızdan qovur, canı-qanı bahasına. Bu şərəfli missiya tarixdə öz yerini tapacaqdır.

Biz bu gün xalqımızın və dövlətimizin yeni tarixini yazırıq, şanlı tarixini yazırıq. Biz bu gün tarixi ədaləti bərpa edirik. Çünki Qarabağ torpağı bizim əzəli tarixi torpağımızdır. Azərbaycan xalqı əsrlər boyu bu torpaqlarda yaşayıb, yaradıb, qurub, tikib. Ancaq uzun illər ərzində -30 ilə yaxındır ki, erməni cəlladları torpağımızı işğal edib, bizim bütün tarixi, dini, mədəni abidələrimizi darmadağın edib dağıdıblar”.

Prezident öz müraciətinə çox təmkinlə başlayır, xüsusi emosionallıq, həyəcan, demək olar ki, hiss olunmur, düşmən üzərinə əks-hücumun uğuruna böyük əminlik var. Bunun bir səbəbi Azərbaycan tərəfin haqlı olduğuna inamdırsa, ikinci səbəbi məhz həmin haqlı tərəfin rəqib-

dən müqayisə edilməyəcək qədər geniş imkanlara malik olmasıdır.

Ən mühümü isə odur ki, hər nə qədər söhbət bilavasitə hərbi şəraitdə və hərbi şərtlər daxilində getsə də, Prezidentin nitqində sülh konseptləri aparıcıdır. Ümumiyyətlə, müraciət mətnlərinin dili üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, Prezident Azərbaycan xalqının, Azərbaycan ordusunun gücünü, qüdrətini həmişə qeyd edir, ancaq hər dəfə bu gücün, qüdrətin missiyasının məhz vicdanlı sülh yaratmaqdan ibarət olduğunu deyir:

“Biz bütün şəhərləri bərpa edəcəyik. Ermənilər tərəfindən dağıdılmış bütün məscidlərimizi bərpa edəcəyik. Bu bölgələrə həyat qayıdacaq. Biz ermənilər tərəfindən bizim tarixi adlarımızı dəyişdirib tarixi saxtalaşdırmaq, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsini silmək cəhdlərinə son qoyduq. Bizim yaşayış məntəqələrinin tarixi adları bərpa edilir və bərpa ediləcəkdir.

Biz öz torpağımızda döyüşürük, vuruşuruq. Bizim ərazi bütövlüyümüz bərpa edilməlidir və biz haqq yolundayıq. Bizim əsgərimiz xilaskar əsgərdir. Çünki öz doğma dədə-baba torpağını işğalçılardan azad edir”.

Göründüyü kimi, bu müraciətdə siyasi ritm nə qədər güclü olsa da (ən azı ona görə ki, burada öz ərazi bütövlüyünü təmin edən bir ölkənin haqlı iddialarından bəhs edilir), bundan da aparıcı, bundan da miqyaslı elə bir etno-tarixi intonasiya var ki, onu “biz haqq yolundayıq” hökmündən daha mükəmməl şəkildə ifadə etmək çətindir.

Prezidentin müraciət nitqləri üçün ən səciyyəvi məqamlardan biri vaxtaşırı ümumiləşdirmələrdən zaman-zaman konkret hadisələrə keçilməsidir ki, bunun nə qədər böyük əhəmiyyəti olduğu üzərində dayanmağa, yəqin ki, xüsusi ehtiyac yoxdur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki şəhərlərimiz, kəndlərimiz, dağlarımız, çöllərimiz, çaylarımız, göllərimiz və s. bir-birinin ardınca azad olur ki, onlar azğın düşmən tərəfindən nə qədər dağıdılıb tar-mar edilsələr belə, sadəcə adlarının çəkilməsi, Azərbaycan əsgərinin əlində olması barədə ən yüksək səviyyədə məlumat verilməsi xalqın ruhunu yerindən oynadır:

“Bu gün cəbrayılılar, əlbəttə ki, sevinc içindədirlər, necə ki, bütün Azərbaycan xalqı. Dünən bizim qədim yaşayış yerimiz – Suqovuşan qəsəbəmiz işğaldan azad edildi. Bütün Azərbaycan xalqı bu tarixi hadisəni qeyd edirdi, bir-birini təbrik edirdi, göz yaşlarını saxlaya bilmirdi. Bu, sevinc göz yaşlarıdır. 1990-cı illərin əvvəllərində də Azərbaycan göz yaşlarını töküb. Ancaq o, məğlubiyyət göz yaşları idi, o, faciə göz yaşları idi.

Bu gün Azərbaycan xalqı sevinc içindədir. Cəbrayılılara və bütün Azərbaycan xalqına bu gün azad edilmiş yaşayış məntəqələrinin adlarını sadalamaq istərdim. Bu gün şanlı Azərbaycan Ordusu aşağıdakı yaşayış məntəqələrini azad edib: Cəbrayıl şəhəri, Karxulu kəndi, Şükürbəyli kəndi, Yuxarı Maralyan kəndi, Çərəkən kəndi, Daşkəsən kəndi, Horovlu kəndi, Decal kəndi, Mahmudlu kəndi, Cəfərabad kəndi”.

Prezident Cəbrayıl rayonunun və onun kəndlərinin işğaldan azad edilməsinin bir nümunə olacağını xatırlatmaqla yanaşı, yenidən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi tarixinin mürəkkəb məqamlarının təfsirinə keçir:

“Bu kəndlərin sakinləri, sizə müraciət edirəm, sizin həsrətinizə son qoyulur və bizim digər bütün qaçqın, köçkün soydaşlarımız bilsinlər ki, biz onları da onların dədə-baba torpaqlarına qaytaracağıq. Güc yolu ilə! Biz istəyirdik ki, bu məsələ danışıqlar yolu ilə həll olunsun, səbir göstərdik. Danışıqlarda həmişə ədalətli mövqedə olmuşuq, bizə mənsub olanı istəmişik. Başqasının torpağında heç vaxt gözümüz olmayıb. Amma demişik ki, bu, bizimdir, xalqımızındır, millətimizindir, bizə qayıtmalıdır, danışıqlar yolu ilə qayıtmalıdır. Amma bu danışıqlar faktiki olaraq münaqişənin dondurulmasına gətirib çıxarmışdır. Yəni, buna hesablanmışdır”.

Otuz il ərzində aparılan danışıqların, bu qədər uzun müddətdə Azərbaycan xalqının heysiyyəti ilə oynamaq cəhdlərinin yolverilməz olduğunu bir daha nəzərə çatdıran Prezident xatırladır:

“İyirmi yeddi il ərzində biz bütün dövrlərdə -danışıqların bütün dövrlərində konstruktiv mövqe göstərmişdik, ədalətli mövqe göstərmişdik. Ancaq bunun müqabilində nə gördük? Təcavüzkar daha da azğınlaşıb. Təcavüzkarın tamahı daha da böyüyüb, bizim dədə-baba torpağımıza göz dikib. Nəticədə işğal edilmiş bütün torpaqları qondarma “Dağlıq Qarabağ respublikası”na aid edib, ye-

ni xəritələr dərc edib və bu xəritələrdə işğal edilmiş bütün ərazilər Dağlıq Qarabağ kimi təqdim edilir. Ondan sonra nə oldu? Ondan sonra bəyan etdilər ki, bir qarış torpağı Azərbaycana qaytarmayacağıq”.

Azərbaycan Prezidenti qarşı tərəfin hər cür diplomatik, çoxgedişli, çox hallarda da riyakar, hiyləgər mövqeyini geniş xalq kütlələrinin bütün təfsilatı ilə anlayacağı bir dildə şərh edərək tam aydınlığı ilə göstərir ki, məsələni həll etmək üçün döyüş meydanından başqa yol qalmamışdır:

“Biz demişdik ki, axı bu, danışıqlar predmetinə zidd olan məsələdir. Axı danışıqlarda bizim əsas ümidverici məqamımız o idi və orada göstərilirdi ki, işğal edilmiş torpaqlar mərhələli yollarla Azərbaycana qaytarılacaq. Biz də buna razılıq vermişdik ki, mərhələli yollarla qaytarılsın, sülh yolu ilə qaytarılsın. Bir mərhələdə 5 rayon qaytarılsın, ikinci mərhələdə 2 rayon qaytarılsın, sonra azərbaycanlılar Dağlıq Qarabağa qayıtsınlar, Şuşaya qayıtsınlar, ondan sonra Azərbaycan və erməni xalqları birlikdə yaşasınlar, necə ki, vaxtilə biz yaşamışıq. Bu, ədalətli mövqedir. Bu, beynəlxalq hüququn bütün normalarına uyğun olan bir mövqedir. Biz nə istəmişik ki? Bunu istəmişik və buna haqqımız çatırdı və çatır. Amma nə gördük?! Gördük ki, Azərbaycan xalqının iradəsini sındırmaq istəyirlər. Gördük ki, bizə qarşı yeni müharibə açılır, bizi yeni müharibə ilə hədələyirlər. Gördük ki, iyul ayında heç bir səbəb olmadan bizim Tovuz şəhərimiz və digər yaşayış məntəqələrimiz atəşə tutuldu, hərbiçiləri-

miz həlak oldu, mülki vətəndaş həlak oldu. Gördük ki, avqust ayında diversiya qrupu göndərildi və o diversiya qrupunun başçısı zərərsizləşdirildi, saxlanıldı. İndi ifadələr verir, deyir göndərilib ki, terror aktları törətsin. Budurmu danışıqlar prosesinə sadiqlik?!”

Əlbəttə, Azərbaycan xalqı son illərdə hakimiyyətə gətirilmiş Ermənistan baş nazirinin sayıqlamalarına bələd olduğu kimi, Azərbaycan Prezidentinin müxtəlif beynəlxalq məclislərdə həmin sayıqlamaları vaxtaşırı olaraq ifşa etdiyini, baş nazirin yalan bəyanatların arxasınca başını ora-bura soxmağa cəhdlər göstərdiyini də yaxşı bilirdi.

Beynəlxalq hüquq normalarının qorunması hələ bir yana, öz ölkəsinin taleyi üçün məsuliyyət daşımaları olan baş nazir hansısa qüvvələrin təsiri altında özünü itirib o qədər azğınlaşdı ki, nə özünün, nə də ümumən ölkəsinin arxasında dayana bilməyəcəyi anti-tarixi sözlər dedi.

Yeri gəlmişkən, xalqa müraciətlərin mətnlərində həm birbaşa, həm də dolayısı ilə çox tez-tez ifadə olunur ki, nə Azərbaycan xalqı, nə də Azərbaycan Prezidenti “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə” sözlərini heç kimə güzəştə gedə bilməzdi:

“Mən Minsk qrupunun həmsədr ölkələrinə, həmsədr olan səfirlərə, digər beynəlxalq təşkilatlara, Avropa İttifaqının nümayəndələrinə dəfələrlə demişdim ki, Ermənistan təsir edin, sanksiyalar tətbiq edin, təzyiq edin. Belə olmaz. Əgər güclü təsir olmasa, Ermənistan daha da azğınlaşacaq, daha da quduracaq, yeni iddialar ortaya atacaq. Eşitmədilər məni. Mən istəyirdim bu məsələ sülh yo-

lu ilə həll olunsun. Eşitmədilər. Hesab edirdilər ki, Azərbaycan xalqı və mən – Azərbaycan Prezidenti bu vəziyyətlə barışacağam?! Hesab edirdilər ki, bizim müqəddəs şəhərimiz olan Şuşa erməni tapdağında qalacaq, mən bununla barışacağam?! Azərbaycan xalqının tarixinə zərbə vuran erməni cəlladları ilə biz danışıqlarmı aparmalıyıq? Azərbaycan xalqı təhqir edildi, Şuşada qondarma rejimin başçısı özünə “andiçmə mərasimi” keçirmişdir. Baxım görün, indi andiçmə mərasimi harada keçiriləcək, yas mərasimini keçirəcək! İndi qaçıb siçan kimi gizlənib. Çıx-sın ortalığa! Ermənistanın baş naziri gedib Şuşada, Cıdır düzündə rəqs edir, hesab edir ki, biz bununla barışacağıq?! Səhv edir! Heç vaxt biz bununla barışmayacağıq. Qondarma “Dağlıq Qarabağ respublikası”nın parlamentinin Şuşaya köçürülməsi nə deməkdir?! Yenə də Azərbaycan xalqını təhqir etmək cəhdidir. Cəbrayıl Ermənistandan yeni yolun çəkilməsi nə deməkdir?! O deməkdir ki, orada qanunsuz məskunlaşma aparılacaq. Artıq Livandan, başqa yerlərdən erməniləri gətirirlər, köçürürlər bizim qədim şəhərimizə, Şuşada yerləşdirirlər, televiziya göstərirlər, beynəlxalq konvensiyaları pozurlar, Cenevrə Konvensiyasını tapdalayırlar. Bunlara söz deyən var?! Tapşırıq vermişəm bütün bizim xarici diplomatik orqanlara – məsələ qaldırın, BMT-də, ATƏT-də, Avropa İttifaqında, başqa təşkilatlara, deyin ki, bu, qanunsuzdur! Qanunsuz məskunlaşma cinayətdir! Buna reaksiya oldu?! Minsk qrupu bir açıqlama verdimi?! Vermədi! Avropa İttifaqı verdimi?! Vermədi! Dedi ki, bu, bizi maraqlandırmır.

Maraqlandırmırsa, indi də maraqlandırmasın. İndi nə əlayağa düşmüşünüz? İndi nə hoqqalardan çıxırsınız? Azərbaycana qarşı iftiralər irəli sürülür, bəzi ölkələr, Avropa ölkələri bizi ittiham edirlər. Getsinlər güzgüyə baxsınlar. Bu ittihamların heç bir əsası yoxdur ki, kimsə imkan verməz Azərbaycan Dağlıq Qarabağı fəth etsin. Dağlıq Qarabağ bizimdir, bizim torpağımızdır, biz oraya qayıtmalıyıq, qayıdırıq və qayıdacağıq!”

Azərbaycan xalqının ruhunu əks etdirməklə Azərbaycan dilinin güdrətini də nümayiş etdirən bu son dərəcə dərin məzmunlu ifadə texnologiyalarında Ümummilli Lider Heydər Əliyev nitqinin ölməz təcrübəsinin davamını, inkişafını görməmək, duymamaq, təsəvvürlərdə yəni-dən canlandırmamaq mümkün deyil. Və heç bir tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, zaman etibarilə o qədər də uzun çəkməyən Vətən müharibəsi Azərbaycan dili siyasi üslubunun elə bir zəngin çalarını yaratdı ki, biz onu dilimizin məhz “Vətən müharibəsi üslubu”, yaxud “Zəfər üslubu” adlandırırıq.

“Mən 27 sentyabr hadisələrindən əvvəl Ermənistana demişdim, gəl, təkbətək vuruşaq. Baxaq kim-kimdir! İndi nə oldu? Paşinyan hər gün bir dünya liderinə zəng edir. Hər gün! Mən heç kimə zəng etməmişəm, heç bir liderə zəng etməmişəm. Təmaslarım olub, mənə zəng ediblər. Amma o, adam qalmayıb ki, zəng etməsin, yalvarmasın, emissar göndərməsin, ağlumasın, onların ayağına yığılmasın. Bax budur bunun sonu. Əgər bizimlə normal dil-də danışsaydı, bizim müqəddəs şəhərimizi mundarlama-

saydı, əlbəttə, biz ümidlərlə yaşayıb çalışdıq ki, bu məsələ danışıqlar yolu ilə həll olunsun. Amma hər addım təxribat, hər addım təhqir və hesab edir ki, biz bunurla barışacağıq?! İndi biz göstərdik kim-kimdir. İti qovan kimi qovuruq onları! Azərbaycan əsgəri onları iti qovan kimi qovur! İşğal edilmiş torpaqlarda Azərbaycan bayrağı qaldırılır! Onların səngərlərində Azərbaycan əsgəri dayanır! Onların postları bizim əlimizdədir! Onların tanklarını biz sürürük! Onların digər silahlı texnikaları bizim əlimizdədir, yük maşınları bizim əlimizdədir! Biz xilaskar missiyamızı icra edirik və edəcəyik!”

Nədir bu üslubun özəlliyi? Odur ki, söhbət “danışıq stolu” arxasında, yalan danışmaq, hiyləgərlik etmək, üz-də bir söz deyib arxada ayrı şey düşünməyə imkan verən bir mühitdə getmir, söhbət hər bir sözün bilavasitə dəyəri olduğu təkbətək döyüş meydanında gedir:

“Ermənistan rəhbərliyi yaxşı düşünsün, hələ ki, gec deyil. Bizə yeddi şərt irəli sürür. Sən kimsən ki, bizə şərt qoyasan?! İndi baxım görüm nə şərt qoyursan bizə! Yıxılıb diz çöküb yalvarırsan ki, atəşkəs bərpa olunsun. Atəşkəs Ermənistanın baş nazirinin xahişi ilə 2 il ərzində bərpa olunmuşdu. Məndən xahiş etmişdi ki, daxildə vəziyyət ağırdır, oradan-buradan məni sızırlar, mənə vaxt verin, mən bu məsələni həll edəcəyəm, mən yeni fikirlərlə gəlmişəm. Mən keçmişdə nə olub hamısının üstündən xətt çəkmişəm, imkan verin, vaxt verin. Dedim yaxşı. Nə oldu? Bir ildən sonra çıxış edib deyir ki, “Qarabağ Ermənistanıdır”. İndi desin “Qarabağ Ermənistanıdır”. İndi mə-

nə olan zənglər və zənglər əsnasında gedən söhbətlər əlbəttə ki, konfidensial xarakter daşıyır və bəzi hallarda indi soruşurlar bəs, sizin şərtiniz nədir? Mənim şərtim birdir -çıxsin bizim torpaqlarımızdan, çıxsin, qarşিদurma dayansın. Amma sözdə yox, əməldə. Desin ki, mən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyıram, necə ki, baza prinsiplərində bu, təsbit edilib. Desin ki, mən işğal edilmiş torpaqlardan qoşunlarımızı çıxaracağam, necə ki, baza prinsiplərində bu, təsbit edilib. Desin ki, mən Azərbaycan xalqından üzr istəyirəm və desin ki, Qarabağ Ermənistan deyil. Sonuncu şərt budur ki, qrafik versin, işğal edilmiş torpaqlardan erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması cədvəli verilsin bizə. Onda biz əlbəttə ki, atəşkəs rejimini bərpa edəcəyik. Halbuki indi şiddətli döyüşlər getdiyi zaman bunu etmək çətindir. Çünki biz dayansa, onlar dayanmayacaq. Amma hər halda, bunun üzərində işləmək olar. Yoxsa ki, siz dayanın, onlara vaxt verin. Nəyə vaxt verək? Vaxt verək ki, güc toplansınlar? Vaxt verək ki, yenə də adam toplansınlar bizə hücum etsinlər? Bizi belə sadələvh sayırlar bunlar? Vaxt verin ki, bunlar gəlsinlər danışıqlara. Mən nə lazımdır dedim, vəssalam”.

Azərbaycan Prezidenti – Azərbaycan Respublikası ərazisini Ermənistan işğalçılarından təmizləməyə uğurla başlamış Ordunun Ali Baş Komandanı xalqa ilk müraciətini aşağıdakı sözlərlə yekunlaşdırır:

“Biz haqq-ədalət tərəfindəyik. Biz tarixin ən şərəfli anlarını yaşayıyıq. Azərbaycan xalqı qədim xalqdır. Bizim tariximizdə bir çox şərəfli anlar olub, hadisələr olub,

qələbələr olub. Onların sırasında bugünkü hadisələr xüsusi yerdədir. Biz ədaləti bərpa edirik, ərazi bütövlüyümüzü bərpa edirik, Azərbaycan xalqının ümidlərini doğrulduruq və bundan sonra da doğruldacağıq. Biz haqlıyıq, biz zəfər çalacağıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!”

***

Prezident İlham Əliyev oktyabrın 9-da xalqa üçüncü müraciətində Hadrut qəsəbəsinin, eləcə də bəzi kəndlərin işğaldan azad olunması barədə məlumat verdikdən sonra Azərbaycan ordusunun döyüş meydanında tam üstünlüyünü göstərən faktlar üzərində dayandı, düşmənin guya hücumu keçdiyini, itirdikləri bəzi mövqeləri geri aldıkları barədə həm öz xalqını, həm də beynəlxalq ictimaiyyəti aldatmağa məcbur olduğunu nəzərə çatdırdı. Onu da qeyd etməyi unutmadı ki, düşmən uzun illər ərzində təmas xətti boyunca kifayət qədər möhkəm müdafiə sistemi qurmuşdur ki, “onları yarmaq, onları keçmək çox çətinidir. Bəzi hallarda bəzi istehkamları keçmək üçün bizə bir neçə gün lazım olur... Eyni zamanda, biz bütün işləri elə aparırıq ki, az itkilər verək”.

Düşmənin əhvali-ruhiyyəsini səciyyələndirərkən Azərbaycan Prezidenti dedi:

“Düşmən panikadadır, düşmən isterikaya qapılıb. Düşmən ölkənin rəhbərliyi tamamilə özünü itirmiş vəziyyətdədir. Müxtəlif ölkələrə, müxtəlif ölkələrin dövlət-hökumət başçılarına müntəzəm olaraq zəng edir, dəfələrlə

lə, gündə bir neçə dəfə yardım istəyir, imdad diləyir, yalvarır. Onların ayağının altına yığılır. Özünü alçaldır ki, gəlin, bizi xilas edin. Onların xilasının yeganə yolu budur ki, torpaqlarımızdan çıxsınlar. Biz dəfələrlə bunu demişik, öz xoşunuzla çıxın bizim torpaqlarımızdan. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini yerinə yetirin, yoxsa, peşman olacaqsınız. Hesab edirsiniz ki, Azərbaycan bu vəziyyətlə barışacaq? Barışmayacaq, dəfələrlə demişəm. Hesab edirdiniz ki, Azərbaycan xalqı bu təhqirlərlə barışacaq? Barışmayacaq, dəfələrlə demişəm. Amma bizim torpaqlarımızda oturub, bizim müqəddəs torpağımızı zəhərləyib sonra da bizə qarşı iddia qaldırasan -qudurğanlığın dərəcəsinə baxın. Biz onları yerinə oturtduq. Biz onlara yerlərini göstərdik. Biz onları elə qovuruq ki, onlar bu sprinti heç vaxt yaddan çıxarmayacaqlar”.

Azərbaycan dilinin bu bədii təkrarları, mənagücləndirici sinonimləri, hər cəhətdən məsələnin mahiyyətinə nüfuz edən suallar, cavablar, Prezidentin nitqində (və müharibə üslubunda) yenidən doğulan təsirli (və təzə-tər) frazeologiya, əlbəttə, xalqımızın iradəsini mükəmməl bir şəkildə əks etdirir.

Ən çox nəzərə çarpan da odur ki, bu nitqdə son dərəcə böyük qətiyyət var. İstər keçmiş, istər indiki, istərsə də gələcək zamanda işlənsin, feil bütün hallarda həmin qətiyyətin ifadəsinə xidmət göstərir:

“Bu gün bütün cəbhə boyu döyüşlər gedir. Azərbaycan bütün istiqamətlər üzrə mövqelərini möhkəmləndirir və biz işğalçını, təcavüzkarı sülhə məcbur edirik. Bu əmə-

liyyatın əsas məqsədi də budur. Biz onlara göstərdik ki, döyüş meydanında da, beynəlxalq müstəvidə də, siyasi meydanlarda da biz qalib gəlirik. Onlar bizim gücümüzü gördülər, bizim iradəmizi gördülər. Onlar gördülər ki, dünyada heç bir qüvvə bizi haqq yolumuzdan döndərə bilməz. Dünyada heç bir ölkə bizim iradəmizə təsir edə bilməz. Kimə yalvarırsan yalvar, kimin ayağının altına yığılırsan yığılır, kimin dabanlarını yalayırısan yala, heç kim bizə təsir edə bilməz! Biz haqq yolundayıq, biz qalib gəlirik, biz zəfər çalırıq və biz öz torpaqlarımızı geri alacağıq, ərazi bütövlüyümüzü bərpa edəcəyik!”

Prezidentin nitqindəki həmin bu qətiyyət ona görə qiymətlidir ki, tək-cə Azərbaycan xalqının yox, əsrlər boyu ilk növbədə məhz öz liderləri tərəfindən məhrumiyətlərə məruz qoyulmuş ermənilərin də mənafeələrinə uyğun münasibətlərin qurulmasını tələb edir. Halbuki Ermənistan baş nazirinin, qondarma “Dağlıq Qarabağ respublikası”nın quldur başçısının imitasiya etməyə çalışdıqları “qətiyyət” isə, əslində, siyasi təcavüz, yekəbaşlıq və hərcmərclikdir:

“Dünən və srağagün siyasi müstəvidə baş vermiş hadisələr onu göstərir ki, Ermənistan rəhbərliyi nəhayət başından böyük zərbə alandan sonra dərk etməyə başladı ki, o ancaq bizim şərtlərlə oturub duracaq. Biz nə desək, o da olacaq. Şans veririk ki, danışıqlar yolu ilə, sülh yolu ilə torpağımızdan çıxsın. Onsuz da biz bu torpaqlara qayıdacağıq. Onsuz da biz ərazi bütövlüyümüzü bərpa edəcəyik. Bütün dünya bunu gördü, o cümlədən Ermənistan

bunu gördü. Biz istəyirik ki, qan tökülməsin. Biz istəyirik ki, şahidlər olmasın. Biz öz torpaqlarımızı istəyirik. Çıxın gedin bizim torpağımızdan, rədd olun bizim torpağımızdan! Gedin öz ölkənizdə yaşayın. Amma biz torpağımızı geri alacağıq. Ona görə bu tarixi şans onlar qaçırmamalıdır”.

Prezident vaxtilə özünü dünyaya göstərmək üçün “xoruzlanan” Ermənistan baş nazirinin cəmisini bir atım barıtı olduğunu xatırladır:

“Bu gün Moskvada keçiriləcək görüş, hesab edirəm ki, bir çox şeylərə aydınlıq gətirəcək. Onlar baza prinsiplərini qəbul etməlidirlər. Halbuki Paşinyan demişdi ki, o, onları qəbul etmir. Demişdi ki, Azərbaycana bir qarış torpaq verməyəcəyəm. Nə oldu bəs?! Gəl tut o işğal edilmiş torpaqları. Bəs, verməyəcəkdin? Nə oldu verdin? Nə oldu qaçdın? İndi gedirsən onun-bunun dabanını yalaya-yalaya, özünü alçalda-alçalda öz xalqını alçaldırısan. Öz ölkəni sifira bərabər etmişən. Demişdi ki, verməyəcəkdin bu torpaqları. Kimdir səndən soruşan, verəcəksən ya verməyəcəksən?! Gəldik götürdük, vəssalam. Götürəcəyik, nə qədər lazımdır, istəsək artıqlaması ilə. Necə ki, iyul ayında götürə bilərdik. Mən bunu demişdim. İyul ayında biz rahatlıqla Ermənistan ərazisinə keçə bilərdik, orada da torpaqları zəbt edə bilərdik. Heç kim bizim qabağımızı ala bilməzdi. Bu döyüşlər onu göstərir. Eləmədik bunu, qoymadım mən. Halbuki bizim hərbiçilərimiz artıq hazır idi buna. Qoymadım. Çünki siyasi iradə var. Biz qanunlar çərçivəsində fəaliyyət göstəririk. Bizim başqa ölkələrin torpağında gözümüz yoxdur. Amma öz torpağımızı heç kimə verməyəcəyik”.

Bundan sonra isə Ermənistanın baş nazirinin və onun ağılsızlıq, yekəbaşlıq üzündən düşdüyü gülünc vəziyyətin təsviri gəlir ki, görünür həmin təsviri Azərbaycan dilindən başqa heç bir dildə bu qədər canlı şəkildə təqdim etmək mümkün deyil:

“Bəs, nə oldu, Paşinyan? Deyirdin ki, “Dağlıq Qarabağ respublikası” o cümlədən işğal edilmiş bütün torpaqları əhatə edir. Bəs, gəl müdafiə et bunları. Niyə qaçırsan Moskvaya? Niyə zəng vurursan, dünya liderlərinin beynini xarab edirsən? Daha kim qaldı ki, zəng etməsin. Kim qaldı ki, zəhləsini tökməsin. Bir məsləhət verərdim ki, bəlkə şamanlara zəng etsin. Onlar ona kömək etsin. Ya da ki, hansısa uzaq adada yaşayan bir qəbilə başçısına zəng etsin, o, onun canını qurtarsın. Necə deyərlər, lətifə personajına çevrilib. Açın, sosial şəbəkələrə baxın, lağa qoyurlar, ələ salırlar, lətifələr qoşurlar. Öz ölkəsini bu qədər rəzil edən, bəlkə də dünya miqyasında ikinci adam olmayıb. Nəyə görə? Çünki gəlib başqasının torpağında oturub, o torpaqdan çıxıb bilmir”.

Azərbaycan Prezidentinin müraciətlərində deyildiyi günlərdən xalqın yaddaşına həkk olan elə mülahizələr, mühakimələr var ki, zaman-zaman öz tarixi dəyərini daha da artıracaq. Vətənin Bütövlüyünün təmin olunmasında atılmış strateji addımların hansı dərin qaynaqlardan güc aldığını, hansı perspektivlər vəd elədiyini nümayiş etdirəcəkdir:

“Biz nəyi nə vaxt edəcəyimizi yaxşı bilirik. Ona görə də bu gün bizim uğurlu əməliyyatımız böyük nəticələrə

gətirib çıxardı. Nəyi necə, nə vaxt etmək lazımdır, bunu mən bilirəm. Azərbaycan xalqı mənə inanır. Mən də bu inama arxalanaraq bütün lazımı tədbirləri görürəm, ölkəmizi inamla idarə edirəm, bütün sahələrdə, o cümlədən hərbi quruculuq sahəsində”.

Azərbaycan Prezidenti münaqişənin hərbi həll yolu yoxdur mifinin doğru olmadığını bir daha xatırlatdıqdan sonra xalq danışıq dilinin imkanlarına meydan verdi:

“Bu əməliyyat olmasaydı, biz təcavüzkara lazımı zərbələr endirməsaydıq, onların dərslərini verməsaydıq, indi o qaçardımı Moskvaya danışıqlar aparmaq üçün?! Oturmaqda özündən razı, deyəcəkdik ki, torpaqları vermirik. Biz məcbur etdik onları. Biz onları elə günə saldıq ki, indi gizlənməyə dəşik axtarırlar, tapa bilmirlər. Oturublar, siçan kimi ağzına su alıb susurlar. Bəs, hanı sənin hikkən?! Hanı sənin təkəbbürün?! Hanı sənin “qəhrəmanlığın”?! Deyirdin “Qarabağ Ermənistandır”. Qarabağ Azərbaycandır”.

İllər keçəcək, lakin düşmən üzərindəki tarixi qələbəmizin mənəvi şahidi (və müşayiətçisi) olmuş bu sözlər həmin qələbəyə Komandanlıq etmiş dövlət başçısının yaşıntılarını daim yaşadacaqdır:

“Biz qan istəmirik. Biz istəyirik torpaqlarımız bizə verilsin. Verilsin, uzatmasınlar məsələni. Status-kvo deyilən məsələ yoxdur, qurtardı getdi. Status-kvo belə olmalıdır, elə olmalıdır. Mən dəyişdirdim status-kvonu, dəyişdirdim! Bax, orada, döyüş meydanında. Yoxdur status-kvo. Təmas xətti, yoxdur təmas xətti. Yarımışıq onu. Onlar 30

il idi ki, qururdular bu təmas xəttini. Özü də o bölgənin relyefi təbii istehkamdır. Biz aşağıdan yuxarı gedirik. Özü də 30 il ərzində orada beton istehkamlar qurulub. Yarıb keçmişik. Azərbaycan əsgərinin qabağında heç kim heç nə edə bilməz. Biz bu gün o təmas xəttini darmadağın etdik. Yoxdur təmas xətti. İndi deyirlər yeni təmas xətti olacaq. Olmayacaq! Biz torpaqlarımızı geri alacağıq. Hansı təmas xəttindən söhbət gedə bilər?! Yoxdur bu, biz dağıtmışıq, biz etmişik, iradə göstərmişik, güc göstərmişik, xalqımızın iradəsinə arxalanmışıq və bu gün qələbə çalırıq. Tarixi qələbə çalırıq! Bu qələbə Azərbaycan xalqının əldə etdiyi qələbələr arasında ən parlaq qələbədir. Gələcəkdə bu qələbələr davam edəcək. Biz torpaqlarımızı azad edəcəyik, ərazi bütövlüyümüzü bərpa edəcəyik! Düşməni ondan sonra da qovacağıq. Mən bilirəm ki, Azərbaycan xalqı mənim bu sözlərimi bəyənibdir. Qovacağıq onları axıra qədər. Bayrağımız işğal edilmiş bütün torpaqlarda qaldırılacaq, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa ediləcək. Yaşasın Azərbaycan Ordusu! Qarabağ Azərbaycandır!”

***

Oktyabrın 17-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dördüncü dəfə xalqa müraciət edərkən söhbətə Gəncə və Mingəçevir şəhərlərinin raket atəsinə tutulmasından başladı:

“Ermənistan rəhbərliyi hərbi cinayət törədir. Dinc əhaliyə atəş açmaq, özü də əməliyyat operativ raket kompleksləri vasitəsilə atəş açmaq hərbi cinayətdir. On-

lar bu cinayətə görə məsuliyyət daşmalıdırlar və daşıya-
caqlar. Biz isə onların cavabını döyüş meydanında veri-
rik. Şəhidlərin, günahsız insanların qisasını döyüş mey-
danında alırıq və alacağıq. Biz heç vaxt mülki əhaliyə
qarşı mübarizə, müharibə aparmamışıq, bundan sonra da
aparmayacağıq. Biz ermənilər deyilik. Bizim öz yolumuz
var, bizim öz amalımız var və bütün Azərbaycan xalqı bu
amal ətrafında birləşib. Bütün Azərbaycan xalqı həmrəy-
lik, vətənpərvərlik göstərir”.

Azərbaycan Prezidenti öz müraciət ənənəsinə uyğun
olaraq işğaldan azad olunmuş ərazilərimizi sadaladı:

“Şanlı Azərbaycan Ordusu öz xilaskarlıq missiyasını
uğurla davam etdirir. Son günlər ərzində mən xalqıma
xəbər verərək, yeni azad edilmiş kəndlərin adlarını açıq-
lamışdım. Bu gün də böyük məmnunluq hissi ilə, böyük
sevinc hissi ilə azad edilmiş növbəti yaşayış məntəqələri-
nin adlarını əziz xalqıma çatdırmaq istəyirəm. Bu gün
Füzuli rayonunun aşağıdakı yaşayış məntəqələri işğalçı-
lardan azad edilib – Qoçəhmədli kəndi, Çimən kəndi,
Cuvarlı kəndi, Pirəhmədli kəndi, Musabəyli kəndi, İşıqlı
kəndi, Dədəli kəndi və Füzuli şəhəri. Füzuli şəhəri işğal-
çılardan azad edilib, Füzuli bizimdir, Qarabağ Azərbay-
candır!”

Füzuli şəhərinin işğaldan azad edilməsinin hərbi-strateji təfərrüatına xüsusi diqqət yetirən Ali Baş Komandan bununla Azərbaycan Ordusunun hansı döyüş qüdrətinə malik olduğunu bir daha xalqın nəzərinə çatdırmışdır.

“Füzuli əməliyyatı rəmzi məna daşıyır. Bizim tarixi, qədimi yaşayış məskənimizi Azərbaycan özünə qaytardı, on minlərlə insanın o yerlərə qayıtmasını təmin etdi. Eyni zamanda, strateji nöqteyi-nəzərdən Füzulinin təmas xəttində yerləşən bir neçə müdafiə xəttinin yarılması bizə növbəti strateji üstünlüklər verir. Çünki Füzuli istiqamətində yerləşən bizim hərbi qüvvələrimiz bu günlər ərzində orada döyüşlər aparırdı. İndi təbii ki, bu, sirr deyil, biz Füzuliyə hansı tərəfdən girə bildik. Hansı böyük hərbi peşəkarlıq və rəşadət nəticəsində biz Füzulini işğalçılardan azad edə bildik. Ondan əvvəl Cəbrayıl şəhəri işğalçılardan azad edildi. Ondan əvvəl Hadrut işğalçılardan azad edildi. Xocavənd və Cəbrayıl rayonlarının, o cümlədən Füzuli rayonunun bir çox kəndləri işğaldan azad edildi. Məhz ondan sonra biz Füzuli şəhərini işğalçılardan azad edə bilmişik.

Düşmən son mərhələdə öz silahlarını yerə qoyub qaçmışdı. Bu gün tam məsuliyyətlə deyə bilərəm ki, Füzuli əməliyyatı hərbi kitablara daxil ediləcək. Təkcə Füzuli əməliyyatı yox, başqa əməliyyatlar. Bu gün məndə olan məlumata görə, hərbi mütəxəssislər artıq açıq-aydın bildirirlər ki, Azərbaycan Ordusu böyük döyüş qabiliyyətinə və texniki təminata malik olan bir ordudur”.

Azərbaycan Prezidenti yenidən dinc yaşayış məskənlərinin raket atəşinə tutulması məsələsinə qayıdaraq yalnız erməni faşizmini ifşa etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda günahkarların cəzasız qalmayacağını xüsusi olaraq elan etmişdi:

“Atəşkəs elan olundu, ondan bir gün keçmədi Gəncəni bombaladılar. Özü də haranı? Yaşayış massivlərini. Bu gün də haranı vurdular? Yenə də yaşayış massivlərini. Nə vaxt vurdular? Gecə saatlarında ki, daha çox insan həlak olsun.

Bu, insanlığa qarşı cinayətdir. Əgər beynəlxalq birlik Ermənistanı törədilmiş cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb etmək istəmirsə, – necə ki, Xocalı soyqırımına görə heç kim onları məsuliyyətə cəlb etməyib, – biz özümüz onları məsuliyyətə cəlb edəcəyik. Biz özümüz onların cəzasını verəcəyik, özümüz onları cəzalandıracağıq və bizim cəzamız ədalətli cəza olacaqdır. Onlar ən ağır cəzaya layiqdirlər”.

Ermənistanın baş nazirinə ünvanlanmış aşağıdakı suallar isə təkcə baş nazirin deyil, bütövlükdə Ermənistanın müstəqil bir dövlət olaraq meydana çıxdıqdan sonar yürütməyə çalışdığı siyasətin portretini yaradır:

“Niyə demirsən “Qarabağ Ermənistandır”. Qorxursan, qorxacaqsan. Bəs, Azərbaycan xalqını təhqir edəndə, “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə” deyəndə niyə belə cəsarətli idin? Kimə güvənirdin? Kimə arxalanırdın? Bil-mirdinmi ki, gün gələcək bu əməllərə görə cavab verəcəksən. Bu gün gəlibdir və gəlir. Şuşaya Livandan, başqa ölkələrdən erməniləri gətirib məskunlaşdırmaq hərbi cinayətdir, Cenevrə Konvensiyasına ziddir. Nümayişkarənə bunu edirlər, televiziya da göstərirlər, necə ki, ermənilər gəliblər bizim qədim torpağımızda yaşamağa, işləməyə. İndi baxım görüm kim gələcək Şuşaya məskunlaşma-

ğa. Cəbrayıla yeni yol çəkirdin Ermənistandan. Nə üçün? O bölgəni, Arazboyu bölgəmizi qanunsuz yollarla zəbt edib, ondan sonra orada erməniləri məskunlaşdırmaq üçün? Bizi fakt qarşısında qoymaq istəyirdin. Ermənistanında əhali az olduğu üçün xaricdən erməniləri müxtəlif yollarla, o cümlədən onları aldaraq gətirib orada məskunlaşdırmaq nə məqsədi daşıyırdı? Bizim tarixi torpaqlarımızı əbədi işğal altında saxlamaq, əbədi işğalı təmin etmək və bizim torpaqlarımızı erməniləşdirmək məqsədi? Baxın, onlar Füzuliyə hansısa bir eybəcər ad veriblər. Bu ad sizin başınıza dəysin. Bu ad cəhənnəmə getsin. Bu ad yoxdur artıq. Madagiz adı da yoxdur -Suqovuşandır. Biz başqa tarixi adlarımızı da bərpa edəcəyik. Şuşaya dırnaqarası qurumun parlamentini köçürürdün bəs. Get köçür, görüm necə köçürəcəksən! O saxta, quldur dəstə başçısının "andiçmə mərasimi"nin keçirildiyi yer nə gündə olub. Darmadağın etmişik oranı, darmadağın. Yeddi şərt qoyurdun bizim qarşımızda. Ultimatumla danışırdın. İndi görüm, hansı şərti qoyursan. Nə oldu bəs? Onun-bunun ətəyindən yapışıb, onun-bunun ayağının altına yığılıb imdad diləyirsən ki, Azərbaycanı durdurun. Azərbaycana deyir ki, daha dayansın. Çıx torpağımızdan dayanaq. Rədd ol torpağımızdan dayanaq. Mən bunu demişəm, gizlətmirəm. Azərbaycan xalqı da bunu bilir, beynəlxalq aləm də bunu deyir. Hər gün bunu deyirəm, çıx de ki, sabah mən buradan çıxıram, dayanırıq. Bizə qan tökmək lazım deyil. Bizə torpaq lazımdır. Biz bu torpağı

istənilən yolla alacağıq. Hər kəs bunu bilsin. Artıq son günlərin tarixi bunu göstərir".

Azərbaycan Prezidenti erməni xalqının da öz gələcəyi naminə nələr etməli olduğunu göstərmişdir:

"Azərbaycan xalqını təhqir etmək sizə çox baha başa gəlir, Ermənistan rəhbərliyi, çox baha başa gəlir. Ermənistan əhalisi, nəhayət, bu kriminal rejimin başçılarını məsuliyyətə cəlb etməlidir. Artıq Ermənistanda hərbi komissarlıqlarda mitinqlər təşkil edilir, analar yolları kəsir, qoymurlar ki, uşaqları getsin başqa ölkənin torpağında ölsün. Mən də erməni xalqına müraciət etmişdim və bir daha müraciət edirəm: Qoymayın uşaqlarınızı! Nə işi var onların bizim torpağımızda? Öz ölkənizdə yaşayın. Bizim sizinlə heç bir işimiz yoxdur. Gedin yaşayın öz ölkənizdə, nə edirsiniz edin, amma bizim torpaqdan çıxın. Əminəm ki, erməni xalqı da öz cinayətkar xunta rejimi başçılarını məsuliyyətə cəlb edəcək. Biz isə haqq yolundayıq, ədalət yolundayıq. Biz haqlıyıq, biz öz torpağımızda vuruşuruq, öz torpağımızda şəhidlər veririk. Bizim savaşıımız müqəddəs savaşıdır!"

Aşağıdakı sözlərə gəldikdə isə, heç şübhəsiz, böyük milli tarixi dəyər daşımaqdadır:

"Biz döyüş meydanında gücümüzü göstərdik, həm düşməyə, həm də bütün dünyaya. Döyüş meydanında göstərdiyimiz güc və onun mənbəyi Azərbaycan xalqının iradəsidir, Azərbaycan xalqının istedadıdır və bizim əldə etdiyimiz uğurlardır.

Bir daha demək istəyirəm ki, biz xoşbəxt insanıq, bizim nəslimiz xoşbəxtkdir ki, bu sevincli günləri görə bilirik. Mən özümü xoşbəxt insan hesab edirəm ki, bu sevincli xəbərləri doğma xalqıma çatdırıram. Ali Baş Komandan kimi bütün işlərə rəhbərlik edirəm və Azərbaycan xalqını əmin etmək istəyirəm ki, bundan sonra da öz fəaliyyətimdə ölkəmizin, xalqımızın milli maraqlarını qorumaq üçün əlimdən gələni əsirgəməyəcəyəm. Heç bir təhdid, heç bir hədə, heç bir təzyiq mənim iradəmə təsir edə bilməz. Bizim işimiz haqq işidir. Biz öz torpağımızda vuruşuruq, öz ərazi bütövlüyümüzü bərpa edirik.

Yaşasın Azərbaycan Ordusu! Yaşasın Azərbaycan xalqı! Qarabağ Azərbaycandır!”

***

Xalqa oktyabrın 20-dəki beşinci müraciətində Azərbaycan Prezidenti söhbətə yenidən erməni faşistlərinin yaşayış məntəqələrini, mülki əhalini hədəfə almaqda davam etdiklərini göstərdi. Və izah etdi ki, bütün bunlar döyüş meydanında məğlub olan düşmənin vurnuxması, canını qurtarmaq üçün çıxış yolları axtarması, özünü daha da çıxılmaz vəziyyətlərə salmasıdır.

Prezident daha sonra dedi:

“Biz böyük səylər göstərdik, BMT Baş Assambleyası, Qoşulmama Hərəkatı, Avropa Şurası, Avropa Parlamenti, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, digər təşkilatlar qətnamə qəbul etdi. Avropa İttifaqı ilə bizim aramızda paraflanmış sənəddə də sərhədlərimizin toxunulmazlığına, suve-

renliyimizə və ölkəmizin ərazi bütövlüyünə dəstək göstərilir. Yəni, budur bu münaqişənin həlli üçün əsas. Ona görə bu gün artıq özünü lap dilənçi kimi, lap düşük kimi, -bağışlayın, ifadəmə görə, amma onlar hər bir ifadəyə layiqdirlər, -aparan Ermənistan rəhbərliyi gecə-gündüz bütün beynəlxalq təşkilatlara zəng edir, məktublar göndərir, bəyanatlar verir ki, niyə, səsini çıxarmırsınız? Onlar necə səsini çıxara bilərlər? Onlar artıq bu qətnamələri, bu qərarları qəbul ediblər və Azərbaycan döyüş əməliyyatını beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan öz ərazisində keçirir. Biz Ermənistan ərazisində hər hansı bir əməliyyat keçirmirik, -bizim belə planlarımız yoxdur, -baxmayaraq ki, onlar Gəncəni Ermənistan ərazisindən iki dəfə bombalamışdılar. Biz cavab vermədik onların yolu ilə. Biz döyüş meydanında cavab verdik. Mən bildirmişdim ki, biz onların intiqamını döyüş meydanında alacağıq və alırıq. Biz şəhidlərimizin qanını yerdə qoymayacağıq və qoymuruq. Bax, beynəlxalq təşkilatlarda bizim fəaliyyətimizin əsas məqsədi o idi ki, bu hüquqi baza təkmil olsun, genişlənsin və biz buna nail ola bildik”.

Azərbaycan Prezidentinin erməni mifi, erməni yalanı barədə dedikləri konkret müşahidələrin, təhlillərin elə bir ümumiləşdirilmiş ifadəsidir ki, heç bir münasibətlə təkzib etmək mümkün deyil:

“Onların hər bir sözü yalandır. Bu gün də onların dövlətinin rəhbərləri gecə-gündüz yalan, uydurma yayırlar Azərbaycan haqqında, döyüş meydanında baş verən hadisələr haqqında. Sanki kimsə gəlib bizim əvəzimizə

vuruşur. Azərbaycan xalqı, Azərbaycan gəncləri, Azərbaycan əsgəri onlara dərs verir. Təkbaşına vuruşuruq, hər kəs bunu bilir. Amma özlərinə sığışdıra bilmirlər, çünki miflər dağılır, miflər onların ideologiyasının əsasıdır. Tarix haqqında yalan. Əfsuslar olsun ki, onu da indi bir çox ölkələrə qəbul etdirə biliblər, tarixi yalanı. Xocalı haqqında yalan, guya ki, Azərbaycan özü Xocalı soyqırımını törədib. Gəncənin bombalanması haqqında onların rəsmi nümayəndələri yalan bəyanat veriblər ki, Ermənistan bu raket atəşini təşkil etməyib. Nə vicdan var, nə əxlaq var, nə mənəviyyət var. Ağıl da yoxdur. Ağıl olsaydı deyərdilər ki, baxın, bu ballistik raketin start nöqtəsi və atış istiqaməti dünyada aparıcı ölkələr tərəfindən izlənilir, haradan atılıb, hara dəyib. Ballistika raketlərə döyüş tapşırığı verilir. O təsadüfən o yaşayış massivinə düşməmişdir. Gecə vaxtı, qəsdən. Amma ağıllarını itiriblər, guya, dünyanı aldatmağa davam edirlər ki, bəs kim atıb Gəncəyə bu raketini? Biz özümüzə atmışıq? Necə ki, yalan danışdırlar, Azərbaycan özü Xocalı soyqırımını törədib, indi də yalan danışır. Bütün dünyaya yalan danışır, bütün müsahibələrdə yalan danışır. Bu yalançıları biz bundan sonra da qovacağıq. Onlar gördülər ki, kim kimdir. Gördülər ki, biz onlara elə dərs veririk ki, bu dərsi heç vaxt unutmayacaqlar. İndi isə imdad diləyirlər. Ona-buna zəng edirlər, kömək edin, kömək edin!"

Prezidentin müraciətlərində riayət olunan bir cəhət də verilən informasiyaların dəqiqliyi, obyektivliyi ilə yanaşı müharibə şəraitinin zəruri tələblərinin gözlənilməsidir:

"Gün gələcək, bu haqda geniş məlumat veriləcəkdir. Əminəm, Azərbaycan xalqı yaxşı başa düşür ki, bu gün nəyi demək mümkündürsə onu deyirik. Çünki döyüşlər gedir və biz istəyirik ki, tezliklə bu döyüşlər başa çatsın, tezliklə ərazi bütövlüyümüz bərpa edilsin. Ona görə hesab edirəm ki, Azərbaycan ictimaiyyətinə verilən məlumat və məlumatın həcmi tam kifayətdir".

President çıxışının sonunda dedi:

"Əziz xalqım, əziz zəngilanlılar, füzulilər, xocavəndlilər, cəbrayılılar və işğal edilmiş digər rayonların sakinləri, biz öz missiyamızı yerinə yetiririk. Düşməne layiqli cavab veririk. Düşməni cəzalandırıraq. Düşməni bizim qarşımızda acizdir. Düşmənin belini qırırıq, qıracağıq!"

Qarabağ bizimdir! Yaşasın Azərbaycan! Eşq olsun Azərbaycan xalqına!"

***

Azərbaycan Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Azərbaycan xalqına noyabrın 8-dəki altıncı müraciəti xüsusi tarixi əhəmiyyət daşıyırdı və birbaşa Şəhidlər Xiyabanından edildi:

"Əziz həmvətənlər, əziz bacılar və qardaşlar!

Böyük fəxarət və qürur hissi ilə bəyan edirəm ki, Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Bu münasibətlə bütün Azərbaycan xalqını ürəkdən təbrik edirəm. Bütün şuşalıları ürəkdən təbrik edirəm.

İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu

tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, zəfərimizin günüdür! Bu qələbəni biz döyüş meydanında qazandıq, danışıqlar masası arxasında yox”.

Prezident dedi:

“Şuşa 28 il yarım işğal altında idi. Şuşanın Azərbaycan tarixində xüsusi yeri vardır. Bu, bizim qədim, tarixi şəhərimizdir. Əsrlərboyu azərbaycanlılar Şuşada yaşayıb, qurub, yaradıb. Şuşa nəinki Azərbaycanın, bütün Qafqazın incisidir. Ancaq mənfur düşmən Şuşanı işğal altında saxlamaqla bizim mədəni irsimizə böyük zərbə vurdu, bizim tarixi abidələrimizi dağıtdı, bizim məscidlərimizi dağıtdı, təhqir etdi. Biz indi Şuşaya qayıtmışıq. Bütün tarixi abidələrimizi bərpa edəcəyik, bütün məscidləri bərpa edəcəyik, 28 ildən sonra Şuşada yenə də azan səsi eşidiləcəkdir. Bir neçə il bundan əvvəl -2016-cı ilin Aprel döyüşlərindən sonra işğaldan azad edilmiş Cocuq Mərcanlı qəsəbəsində mənim göstərişimlə tikilmiş məscidin açılışında bəyan etmişdim ki, bu məscid Şuşa məscidinin bənzəridir, ölçülərinə, memarlıq üslubuna görə eynidir. Demişdim ki, gün gələcək biz Şuşa şəhərində erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış məscidlərimizi bərpa edəcəyik və bu gün gəlir. Bu gün Azərbaycan bayrağı Şuşada dalğalanır. Bu gün bütün Azərbaycan xalqı qürur hissi ilə bu xoş xəbəri qarşılayır”.

Azərbaycan Prezidenti xalqa müraciətində düşmən üzərindəki qələbənin əsas amillərini kifayət qədər müfəssəl təhlil etdi ki, həmin amillər bunlardan ibarətdir:

1) iqtisadi güc;

2) milli birlik;

3) beynəlxalq səviyyədəki uğurlar;

4) ordu quruculuğu.

Sonra dedi:

“Bax, belə ordu yaratmışıq biz! Deyirdik işğalçılara, deyirdik, düz yola gəlin, işğala son qoyun, hələ ki, gec deyil. Ona görə bizim bütün dövrlərdəki siyasətimiz bir-mənalı olub. Demişik ki, əgər məsələ sülh yolu ilə öz həllini tapmasa, hərbi yolla məsələni həll edəcəyik. Mən bunu dəfələrlə demişəm. Buna görə də tənqid olunmuşam bəzi ölkələr tərəfindən. Mən demişəm ki, bəs bizim torpaqlarımız məgər hərbi yolla zəbt edilməyibmi? Ermənistan bizim torpaqlarımızı sülh yolu iləmi zəbt edib? Hər bir ölkənin özünümüdafiə hüququ var. Bu hüququ bizə BMT Nizamnaməsi verir. Mən demişdim, əgər görsəm ki, danışıqlar artıq tamamilə səmərəsizdir, bizim başqa yolumuz qalmayacaq. Bunu hamı bilsin -düşmən, onun havadarları və bu məsələ ilə məşğul olan vasitəçilər. Həmişə sözümün üstündə durmuşam. Azərbaycan xalqına nə demişəmsə, onu da etmişəm. Bu məsələdə də sözümün üstündə durdum və artıq biz Qələbəni qeyd edirik”.

Qarabağın tacı olan Şuşanın əsarətdən azad olunması, əslində, düşmənin məğlub edilməsi, qırx dörd gün davam edən müharibənin bitməsi demək idi. Odur ki, Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan bu dəfəki müraciətini Azərbaycan xalqı üçün müqəddəs olan bir məkandan etmişdi:

“Əziz bacılar və qardaşlar, bu gün bu müjdəni mən burada -Şəhidlər xiyabanında doğma xalqıma verirəm. Bu, təsadüfi deyil. Bu, təbiidir. Bu gün şəhidlərimizin ruhu qarşısında bir daha baş əyirəm. Bu gün bəyan edirəm ki, şəhidlərimizin qanı yerdə qalmır. Erməni vəhşiliyinin qurbanlarının, Xocalı qurbanlarının qanı yerdə qalmır. İntiqamımızı döyüş meydanında aldığımız. Biz mülki vətəndaşlara qarşı heç vaxt müharibə aparmamışıq, bu dəfə də aparmamışıq. Baxmayaraq ki, mənfur düşmən 93 mülki şəxsi namərd atəşlə öldürüb, 400-dən çox mülki şəxs yaralanıb. Amma mən dedim yox, biz azərbaycanlıyıq! Biz intiqamımızı döyüş meydanında alacağıq və alırıq! Onların ordusunu məhv etmişik, texnikasını məhv etmişik, məhv edirik və edəcəyik. Düşməni qovuruq və qovacağıq!”

Mən bu gün, eyni zamanda, ulu öndər Heydər Əliyevin məzarını ziyarət etdim, onun ruhu qarşısında baş əydim. Ürəyimdə dedim, xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Şuşanı azad etdik! Bu, böyük Qələbədir! Şəhidlərimizin, Ulu Öndərin ruhu şaddır bu gün! Gözün aydın olsun Azərbaycan! Gözünüz aydın olsun dünya azərbaycanlıları!”

Azərbaycan Prezidentinin dediyi aşağıdakı sözlər belə bir faktı təsdiq edir ki, müharibənin gedişi günlərində Prezidentin xalqa müraciətlərini xalqın onun tarixi arzusu qəhrəmanlıqla həyata keçirməkdə olan Prezidentə, Müzəffər Ali Baş Komandana kütləvi müraciətləri müşayiət etmişdir:

“Mən bu günlərdə dünya azərbaycanlılarından və Azərbaycanda yaşayan insanlardan minlərlə məktub alıram. Hər gün minlərlə məktub. Sadəcə olaraq, heylsilənirəm ki, bütün bu məktubları oxuya bilmirəm. Sadəcə olaraq, vaxt çatmır. Nə qədər gözəl sözlər, nə qədər böyük dəstək göstərilir. Bu gün biz bir daha bütün dünyaya sübut edirik ki, biz böyük xalqıq, biz məğrur xalqıq! Biz yenilməz xalqıq! Biz döyüş meydanında düşməyə yerini göstəririk!”

Bu sözlər isə Azərbaycan tarixində Səfəvilər dövründən sonra ölkəmizin ərəzi bütövlüyünü təmin etmiş yeganə dövlət başçısının sözləridir. Və bu sözlərdə ifadə olunan çoxlu mənalarn əsası odur ki, xalq-iqtidar birliyi Azərbaycanın yeni tarixini yaradır:

“Bu günlərdə dəfələrlə Azərbaycan xalqına müraciət edərək düşməyə yumruq göstərmişdim, yumruq göstərmişdim. Demişdim ki, bu yumruq elə belə yumruq deyil. Bu, dəmir yumruqdur. Bu dəmir yumruqla düşmənin başını əzirik və əzəcəyik! Eyni zamanda, bu yumruq birliyimizin rəmzidir. Bax, bu gün Azərbaycan xalqı bu yumruq kimi birləşib! Həmişə belə olacaq! Bu birlik əbədi olacaq! Bu birlik bizə gələcəkdə də bütün vəzifələri icra etmək üçün imkan yaradacaq. Mən bütün bu illər ərzində - 17 il ərzində Azərbaycan xalqının dəstəyini hiss etmişəm, görmüşəm, inamını, mənə olan xoş münasibəti görmüşəm. Bu, mənə güc verir. Bu, mənim siyasətim üçün əvəzolunmaz dəstəkdir. Həmişə Azərbaycan xalqını əmin edirdim ki, mən Vətənə, doğma xalqıma ləyaqətlə, sədaqətlə

xidmət edəcəyəm. Şadam ki, sözümün üstündə durmuşam. Həmişə olduğu kimi, sözümə sadıq olmuşam.

Bu tarixi bir gündə Azərbaycan xalqına bu müjdəni vermək mənim həyatımda bəlkə də ən xoşbəxt günlərimdən biridir.

Əziz Şuşa, sən azadsan!

Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq!

Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!

Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!”

***

Bundan sonra Azərbaycan Prezidenti daha dörd dəfə xalqa müraciət etməli oldu. Noyabrın 10-da “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyası Prezidentinin Bəyannatı” ilə xalqı tanış edib dedi ki, Ermənistanın hərbi kapitulyasiya aktı olan bu sənədə Azərbaycan Prezidenti fəxrlə, qürurla, Ermənistanın baş naziri isə hansısa künc-bucaqda şərəfsizliklə imza atır. Azərbaycan Prezidenti 20 noyabr tarixli müraciətində Ağdamın, 25 noyabr tarixli müraciətində Kəlbəcərin, 1 dekabr tarixli müraciətində isə Laçının bir güllə atılmadan işğaldan azad olunduğunun müjdəsini verdi.

Prezidentin xalqa müharibədən sonrakı müraciətləri müharibə günlərindəki müraciətlərinin ideya-məzmunca bilavasitə davamı olduğuna görə dil-üslub texnologiyaları baxımından da yaxındır ki, buraya əsasən aşağıdakılar daxildir:

a) təcavüzkarın iç üzünü açan, onu ifşa və mənen-ruhən məhv edən dil-ifadə texnologiyaları;

b) milli iradəni gücləndirən, tarixi özünüdərk imkanlarını yüksəldən, müasir özünüdərk imkanlarını genişləndirən dil-ifadə texnologiyaları;

c) analitik-siyasi, hər bir mühakiməsi möhkəm tarixi yaddaşa, məntiqi-diplomatik təhlilə əsaslanan, sistemli olduğu qədər də səmimi dil-ifadə texnologiyaları.

Ümumən, bu dil, bütün maneələrə rəğmən Əlahəzrət Həqiqəti yarımçıq yox, sonacan demiş dildir!..

Və cəsarətlə demək olar ki, Prezidentin silsilə müraciətləri, bir tərəfdən, ən yeni dövr Azərbaycan tarixinin ən mötəbər mənbələri, digər tərəfdən, müasir Azərbaycan dilinin ən mükəmməl nitq abidələridir ki, milli mütəşəkkillik ruhunun ən dərin qatlarından gəlir.

SÖZÜMÜZÜN ALI BAŞ KOMANDANI

Erməni işğalçılarına qarşı Azərbaycan xalqının qırx gündən artıq davam edən müzəffər hərbi, ictimai, siyasi mübarizəsində Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Sözü – xalqa müraciətləri, dünyanın müxtəlif nüfuzlu informasiya vasitələrinə verdiyi müsahibələr son dərəcə mühüm rol oynadı. Həmişə vaxtında deyilmiş, kifayət qədər mürəkkəb hadisələrin, gərgin, qaynar, hər cəhətdən sürəklili (və ideoloji ehtiraslarla zəngin) proseslərin mahiyyətini böyük analitik istedad (və intellektlə) şərh edən, başlıcası isə, Azərbaycan xalqının iradəsini bütün təfəssilatı ilə əks etdirməyin parlaq ifadəsi olaraq ortaya çıxan bu möştəşəm Söz, heç şübhəsiz, dilimizin ən mötəbər mənbələrindən biri kimi tarixə yazıldı.

Əlbəttə, Ali Baş Komandanın sözügedən Sözü ilk növbədə onunla əlamətdardır ki, deyildiyi günlərdə hadisələrə sadəcə təsir göstərməklə deyil, bir xalqın taleyini həll edən prosesləri yönəltməklə, milli ruhu mərkəzləşdirib, həqiqətən, dəmir bir yumruğa, sarsılmaz mənəvi qüvvəyə çevirməklə öz tarixi missiyasını uğurla həyata keçirdi. Xalqa müraciətlərdə bu Sözü, bir tərəfdən, informasiya təfərrüatı və dəqiqliyi, məntiq dərinliyi və ardıcılığı hərəkətə gətirirsə, digər tərəfdən, xalq danışıq sintaksisinin lakonizmi, təravətli leksikon, xüsusilə o günlərin kontekstində hər cəhətdən yerinə düşərək ruhları coşdurmuş, dildən dilə gəzən nüfuzedici frazeologiya cilalayır.

Və Ali Baş Komandanın nitqində ana dilinin qüdrətli intonasiyası elə bir qürurla səsləndi ki, yüz illər keçsə də bu səsi hər kəs eşidəcək – dost da, düşmən də...

Prezident işğaldan azad edilmiş hər bir şəhərimizin, qəsəbəmizin, kəndimizin adını elə bir şövqlə çəkirdi ki, tək onun yox, hər bir sözünə diqqət kəsilmiş dinləyicilərin də ruhu bədəndə oynayırdı... “Adlarınızı dəyişdiriblər” deyirdi, “biabırçı adlar qoyublar” deyirdi, “Mən bu adı dəyişdirdim” deyirdi. Bu “Mən” bir ayrı “mən” idi, bir şəxsin yox, bir millətin “Mən”i idi. Və bu “Mən” heç bir maneəsiz “Biz”ə çevrildi: “Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!”

Harda praqmatika varsa, orada həm semantika var, həm də sintaktika...

Nüfuzlu informasiya vasitələrinə müsahibələrində İlham Əliyevin diplomatik səviyyəsi, beynəlxalq məsələlər üzrə peşəkarlığı nə qədər aydın görünsə də, bundan az önəmli olmayan başqa bir üstünlüyü də vardı: o, lideri olduğu xalqın ərazi bütövlüyü uğrunda apardığı mübarizənin heç bir şübhə doğurmayan həqiqətini bəyan edir, yorulmadan (və özünəməxsus lider cəsarəti ilə) bütün dünyaya çatdırırdı ki, bu həqiqət hansısa subyektiv, yaxud separatist marağın ifadəsi yox, beynəlxalq, humanist tələblərdən, BMT-nin əsaslandığı birgəyaşayış prinsiplərindən irəli gələn obyektiv təzahürdür, Ermənistan öz təcavüzkar “rəhbərlər”inin şəxsinə bütövlükdə insanlığa qarşı cinayət işlətməmiş, haqq-ədaləti tapdalmamış, cəzasız qalacağını güman edərək get-gedə daha da azğınlaşmış-

dır... Hər kəs görürdü ki, Prezidentə verilən suallarda həmin həqiqəti ortaya çıxarmaq əvəzinə onu dumanlandırmaq, “əzabkeş erməni” mifini müdafiə etmək istəyi daha çox qabardılır, lakin onu da görməmək mümkün deyildi ki, İlham Əliyev elə ilk kəlmələrindən bu mifi dağdır, erməni faşizminin iç üzünü açıb göstərir, özbaşınalığı, cinayətkar rejimi, havadarlarına güvənərək qəsbkarlığın miqyasını daha da genişləndirmək barədə xam xəyallara düşən Paşinyan qudurğanlığını ifşa edir.

Ola bilsin ki, müəyyən qədər qəribə səslənsin, ancaq mənə elə gəlir ki, Azərbaycan Prezidentinin rus, eləcə də ingilis dilindəki müsahibələrinə ana dilinin ruhu çökmüşdü. Və dərindən mənimsədiyi bu dillərdə də Prezident Azərbaycan həqiqətlərini əks etdirdiyi üçün məhz “azərbaycanca danışdı”. Heç kimə sirt deyil ki, XX əsrin sonu, XXI əsrin ilk illərində Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkədə, eləcə də beynəlxalq aləmdə Azərbaycan dilinin siyasi mövqeyini, nüfuzunu görünməmiş səviyyəyə yüksəltdi. Həmin ənənəni davam etditən Öndər Atanın Öndər Oğlu xalqa müraciətlərilə ana dilinə müzəffər bir ordunun Ali Baş Komandanının nitq enerjisini qazandırdı. Elə bir enerji ki, dilimizin (və xalqımızın) buna ehtiyacı vardı... Uzun illər məişət sferası ilə hüdudlanmış ifadələr qırx günün içində ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə tariximizin “açar sözlər”inə çevrildi: Cəbrayılə yol çəkirdin, sərxoş olub Cıdır Düzündə rəqs edirdin, nə oldu bəs, məsciddə donuz saxlayanın özü donuzdur, başından elə vurmuşuq ki, cəhənnəmə getdi, gora getdi, gorbagor ol-

du, iti qovan kimi qovmaq, siçan kimi deşik axtarmaq, orabura zəng eləmək, yoxdur status-kvo, yoxdur təmas xətti, hamısını vurub dağıtmışuq, dəmir yumruq, nəyi nə vaxt etməyi Mən bilirəm, nə demişik, onu da eləmişik...

Xalq dilinin dərinliklərindən çıxarılaq ehya edilmiş, tarixi mübarizənin tərcümanına çevrilmiş həmmün ifadələri, yəqin ki, ən modern, ən rəsmi, ən normativ söz-terminlər belə bu enerji (və səmimiyyət)lə əks etdirə bilməzdi. Məsələnin mahiyyəti isə bundan ibarətdir ki, yuxarıda yalnız az bir hissəsini xatırladığımız ifadələri beynəlxalq dillərin ən modern, ən rəsmi, ən normativ terminologiyasını müfəssəl bilən, tarixi qələbəmizi heç kimin təsəvvür edə bilməyəcəyi layihə gücündə həyata keçirən bir Lider işlətdi – Sözümüzün Ali Baş Komandanı!..

2020

ADA-nın TÖHFƏSİ, YAXUD

AMERİKA ARAŞDIRICISININ KİTABI AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

Bu yaxınlarda ADA Universitetində Amerika araşdırıcı-tarixçisi S.Frederik Starın "İtirilmiş Maarif" kitabının azərbaycanca nəşrinin (Bakı, "Qafqaz" nəşriyyat evi, 2017, ingiliscədən çevirən Nəriman Qasımoğlu) təqdimatı keçirildi. Universitetin rektoru, professor Hafiz Paşayev irihəcmli bu son dərəcə dəyərli kitaba yazdığı ön sözündə əsəri həm mövzu, həm də ideya-metodoloji yeniliyinə (və mükəmməlliyinə) görə, tamamilə haqlı olaraq yüksək qiymətləndirdikdən sonra göstərir ki, "Vaşinqtonda çalışdığım dövr milli müstəqilliyimizin ilk illərinə təsadüf edirdi və qarşımda duran əsas və mürəkkəb vəzifə Azərbaycanı Amerika ictimaiyyətinə, siyasi elitasına tanıtmaqla bağlı idi. Ona görə mürəkkəb vəzifə deyirəm ki, ölkəmiz haqqında təsəvvürlərin olmadığı, hətta bir çox hallarda mənfi təsəvvürlərin olduğu bir ortamda fəaliyyət göstərməli və belə bir çətin durumda Vaşinqtonun nüfuzlu şəxsləri arasında ölkəmizə dostlar, eləcə də müstəqilliyimizə siyasi təminatlar qazandırmalı idim. Bu işdə F.Starla tanışlığımız önəmli rol oynadı. Bu tanışlıq şəxsi münasibətlər müstəvisində də davam etdi və Azərbaycan-Amerika münasibətlərinin inkişafına, qarşılıqlı əməkdaşlığımıza töhfə verdi".

Professor Hafiz Paşayev onu da əlavə edir ki, "F.Starın "İtirilmiş maarif. Mərkəzi Asiyanın Qızıl dövrü" kitabının elmi sanbalını nəzərə alaraq qərara gəldik ki, ADA Universiteti əsərin tərcüməsini və nəşrini həyata keçirsin. İnanıram ki, bizim azərbaycanlı oxucularımız bu əsəri maraqla qarşılayacaqlar".

Əsərin müəllifi, Amerika Xarici Siyasət şurası nəzdindəki Mərkəzi Asiya – Qafqaz İnstitutunun direktoru S.Frederik Starın öz azərbaycanlı oxucusuna ünvanladığı ön söz isə belə başlayır:

"Yaxın dostum, möhtərəm həmkarım Bakıda ADA Universitetinin təsisçi rektoru Dr. Hafiz Paşayevin "İtirilmiş maarif: Mərkəzi Asiyanın Qızıl dövrü" kitabımı Azərbaycan dilində nəşr etdirmək qərarından dərin şərəf duyuram... Dr. Paşayev bu və bir çox başqa vasitələrlə elm və təhsil məşəlini həmişə uca tutur. Arzu edərdim, onun bu nəcib fəaliyyəti uzun illər davam etsin!"

F.Star əminliyini bildirir ki, Mərkəzi Asiya tarixinə həsr olunmuş araşdırmasına azərbaycanlı oxucu da biganə qalmayacaqdır. İlk növbədə ona görə ki, "Azərbaycan ərazisində yaşayan insanlar müsəlmanlarla digər din mənsubları arasında cərəyan edən mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrin iştirakçısı olmuşlar. Söhbət Mərkəzi Asiyanın intellektual həyatını qidalandıran təmaslardan gedir... Xəzərin hər iki sahili əsrlər uzununu inanc müxtəlifliyinə, eyni dərəcədə həm fərqli dinlərə mənsub insanların, həm də din skeptiklərinin fəaliyyətinə şahidlik edirmiş.

... "Mərkəzi Asiya ilə Azərbaycanı nə əlaqələndirir?" sualına verməli olduğum birinci cavabımı Azərbaycanla Mərkəzi Asiya arasında qarşılıqlı əlaqələr şəbəkəsinə dair faktlar təmin edir. İkinci cavabım isə tamamilə fərqli xüsusiyyətdədir... Bunun Fransaya, Hindistana, Ekvadora, yaxud Efiopiya ilə nə dərəcədə dəxli varsa, bir o qədər də Azərbaycana aidiyyəti var. Mərkəzi Asiyanın "qızıl dövrü" bu ölkələrin hamısı, eləcə də global miqyasda bütün mədəni dünya üçün önəmlidir".

"İtirilmiş maarif" in (və onun müəllifinin) bu cür ciddi elmi mətləblərin şərhini üçün o qədər də səciyyəvi sayılmayan "sərbəst üslub" u, özünəməxsus təhkiyə improvizasiyaları kitabın elə ilk cümlələrindən oxucu diqqətini fəth edir. Və bu fəth hərtərəfli imkan yaradır ki, az-çox təfsilatlı dərki kifayət qədər əqli enerji tələb edən məsələlərə maraqlı sonacan sönməsin:

"...Mən özüm belə bir kitabı həvəslə oxuyardım. Bu elə bir kitabdır ki, çox istərdim bir başqası yazaydı və mən müəllif işini kənara buraxıb onu oxumaqdan zövq ala biləydim. Fəqət iş elə gətirdi ki, məndən savayı heç kim bunu öz üzərinə götürmədi".

Kitab nə qədər zəngin məxəzlər (onların sayı yüzlərlə olub, yalnız siyahısı yetmiş beş səhifə təşkil edir) əsasında yazılsa da, onun elmi dəyərini, görünür, ilk növbədə, müəllifin regiona ən müxtəlif baxımlardan dərinlən bələdliyi, özünün qeyd elədiyi kimi, "günyandıran Qaraqum çölü" ilə "Pamir dağlarının qırxdərəcə şaxtası" arasındakı saysız-hesabsız "yürüşlər" indən aldığı elə təəs-

süratlar müəyyən edir ki, onları bu gün müxtəlif baxımlardan tənqidi yanaşma tələb edən ən mötəbər mənbə belə verə bilməzdi. Və bu təəssüratlar imkan yaratmışdır ki, bir tərəfdən, əsərdə tarixiliklə müasirlik yanaşı addımlasın, digər tərəfdən isə, Mərkəzi Asiyanın, məsələn, Məhəmməd əl-Buxari, Əbu İsa Məhəmməd Tirmizi, Əbu Zeyd əl-Bəlxı, Əbu Nəsr əl-Fərabı, Əbülqasım Firdovsi, Əbu Reyhan əl-Biruni, Əbu Əli ibn Sina, Əbu Həsən ibn Əli Nizamülmülk, Mahmud Kaşğari, Ömər Xəyyam, Əbu Hamid əl-Qəzalı, Yusif Balasaqunlu, Əhməd Yasəvi, Nəsrəddin Tusi, Cəlaləddin Rumi, Bahauddin Nəqşbənd Buxari, Uluqbəy, Əlişir Nəvai kimi personaları regionun maarifçilik tarixi səhnəsində büt kimi təqdim olunmasını, bütün tərəflərlə məhz canlandırılınsın.

"İtirilmiş maarif" də Frederik Star yalnız böyük tarixçi-tədqiqatçı deyil, hətta yalnız böyük dramaturq-yazıçı olmaqla da kifayətlənmişdir... Kitabın səhifələrini çevirdikcə bütün aydınlığı ilə hiss edirsən ki, o öz qəhrəmanlarını mükəmməl bir aktyor məharətilə həyata qaytarmağa nə qədər böyük enerji (və fəvqəladə yaradıcılıq istedadı!) sərf edir.

Kitabın strukturu, prinsip etibarilə, xronoloji ardıcılığa tabedir, ilk səhifələrdə müəllif göstərir ki, "coğrafiyalara olduğu kimi zamanlara da körpü salmış" Mərkəzi Asiyanın maarifçilik dövrü 750-ci ildən 1150-ci ilə qədərki tarixi əhatə edir, lakin "bu tarixlərdən əvvəl və sonra da, fərqli ölçüdə və məzmununda olsa da, vacib gəlişmələr baş verirdi".

Frederik Star yazır:

“Mərkəzi Asiyalılar qədim yunan keçmişinə aid nailiyyətlərin sadəcə ötürücüləri deyildilər, onlar həmçinin müxtəlif sahələrdə yeni biliklərin yaradıcıları idilər.

...Bu günə qədər gəlib çıxan bir çox, bəlkə də əksər Qərb yazıları ibn Sina, Biruni, Xarəzmi, Fərabi, Qəzali və başqalarını ərəblər olaraq təqdim edir... Doğrudur, həmin dövrdə Mərkəzi Asiya mütəfəkkirlərinin əksəriyyəti, bəlkə də hamısı əsərlərini ərəbcə qələmə alırdı. Həqiqətən də, ərəb dilinin bütün İslam aləmində intellektual mübadilə üçün ayrıca ünsiyyət vasitəsi olaraq qəbul edilməsi beynəlxalq ideyalar bazarının yaradılması baxımından böyük önəm daşıyırdı”.

“İtirilmiş maarif” müəllifi əmindir ki, haqqında söhbət gedən dövrdə Mərkəzi Asiya mütəfəkkirlərinin əksəriyyəti “İran əsilli olaraq fərqli İran dillərində danışdırlar, ancaq xeyli hissəsi həm də türklərdən ibarət idi... Müxtəlif İran və türk xalqları, hər şeydən əvvəl, Böyük Mərkəzi Asiya ərazisində qarşılaşmış və bir-birinə qarışmışdılar. Orada onlar ən erkən çağlardan etibarən özlərinə xas plüralist, ancaq olduqca real və fərqli bir kimlik qazanmışdılar”.

Professor Hafiz Paşayev “İtirilmiş maarif”ə ön sözündə Frederik Starın həmin mülahizələrinə münasibət bildirərkən göstərir ki, “müəllif İslam mədəniyyətinin gəlişməsi, inkişafı və Qərb intibahına təsirində türkdilli və farsdilli xalqların müstəsna xidmətlərinin köklərini araşdırır, bu yönümdə konkret faktlara söykənən maraqlı qə-

naətlər irəli sürür. Məsələn, necə olmuşdur ki, ərəblərin Mərkəzi Asiyaya yürüşlərinin doğurduğu yeni situasiyaya uyğunlaşaraq getdikcə islama sahiblənən türkdilli və farsdilli xalqlar qısa zaman kəsiyində islam mədəniyyətinin öndərlərinə çevrilmişdilər; avropalılar islam mədəniyyəti ilə islamı bölgəyə daşımış ərəblərdən daha çox qeyri-ərəb əsilli İbn Sina, Biruni, Xarəzmi, Tusi, Rudəki, Rumi, Nizami Gəncəvi, Ömər Xəyyam, Qəzali kimi nəhəng zəka sahiblərinin timsalında tanış olmuş, onlardan bəhrələnmişdilər; islam mədəniyyətinin yüksəlişi dövündə siyasi təşəbbüsü ələ alan türklər Aralıq dənizindən Hind okeanına uzanan ərazilərdə üç nəhəng imperiya – Osmanlı, Səfəvi və Moğol imperiyalarını qurmuşdular”.

Professor Hafiz Paşayev əsərin bilavasitə ideya-məzmununa aid olan başqa bir mühüm məqama da diqqət çəkir:

“Kitabı oxuduqca Avropa maarifçilik hərəkatının bizə bəlli xüsusiyyətləri ilə müsəlman Şərqi coğrafiyası üçün maarifin əlamətləri arasında paralellər aparmalı olursan. Müəllif oxucularını tarixən davamlı inkişafa gətirib çıxarmayan, tənəzzülə uğrayan və bu səbəbdən “İtirilmiş maarif” adlandırdığı sivilizasiya faktının fərqli və zəngin ayrıntıları üzərində düşünməyə sövq edir”.

Əlbəttə, Frederik Starın araşdırıcı olaraq bir üstünlüyü “fərqli və zəngin ayrıntılar”a geniş meydan verməsidirsə, ikinci üstünlüyü (və məharəti!) həmin ayrıntılar əsasında son dərəcə mühüm ümumiləşdirmələr aparma-

sıdır. Kitabın əvvəlində irəli sürülmüş “qoyuluşu asan, cavablanması çətin olan üç sual” yalnız ona görə önəmli deyil ki, həmin zəruri ümumiləşdirmələr üçün aydın (və kifayət qədər məhsuldar) əqli-intellektual impuls qaynaqları aşkar edir, eyni zamanda təfərrüatlar, müəllifin özünün irəlicədən nəzərdə tutduğu kimi, bu üç suala, daha doğrusu onlara verilən cavablara sığışdırılmaqla əsərin ideya-metodoloji bütövlüyü təmin edilmiş olur.

Suallar bunlardan ibarətdir:

“Birincisi, Mərkəzi Asiya alimləri, filosofları və başqa mütəfəkkirləri məlum yüzilliklər ərzində nəyə nail olmuşlar? İkincisi, bu nə zaman baş vermişdir? Və üçüncüsü, bu məhsuldar və qaynar ideyalar hərəkəti nə ilə sonlanmışdır?”

Məsələ burasındadır ki, Mərkəzi Asiyanın etnik, sosial, siyasi və s. tarixi “İtirilmiş maarif” kitabının bilavasitə mövzusunə aid dövrdən çox-çox əvvəllərə gedib çıxır ki, islamaqədərki həmin tarix istər türkologiyada, istərsə də iranşünaslıqda ciddi mübahisələrlə müşayiət olunur. lakin məlumdur ki, mübahisələr bu və ya digər mədəniyyətin mövcud olub-olmaması kimi strateji məsələ üzərində deyil, detallar, konkret desək, mövcud mədəniyyət hadisələrinin hansı etnosa aidliyi ətrafında gedir.

Əslində, öz qarşısına dəqiq suallar qoymuş bir kitabdan (və onun müəllifindən) cavabları məlum səbəblərdən heç də bütün müasir (və təəssübkeş!) varisləri təmin edəcək cavablar tələb etmək doğru olmazdı. Lakin müəllifin tədqiqatçı-intellektual özünəəminliyinin (və cəsa-

rətinin!) nəticəsidir ki, yeri gəldikcə mövzudan “kənara çıxmaq”dan da çəkinmir. Və ən başlıcası, bəzi məqamlarda mükəlliməyə nə qədər açıqdırsa, o qədər də səmimidir:

“Bəzi oxucular arzulaya bilərlər ki, kaş növbəti şərhlərimiz tamamilə bir çox köçəri xalqların, istər İran, istərsə də monqol, ya türk mənşəli olsun, mədəniyyətlərinə həsr edilə idi. O xalqların mədəniyyətinə ki, onlar eramızdan əvvəl birinci minillikdən eramızın on beşinci yüzilliyinə qədərki dövrdə Mərkəzi Asiyanın bütün ərazisində ayaq döymüşdülər. İslamaqədərki altıncı əsrdə Mərkəzi Asiya üzərində hakimiyyətlərini qurmuş türk xalqları qrupuna daxil olanlar öz iqtidarlarının qorunması məsələsində o dərəcədə ciddi idilər ki, onlar Bizans və Çinlə rəsmi diplomatik əlaqələrə girmişdilər. Köçəri xalqların digər imperatorluqları da eynilə nəhəng əraziləri və müxtəlif xalqları öz hakimiyyətləri altında birləşdirmişdi”.

Və “asanlıqla demək olmaz ki, köçərilərin intellektual imkanları öz ifadəsini Aristotelin idrak nəzəriyyəsiindən daha çox mürəkkəb kosmoloji sistemlər və inanışlar ərsəyə gəlməsində, bütün bunların musiqi və poeziyada inikasında tapırdı” qənaətində olan müəllif yazır:

“Ancaq yenə də köçərilərin dini, dünyagörüşü, ictimai baxışları və ədəbi abidələri ətrafında çox maraqlı suallar araşdırmamızın sərhədləri dışında qalaraq oturaq şəhərlərdə ərsəyə gəlmiş formal mətnlər və müəyyən yaradıcı məqsədi olan sənət əsərləri baxımından müəyyənləşdiriləcəkdir”.

Səciyyəvidir ki, Frederik Star araşdırdığı dövrün Mərkəzi Asiya şəhərini, ilk növbədə, ərəb yürüşlərinə göstərdiyi reaksiyanın xarakteri ilə təyin etməyə çalışır ki, fikrimizcə, bu, kifayət qədər əsaslı cəhddir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, ərəb müdaxiləsi həm güclü hərbi, həm mənəvi-ruhi, həm də iqtisadi müqavimət tələb edirdi... Və Mərkəzi Asiya şəhərinin sözün geniş mənasındakı təbiəti, yaxud mentalitetini bu müqavimətdən daha yaxşı heç nə əks etdirə bilməz:

“Mərkəzi Asiyalılar üçün isə xarici müdaxiləyə məruz qalmaq heç də yeni bir şey deyildi. Belə zərbələri hansı yolla həzm etməyi, bunların təsirləri ilə necə davranmaq lazım gəldiyini onlar əsrlər uzununu öyrənmişdilər. onlar həmçinin öz qədim yurdlarının qaynaqlarına, mədəniyyətinə arxayın idilər. Söhbət o qaynaqlardan və mədəniyyətdən gedir ki, bunlar Mərkəzi Asiyalılara işğalçılardan özlərilə gətirdikləri faydalı nə varsa ona sahib çıxmaq və öz içlərində əritmək üçün lazım olan özünəgüvən hissini bəxş etmişdi”.

“İtirilmiş maarif” müəllifi ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, nə qədər enerjili olsa da, köçəri həyat tərzini belə bir dayanıqlı müqavimət istehkamı yarada bilmədiyi kimi, müxtəlif dünyagörüşlərin, mədəniyyətlərin bu cür mükəmməl sintezinə də nail ola bilməzdi. Odur ki, Mərkəzi Asiya şəhərlərinin geniş təsvirini verən müəllif onları “bacarıqlar, ideyalar və etiqadların qaynadığı qazan” adlandırmaqda tamamilə haqlıdır. Lakin onda da haqlıdır ki, bu “eklektika” özünəməxsus bir idrak mədəniyyəti ma-

rağl və ya təcrübəsinə yol açmışdı. Belə ki, “zərdüştilik, buddizm, xristianlıq üçün mühüm olan azad iradə doktrinası Mərkəzi Asiyalılarda mentalitetində o dərəcədə yer almışdı ki, onlar İslamın gəlişindən xeyli sonra mötəzillərin təlimini dəstəkləyənlərin arasında şöhrət tapdılar”.

Frederik Star Mərkəzi Asiyanın islamlaşması prosesini kitabının “Ərəblər Mərkəzi Asiyanı necə istila etdilər və Mərkəzi Asiya Bağdadın sonradan fəthi üçün necə zəmin yaratdı” fəslindən başlayaraq təsvir edir. Ən mühüm nəticələrdən biri budur ki, tarix təkrar olunur: “Mərkəzi Asiyalılar bölgənin hər istilasından sonra işlərinə yenidən başlayaraq özünüidarə funksiyalarını yavaş-yavaş bir daha öz əllərinə alır, öz dinlərinə və dəyərlərinə qayıdırdılar”.

İkinci nəticə də birincidən az əhəmiyyətli deyil: Mərkəzi Asiyalılar işğalçıları nəinki öz yurdlarında – Mərkəzi Asiyada “neytrallaşdırır”, hətta Ərəb-müsəlman imperiyasının paytaxtına – Bağdadla belə nüfuz etməkdən çəkinmirlər... İş o yerə çatmışdı ki, “Abbasiləri hakimiyyətə gətirmiş və əsasən türklərdən ibarət Mərkəzi Asiya ordusu xilafətin hərbi gücünün bel sütunu olmaqda davam edirdi. Xəlifə tam anlayırdı ki, Şərqdən olan döyüşçülərin onun üzərində daha çox hökmü var, nəinki onun həmin o döyüşçülər üzərində”.

Əlbəttə, bu fakt öz-özlüyündə nə qədər əhəmiyyətli, haqqında söhbət gedən dövr Mərkəzi Asiya tarixinin siyasi xarakterinin dərk üçün nə qədər həlledici olsa da, əsərin mövzusu, müəllifin qarşısına qoyduğu problemin

həlli baxımından az önəmlidir. Lakin yeri gəlmişkən, heç cür təsəvvür etmək olmaz ki, “əsasən türklərdən ibarət Mərkəzi Asiya ordusu”nun yüzillər boyu davam etmiş tarixi qələbələrinin hər hansı mədəni inkişafdən, texnoloji (və mənəvi!) tərəqqidən kənarında baş verirdi... Odur ki, müəllif dərhal əsərin bilavasitə mövzusunə qayıdaraq yazır:

“İrəlidə görəcəyik ki, mədəniyyətin özü də Şərqdən əsən bu güclü küləyin təsirinə məruz qalmışdı və o parlaq “ərəb” alimlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi, ümumiyyətlə, ərəblərdən deyil, ərəbcə yazmağı tərcih etmiş Mərkəzi Asiyalılardan ibarət idi”.

Frederik Star, vəd etdiyi kimi, VIII əsrin ortalarından XII əsrin ortalarına qədər Mərkəzi Asiyada, eləcə də həmhüdüdü regionlarda elmin, mədəniyyətin, texnologiyaların son dərəcə yüksək inkişafının bütöv (və dinamik) mənzərəsini təqdim edir. Və bu mənzərədə bərməkilik, xəlifə Məmunun “Hikmət evi”, mötəzizilik, gəzərgi alimlər, eləcə də əl-Xarəzmi, əl-Kindi, əl-Fərabî, xüsusən “Mərkəzi Asiyanın parlayan ulduzu” Xorasandakı yarıdıcı mühit xarakterik cizgilərilə aydın görünür. Əbu Reyhan əl-Biruni, Əbu Əli ibn Sina, Əbu Hamid əl-Qəzali kimi İran alimlərinin dühası barəsində müfəssəl məlumat verən müəllif nəhayət türklərə keçir, daha doğrusu, kitabın ideya-poetik strukturuna, yaxud estetik ruhuna uyğun olaraq ifadə edildiyi kimi, “səhnəyə türklər çıxır: Mahmud Kaşğari və Yusif Balasaquni”...

Frederik Star yazır:

“Artıq 900-cü ildə hamıya aydın idi ki, xəlifələr ərəblərdən, Bağdadın mədəniyyətini əhəmiyyətli dərəcədə gəlişdirənlər Mərkəzi Asiyanın və Persiyanın özündən gəlmə farslardan ibarət idisə, real hakimiyyət Mərkəzi Asiyadan olan türklərin əlində idi”.

Bunu, təbii ki, Mahmud Kaşğari də yaxşı bilirdi... O, bütün təfərrüatı ilə anlayırdı ki, “xəlifə öz aləmində Möminlərin Əmiri qaldsa da, əslində, faktiki statusu etibarilə “Aləmlərin Ağasının yardımçısı”na çevrilmişdi ki, bu da Kaşğarinin özü kimi bir türkün vassalı olmaq demək idi.

Kaşğarinin planı xəlifəni, eləcə də bütün ərəbləri və farsları o faktı etirafa məcbur etməkdən ibarət idi ki, artıq onlar üçün türk dillərini öyrənmək və türk mədəniyyəti ilə hesablaşmaq vaxtı gəlib çatıb”.

Heç şübhəsiz, nə Kaşğarinin, nə də Balasaqunlunun XI əsrin ortalarından sonra müsəlman mədəniyyəti səhnəsinə ilk növbədə “etnik təbliğatçı rolu”nda çıxmaları təsadüfi deyildi. Onlar “heyrtəmiz qaraxanlılar”ın ardınca gəlirdilər... Kitabda, eləcə də bir sıra digər mənbələrdə “bir türk qarətçisi” kimi təqdim olunan, “hərbi məşinunu, demək olar, bütövlükdə kölə zabit və əsgərlərdən ibarət tərkibdə yaratmış” Mahmud Qəznəvinin tarixdəki rolu barədə deyilənləri, fikrimizcə, birmənalı qəbul etmək çətindir. O necə qarətçi, yaxud kölələrdən ibarət ordu komandanı idi ki, “amansız işğalçılıq müharibələrini aparanda belə öz dövrünün böyük zəka sahiblərinə, xüsusilə Biruni və Firdovsiyə himayəçilik edirmiş. Tikdirdiyi memarlıq abidələrinə baxanlar heyran qalırmiş-

lar"?.. Doğrudur, "İtirilmiş maarif" müəllifi "bu ziddiyətli qəribəliyin səbəbi"ni axtarır, ancaq bunu türk deyil, daha çox İran mədəniyyəti varisliyində tapmaq cəhdində bulunması, fikrimizcə, məsələni həll etmək əvəzinə, daha dərin ziddiyyətlərə meydan açır.

Səlcuq hakimiyyəti dövrünə geniş yer verilmiş əsərdə həmin dövrün Əl-Qəzalı, Nizamülmülk, Ömər Xəyyam kimi dahi təfəkkür sahiblərinin fəaliyyəti, əsas ideyaları, ümumən dövrün ideya-mədəni siması kifayət qədər dərinləndirilmiş, xüsusilə sufizmin tarixi kökləri, nəzəriyyə və praktikası barədə elə aydın təsəvvür yaradılmışdır ki, görünür, öz mükəmməlliyi (və orijinallığı!) ilə mövcud stereotipləri hər cəhətdən üstələmək imkanlarına malikdir.

Müəllif retrospektiv baxımdan olduğu kimi, prospektiv baxımdan da mövzunun həddlərini aşaraq həm "monqol əsri"ndən, həm də "Teymur və onun xələfləri" dövründən bəhs edir, hətta tarixşünaslığa özünəməxsus bir ərklə daxil elədiyi "termin"lə "Teymurun oğulları" adlandırdığı Moğol, Səfəvi və Osmanlı imperiyalarının da işinə qarışır... Və hər üç imperiyanı "biliklənmə sahələri üzərində dini mühafizəkarlığın güclü məhdudiyətləri"lə səciyyələndirdikdən sonra yazır:

"Bu imperiyalar yeni texnologiyalara açıq olsalar da, heç cür say göstərmirdilər ki, belə texnologiyaları özləri yaratsınlar. Yeni dövrün həmin o üç böyük imperiyası, onlardan da əvvəl Teymurilər özlərinin Buxara, Nişapur, Mərv, Ürgənc, Tus, Qəzni, Səmərqənd və Balasaqunlu sə-

ləflərindən... xeyli geri qalırdılar. Yeni dövrün bu üç geniş ərazilərinə sahib imperiyası Mərkəzi Asiyanın Maarif dövrü ilə müqayisədə intellektual baxımdan kasıb və gericil görünür".

Bu "görünüş"ü (və ya görüntünü) ən təəssübkeş mövqedən belə şübhə altına almaq çox çətindir. Və təsadüfi deyil ki, XIX əsrin ortalarından etibarən türk-müsəlman dünyasında baş qaldıran maarifçilik hərəkatının (Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəmaləddin Əfqani, İstanbul maarçiləri) əsas amacı da məhz Şərqi Qərbdən müqayisə edilməyəcək dərəcədə geri qalmasının səbəblərinin axtarışı idi.

Yeri gəlmişkən, "İtirilmiş maarif" müəllifi də öz mövzusunun xronoloji həddləri daxilində Şərqlə Qərbi texnologiyaların inkişaf baxımından müqayisədə maraqlıdır. Bu müqayisələr zahirən nə qədər fraqmental görünsə də, daxilən o qədər bütöv, məntiqi və düşündürücüdür ki, idrakin (fəlsəfinin), elmin, mədəniyyətin planetar miqyası barədəki təsəvvürü də canlandırır.

Frederik Starın kitabının sonuncu fəslə olan "Retrospektiv: Qum və dəniz ilbizi" mövzunu poetik-fəlsəfi vüsətlə yenidən nəzərdən keçirən müstəqil bir essedir ki, burada Mərkəzi Asiya tarixinin maarifçilik dövrü təşəkkülü, təkamülü və tənəzzülü ilə vəhdətdə, bütöv bir fenomen olaraq müzakirə predmetinə çevrilir. Əsərin başlanğıcında qarşıya qoyulmuş üç sual yenidən xatırladılır... Ancaq artıq cavablandırılmış, hər halda buna yaxın bir vəziyyətə gətirilib çıxarılmış hesab edilərək günümüzün aktual mətləblərinə keçilir:

“Mərkəzi Asiyanın yeni dövlətləri təsdiq etmişdir ki, onların suverenliyi həyat qabiliyyəti olan məzmununda... Bölgənin hər yerindən olan gənc kişilərlə qadınların əlamətdar bir qrupu dərin təsir bağışlayan təhsil almış insanlardır. Aldıqları təhsil onları həm daha geniş bir dünyada meydana gələn ideyalar və düşüncə vərdişləri ilə, həm də özlərinin əvvəllər ehmal edilmiş intellektual və irsi ilə tanış etmişdir”.

Müəllif əmindir ki, “bu irsin nüvəsində Maarif dövrü dayanır. O dövr ki, onların əcdadları bir çox araşdırma sahələrində dünyada öncüllük edirdilər. Bu qəhrəmanlıq mərhələsi, olsun ki, itirilmiş bir dövrdür. Ancaq bu gün onun əlamətləri görünür ki, həmin dövr gənclər tərəfindən yenidən aşkarlanmaqdadır. Bu, baş verdikcə köhnə vərdişlər və gözləntilər də yenidən dirçəlir, gözlər daha uzaq üfüqlərə zillənir”.

Əlbəttə, tarixin istər qazanılmış, istərsə də itirilmiş təcrübələrindən dərs almaq heç zaman gec deyil. Və şübhə yoxdur ki, Amerika araşdırıcısı Frederik Starın “İtirilmiş maarif”i həmin dərslərin mötəbər mənbələrindən biri kimi gənc Azərbaycan intellektuallarının da diqqətindən kənar qalmayacaqdır.

2020

LEYLA ƏLİYEVANIN ŞEİRLƏRİ YENİ TƏRCÜMƏDƏ

Leyla Əliyevanın şairlik istedadına ilk xeyir-duanı Lonun babası – Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının iştirak etdiyi mötəbər (və son dərəcədə səmimi!) bir ailə məclisində “mənim nəvəm də şeir yazır” sözlərilə vermişdi. Və Azərbaycan ədəbiyyatının hamisinin bu sözlərini ədəbi ictimaiyyətin, xüsusilə ədəbi prosesi diqqətlə izləyən tənqidçilərin – ədəbiyyatın vicdanı olmaq missiyasını könüllü olaraq öz üzərinə almış ədəbi mücahidlərin diqqətindən, təbii ki, qaçmamışdı.

Leyla xanım onun poetik istedadına bəslənən ümidləri doğrultmaqda gecikmədi. Hisslərinin, düşüncələrinin (və taleyinin) sirlərini yalnız dünyanın ən səmimi insanları (“peyğəmbərlərdən sonra gələn” şairləri!) kimi bütün dünya ilə paylaşmağın gözəl bədii örnəklərini təqdim elədi. Və sübut etdi ki, dahi babası onun yaradıcılıq istedadını yüksək qiymətləndirməkdə tamamilə haqlı imiş.

Əlbəttə, ədəbiyyat, xüsusilə poeziya hansı dildə yararırsa, söz sənətkarı öz qüdrətini ilk növbədə həmin dildə göstərir, ancaq bunula belə, “bədii tərcümə” adlandırılan elə bir yaradıcılıq fenomeni var ki, bir dilin poetik imkanlarını başqa bir dilə qazandırmaqla ədəbiyyatın transmilli auditoriyasını genişləndirir... Azərbaycan poeziyasının zəngin tarixi ənənələrinə heç də zidd deyil ki, Leyla Əli-

yeva şeirlərini beynəlxalq bir dildə – rusca yazır. Və zahirən belə görünə bilər ki, bütünlüklə azərbaycanlı ruhunun təzahürü olan bu şeirləri ruscadan azərbaycancaya çevirmək o qədər də çətin deyil. Lakin nəzərə alsaq (və bunu nəzərə almamaq sadəcə mümkün deyil!) ki, Leyla xanımın poetik üslubu milli mentalitetlə nə qədər sıx bağlıdırsa, o qədər də fərdi “improvizasiya” potensialı, özünəməxsus mövzu, ideya-məzmun axtarışları nümayiş etdirdiyinə görə tərcüməçidən xüsusi məharət tələb edir. Və etiraf etməliyik ki, şairənin şeirlərini azərbaycancaya çevirmələrində (artıq demək olar ki, bu sahədə müəyyən təcrübə mövcuddur) istər həmin potensiala, istərsə də haqqında söhbət gedən axtarış texnologiyalarına bu və ya digər dərəcədə diqqət yetirilmiş, nəticə etibarilə, kifayət qədər uğurlu tərcümə nümunələri də meydana çıxmışdır.

Leyla Əliyevanın şeirlərinin Adil Cəmil tərəfindən tərcümələrinə (bax: Ünsiyyət, Bakı, 2020. Tərtib edən: Cavid) gəldikdə isə ilk növbədə qeyd etməliyik ki, görkəmli şair-tərcüməçi (ədəbiyyatşünas) şairənin təmsil etdiyi estetik idealların mahiyyətinə varmağa çalışmış, kitabı yazdığı “Fəlsəfi düşüncələrin lirik ovqatı” adlı ön sözdə Leyla xanımın yaradıcılığına münasibətini ümumən ədəbi prosesin hərəkət kontekstində bildirməklə belə bir doğru qənaəti bir daha təsdiq etmişdir ki, “minilliklərdən süzülüb gələn poetik söz yeni dövrün yeni biçimində öz tərəvətini saxlamaq əzmindədir – bu şərtlə ki, qələm sahibi Leyla xanım kimi istedad sahibi olsun”.

Adil Cəmillə razılaşmağa, görünür, hər cür əsas var ki, Leyla Əliyevanın poetik təfəkkürünün ilk baxışda nə-

zəri cəlb edən zəngin hissi-emosional qatının dərinliklərində kifayət qədər düşündürücü (və həqiqətən fəlsəfi mükəlləmələrə meydan açan) olduqca məhsuldar mülahizələr mövcuddur. Ön sözdə şair-tərcüməçi istər ənənədən (xüsusilə sufi-panteist düşüncə tərzindən ki, bunun müasir təzahürlərini bəzən neosufizm hesab edirlər) gələn, istərsə də postmodernizmin yeni insan konsepsiyası axtarışlarının doğurduğu metafizik reflekslərin nəticəsi kimi zühur edən bu cür mülahizələr üzərində dayandıqdan sonra göstərir ki, “oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitabda Leyla Əliyevanın zəngin yaradıcılığından az sayda nümunələr toplanıb. Poeziya vurğunlarının onu daha yaxından tanıması üçün bu da bir körpüdür – ünsiyyət körpüsü...”

Əlbəttə, yaradıcı şəxsin mənəvi dünyasını daha yaxından tanımaq onun əsərlərinin əksəriyyətinə bələd olmaqdan keçir, lakin yaradıcılığın belə bir sirri də yox deyil ki, məsələn, şairin istedadı (hətta qüdrəti!) çox hallarda üç-dörd şeirində də ortaya çıxa bilər... Leyla xanımın “Ünsiyyət”də toplanmış şeirlərinin hər birində inkar olunmaz istedad enerjisini hiss etməmək mümkün deyil. Və bu şeirlərin ideya-estetik dəyəri, hər şeydən əvvəl, onları yaradanın özünün özü ilə nə qədər mümkündürsə o qədər səmimi polemikaya meydan açmasındadır:

Məndə bir Mən vardır – biz bölünmərik!
Kimdir qulluq edən iblisə bizdən?
İblisi göz ilə görə bilmərik,

O keçər eləcə düşüncəmizdən.
...Məndəki Mənin də gözü qapalı,
Heyf ki, mən Məni başa düşmürəm.

Poeziyanın "fəlsəfə"sində, yəqin ki, Mən qədər maraqlı dairəsində, diqqət mərkəzində (və Mən qədər də mübhəm!) heç nə yoxdur. Və təsadüfi deyil ki, müxtəlif ədəbi cərəyanları çox zaman şairin öz Məninə münasibət-də təyin edirlər... Leyla xanımın şeirləri də Mənin mütəvaze koqnitiv-üslubi fəallığı ilə seçilir:

Mən də bir zərrəyəm deyirəm əlbət,
Yox, zərrə deyiləm, daha kiçiyəm.
Ürəyi bölərmiş yalnız məhəbbət,
Mən nə sonuncuyam, nə birinciyəm.

...Ürək səninkidir, dəyər ver ona,
Qoyma didsin onu yalan və nifrət.
Heyifin gəlməsin, bir yer ver ona –
Orda yuva salsın təmiz məhəbbət.

Məni Mən edən məhəbbətdir... Və bir də Ruhun tələtləri, təbəddülatları, tərəddüdləri, tale qarşısındakı məsuliyyəti var ki, üsyan doğurur:

Qaytar fırtınanı, sakitliyimi,
Çoxdur umacağım taleyim üçün.
Ey qürub, qaraltma nurlu göyümü,
Mənim günəşimə toxunma bu gün!

Ümumiyyətlə, hər hansı övqata köklənmiş olursa olsun, Leyla xanımın şeirlərində bol işıq var. Və bu işıq insana, dünyaya elə bir təmənnəsiz sevgidən gəlir ki, onu ancaq ilahi-platonik miqyaslarla dərk etmək mümkündür:

Sənə vurulmuşam! Kim qınayacaq?
Səninlə hər günə, hər ana şükür!
Fal açmaq nə gərək – necə olacaq,
Olanlar gözəldir, olana şükür!

Yaxud:

O vaxtdan ayrılıb görüşməsək də,
Bil ki, mənimləsən hər səhər, axşam.
Sənsiz sənirləyəm – sənsən ürəkdə,
Unutma, mən səni unutmamışam.

Təəssüf ki, bizim gənc şeirimizdə (və gəncliyimizdə!) çox zaman hissələrin, duyğuların (birsözlə, sevginin) məhz bu ali təmənnəsizliyi (və işığı!) çatışmır. Halbuki bunsuz nə əsl poeziyadan söhbət gedə bilər, nə də həqiqi insandan... Leyla xanım istər təbiətdən yazsın, istərsə də cəmiyyətdən, onun "tədqiqat" obyektini müasirimiz olduğu qədər də əbədi dəyərlərə sadıq İnsandır. O İnsan ki, dünyanı bütün incəliklərinə qədər dərk edə-edə sevir, sevə-sevə dərk edir.

"Ünsiyyət" də tərtibçinin əməyini (və zövqünü) də ayrıca qeyd etmək lazımdır. Şeirlərin tərcüməsi orijinalı ilə yanaşı verilmiş, Leyla Əliyevanın təsviri sənətin ümumi insan dili ilə danışan illüstrasiyaları kitaba xüsusi rəvnəq gətirmişdir.

ANA! GETDİM, SALAMAT QAL!..

Sovet ədəbiyyatının, xüsusilə poeziyasının ən görkəmli yaradıcılarından olan Azərbaycan xalq şairi Səməd Vurğunun 1941-ci il iyun ayının 23-də, yəni Hitler Almaniyasının SSRİ-yə qəfləti hücumundan bir gün sonra qələmə alınıb, ertəsi gün "Kommunist" qəzetində dərc etdirdiyi "Ananın öyüdü" şeiri, heç şübhəsiz, həm ideya-məzmununa, həm də poetika-formasına görə dəyərlili sənət hadisəsidir. Şairin müharibə illərində (və müharibə mövzusunda) yazdığı "Şəfqət bacısı", "Həyat eşqi", "Həyat fəlsəfəsi", "Göz aydınlığı", "Mənə belə söylədilər...", "İstiqbal təranəsi", "Qəhrəmanın ölümü", "Zəfər bayramı" şeirlər silsiləsinin başlanğıcı olmaqla "Ananın öyüdü" azərbaycanlı bir gəncin ata-babalarından miras aldığı tükənməz eşqlə Vətənin müdafiəsinə can atmasını təənnüm edir:

Geyib əsgər paltarını, silahlandı qəhrəman,

Onun polad sinəsinə sığışmadı ürəyi.

Dayan! – deyib yaxın gəldi, öpdü onun alından

Yay gününün xoş səhəri, bir də dağlar küləyi.

Oğlunun şücaətini ürəkdən alqışlayan və qələbə ilə qayıdacağına heç bir şübhə etməyən Ana onu daha da ruhlandırır:

İgid balam, hərçənd ki öz ananam mən sənin,
Çörəyilə böyümüsən bizim ana Vətənin.
Bizim ellər Koroğlular, Xətəilər yurdudur,
Hər nəfəri güllə batmaz, top dağıtmaz ordudur.

İgid övladına ondan nəinki nigaran qalmamasını deyir, həmçinin "payız vaxtı bağçamızın heyvaları dəyəndə, şaftalılar şirələnib budağını əyəndə" ona sovqat göndərəcəyini də vəd edir.

Və şeir həm qürur verici, həm də rıqqətli misrlarla bitir:

Ana baxdı öz oğluna, su da səpdi dalınca...

Şair qəlbi bu səhnədən ilhamını alınca:

- Yaşa, -dedi, -ey qəhrəman!

- Yaşa, -dedi, -ey Vətən!

Sonra şair dodaqları öpdü ana əlindən.

Göründüyü kimi, burada söhbət "Ana"dan, yaxud "Vətən"dən çox, "Ana Vətən"dən gedir ki, şeirin baş qəhrəmanı da cəsur oğlunu düşmənlə döyüslərə (və düşmən üzərindəki qələbələrə!) göndərən məhz həmin Ana Vətəndir.

Əlbəttə, dahi şairin istər bu, istərsə də bir sıra digər şeirlərini "sovet vətənpərvərliyi"nin nümunəsi kimi Azərbaycan ədəbiyyatının tarixindən "çıxarmaq" cəhdləri mövcuddur. O da tamamilə anlaşılandır ki, poststalin dövrünün sovet mətnşünaslığı "Ananın öyüdü"nün avtoqrafındakı aşağıdakı misralardan "imtina etmişdir":

Sən gedirsən, uğur olsun... Stalinlə görüşsən,
Mənim ana ürəyimdən salam yetir ona sən!

Lakin istər Səməd Vurğunun, istər Nazim Hikmətin, istərsə də Pablo Nerudanın kommunist məfkurəsi onların yaradıcılığının mahiyyətindəki milli təfəkkürü (və son dərəcədə mükəmməl etnopsixoloji strukturu) inkar etmək gücündə deyil. Heç də təsadüfi saymaq olmaz ki, "Ananın öyüdü"ndə "Vətən" deyəndə "Koroğlular, Xətailər yurdu" nəzərdə tutulur. Və belə bir faktı xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, şeir 1943-cü ildə -II Dünya müharibəsinin ən qızgın dövründə BMT-nin Müharibə Əleyhinə Yazılmış Ən Dəyərli Əsərlər müsabiqəsinin qalibi olmuş, çap edilərək hərbcilər arasında yayılmışdır.

Səməd Vurğun əsərlərinin ən yaxşı mətnşünası Aslan Salmansoyun araşdırmaları aydın nümayiş etdirir ki, Zaman Şairin yaradıcılığını ideya-estetik məzmunca həmişə yüksək qiymətləndirmiş, yalnız müəyyən ideoloji redaktələrlə kifayətlənmişdir...

Erməni faşistlərinin Azərbaycan torpaqlarına təcavüz etdikləri bir dövrdə "Ananın öyüdü"nün olduqca müasir səsləndiyi şübhəsizdir. Və o da heç bir şübhə doğurmur ki, faşizm nə qədər güclü virus olsa da, nə zaman, harada, hansı şəraitdə baş qaldırırsa başı gec-tez əziləcəkdir.

2020

TÜRK DÜNYASI: DÜŞÜNCƏ BİRLİYİ TEXNOLOGİYALARI

Türk dünyasının sözün geniş mənasında bütövlü-
yünü təmin edən ən mühüm (fundamental!) cə-
hət onun etnoqrafik köklərinin və ya əsaslarının möh-
kəmliyidir ki, orta əsrlər boyu meydana çıxmış bütün di-
ferensial keyfiyyətlərinə baxmayaraq bu gün türk xalqla-
rının etnik-mədəni birliyi barədə kifayət qədər inamla
bəhs olunur. Müasir türkoloji araşdırmalar türk etnosu-
nun təxminən beş min illik tarixi barədə söhbət açarkən
onu da çoxsaylı faktlara istinadən təsdiq edir ki, həmin
tarix Avrasiyanın geniş bir coğrafiyasında, eyni zaman-
da müxtəlif etnoslarla sıx qarşılıqlı əlaqədə yaşamış,
nəinki ilk orta əsrlərdən, hətta qədim dövrlərdən başla-
yaraq türklər bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqlə-
nən dünyagörüşlərlə ardıcıl təmasda olmuşlar. Lakin be-
lə bir həqiqət heç cür şübhə, yaxud mübahisə doğura bil-
məz ki, türk düşüncəsinin etnoqrafik əsasında Göy Tan-
rı inamı (və bu inamdan irəli gələn təfəkkür mədəniyyə-
ti) dayanır. Məhz həmin inamın (və mədəniyyətin) verdi-
yi mənəvi enerjinin təzahürüdür ki, türklər heç bir coğra-
fi məhdudluğa qapılmadan, heç bir etnik, yaxud siyasi
sərhədlə hesablaşmadan daimi hərəkətə üstünlük ver-
mişlər. Və bu hərəkət bir də ona görə mütamadi xarakter
daşımış, qarşısındakı maneələri asanlıqla aşıb keçə bil-
mişdir ki, həm özü ciddi sosial-inzibati nizama tabe ol-

muş, həm də ayaq basdığı yerlərə müəyyən düzən, dinc yanaşı yaşamaq normalarına hörmət gətirmişdir.

Doğrudur, bu gün dünyada insanların dünyagörüşünə, həyat tərzinə əhəmiyyətli təsir göstərən dinlər sırasındadır tanrıçılığın adı çəkilmir, sayı iyirmi beşi ötmüş türk xalqları içərisində hər hansı birini tapmaq mümkün deyil ki, dini islam, xristian, iudaist, buddist və s. yox, məhz tanrıçı olsun, bununla belə elə bir türk də təsəvvür etmək mümkün deyil ki, onun dünyagörüşünün dərin qatlarında (iç strukturunda!) tanrıçılığın "hava"sı olmasın.

Göründüyü kimi, burada kifayət qədər böyük bir paradoks mövcuddur: hər bir türk öz-özlüyündə (fərdiliyində) nə qədər tanrıçılıqsa ictimai münasibətlərdə (şəxsiyyətində) o qədər islamçı, xristian, iudaist və ya buddistdir. Səbəbi isə odur ki, tanrıçılıq dünyanın sosial, siyasi, mədəni dəyərlərini müəyyənləşdirən (və cəmiyyətə hakim olmaq uğrunda bir-biri ilə apardıqları münaqişədə heç bir dəyər tanımayan) dinlərin mübarizə metodlarını qəbul edə bilmədiyinə görə tədricən cəmiyyətdən fərdiyyətə doğru sıxışdırılmışdır. Ona görə də türk dünyasında düşüncə birliyi ideyaları (və hərəkətləri!) həmişə fərdiyyətlə cəmiyyət arasındakı münasibətlərin konfliktləri ilə hesablaşmağa məhkumdur.

Türk birliyi ideyasını XIX əsrin sonlarına doğru nə qədər sadələvh olsa da tam səmimiyyətilə ilk dəfə İsmayıl bəy Qaspralı tarix səhnəsinə çıxarmış, məşhur "Tərcüman"ını nəşr etdirərək "dildə, fikirdə, işdə birlik" şüarını türk ziyalıları arasında yaymağa çalışmışdır. Onun

ideyalarını davam etdirən Əli bəy Hüseynzadənin əsas xidməti isə onda olmuşdur ki, türkçülüynün "türkləşmək, islamaşmaq və avropalaşmaq"dan ibarət formulunu işləyib hazırlamaqla məsələyə nəzəri miqyas vermişdir.

Lakin türk birliyi ideyasını mükəmməl bir ideologiya səviyyəsinə yüksəldən, heç şübhəsiz, Ziya Göyaldır ki, onun "Türkçülüynün əsasları" əsəri bütün polemik tərəflərlə birlikdə bu günə qədər həmin ideologiyanın (və səviyyənin) şah əsəri olaraq qalır.

Ziya Göyaldın türkçülüynü, eləcə də türk birliyi ideyaları təşəkkülə osmanlıçılığın inkarı ilə başlamış, Türkiyə Cümhuriyyətçiliyinin ideya-siyasi (və fəlsəfi) təsdiqi ilə başa çatmışdır. Türkiyə Cümhuriyyətçiliyinin, başqa sözlə, Mustafa Kamal inqilablarının türk birliyi ideyalarının (və ideallarının!) çıxışı (və istinad!) nöqtəsi kimi qəbul olunması, əlbəttə, tarixi bir zərurət idi. Lakin həmin zərurət elə başlanğıcdan ortaya çox ciddi problemlər də çıxarmışdı.

"...Türkün yalnız bir dili və bir kultürü ola bilər.

Halbuki türkün bəzi qolları Anadolu türklərindən ayrı bir dil, ayrı bir kultür yaratmağa çalışmışlar. Məsələn, quzey türklərindən bəzi gəncələr bir tatar dili, tatar kultürü meydana gətirməklə məşğuldurlar... Uzaqda olduğumuz üçün qırğızların və özbəklərin necə bir yol tutacaqlarını bilmirik. Bunların da hər biri ayrı dil və ədəbiyyat, ayrı kultür meydana gətirməyə çalışsalar, Türk millətinin hüdudu daha da daralmış olar. Yakutlar ilə Altay türklə-

ri daha uzaqda olduqları üçün onları Türkiyə türklərinin kultürü içinə almaq daha da çətin görünür”.

Problem yalnız onda deyildi ki, uzaq Sibirdən Qafqazlara qədər (və ya əksinə) yayılmış türkləri (əslində, türk xalqlarını) “Türkiyə türklərinin kultürü içinə almaq... çətin görünür”dü, daha çox onda idi ki, böyük mütəfəkkir Türkiyədəki cümhuriyyət quruculuğu eyforiyasının təsiri altında o qədər də kiçik olmayan metodoloji yanlışlığa yol verirdi. Və həmin yanlışlığa haqq qazandırmaq üçün etdiyi cəhd də, prinsip etibarilə, uğurlu sayıla bilməzdi ki, guya “kultür yönündən birləşməsi asan olan türklər, özəlliklə oğuz türkləri, yəni türkmənlərdir. Türkiyə türkləri kimi Azərbaycan, İran və Xarəzm ölkələrinin türkmənləri də oğuz nəslinə mənsubdurlar. Deməli, türkcülükdəki yaxın ölkümüz “oğuz birliyi”, yaxud “türkmən birliyi” olmalıdır”.

Ziya Göyalpə türk birliyi ideyasına ilham verən türkcülük ideologiyası ona görə lazımi miqyas ala bilmədi ki, XX əsrin əvvəllərində türk xalqları arasındakı əlaqələr son dərəcədə zəif idi. Və “Türkcülüyn əsasları” müəllifi bütün elmi-nəzəri (sosioloji) hazırlığına rəğmən nəinki “uzaq”, hətta “yaxın” türklərin o dövrdəki ictimai, siyasi və mənəvi həyatına - iddialarına və imkanlarına münasibətdə obyektiv ümumiləşdirmələr aparmaq baxımından o qədər də məlumatlı görünmür. Çox təəssüf ki, düz bir əsr keçsə də Türkiyədə yetişmiş bir sıra elm adamlarının türk dünyasına, eləcə də türk düşüncə birliyi məsələsinə baxışları “Türkiyə mərkəziyyətçiliyi” modelindən kəna-

ra çıxmamışdır. Halbuki müasir dünyada sayı iyirmi beşi aşmış müstəqil türk xalqlarının mövcudluğunu nəzərə almadan onların hər hansı birliyi barədə az-çox məhsuldar mühakimələr yürütmək mümkün deyil.

Doğrudur, sağlam etnoqrafik köklər və ya əsaslar türk dünyasının yalnız mənəvi-mədəni deyil, ictimai-siyasi, hətta ideoloji bütövlüyünə də zəmanət verir ki, Ziya Göyalpə həmin kökləri və ya əsasları olduqca müfəssəl bir şəkildə araşdırmış, dildə, estetikada, əxlaqda, hüquqda, dində, iqtisadiyyatda, siyasətdə və fəlsəfədə türkcülüyn zəngin etnoqrafik imkanlarını ortaya çıxarmışdır. Lakin burada söhbət, doğrudan da, yalnız potensial imkanlardan gedir - o imkanlardan ki, necə reallaşacağı, türk xalqlarını müasir dünyanın inkişaf sürətinə necə uyğunlaşdıracağı barədə nəinki o zaman, indinin özündə də əsaslı bir fikir söyləmək çətinidir.

Ziya Göyalpə da öz sələfləri kimi, prinsip etibarilə, “türkləşmək (xalqa doğru), islamlaşmaq və müasirləşmək (Qərbə doğru)” (yəni “türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Avropa mədəniyyətindənəm”) şüarını müdafiə etməklə türkcülüynü “ölküsünün böyüklüyü baxımından üç dərəcəyə ayırırdı:

1) türkiyəçilik; 2) oğuzçuluq, yaxud türkmənçilik; 3) turançılıq”.

“Türkcülüyn əsasları” müəllifi düşünürdü ki, “türkcülüyn uzaq ölküsü Turan adı altında birləşən oğuzları, tatarları, qırğızları, özbəkləri, yakutları dildə, ədəbiyyatda, kultürdə birləşdirməkdir. Bu ölkünün gerçəkləşməsi

mümkündürmü, yoxsa mümkün deyilmi? Yaxın ölkələr üçün bu suala cavab axtarılsa, uzaq ölkələr üçün axtarılmaz". Və həmin düşüncələr mövqeyindən tamamilə haqlı idi ki, "yüz milyon türkün bir millət halında birləşməsi türkçülük üçün ən qüvvətli bir coşğunluq qaynağıdır. Turan ölküsü olmasaydı, türkçülük bu qədər sürətlə yayılmayacaqdı".

XX əsrin əvvəlləri üçün səciyyəvi olan bu siyasi romantizm XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində hər cür spekulativ əhəmiyyətini ilk növbədə ona görə itirdi ki, türk xalqları XX əsr boyu bütün imperiya təzyiqlərinə baxmayaraq olduqca zəruri (və təbii) bir diferensiasiya prosesi yaşamaqla tarix səhnəsinə mümkün mükəmməl keyfiyyətləri ilə çıxdılar. Hal-hazırda bir sıra türk xalqlarının iqtisadi, siyasi və mədəni problemləri ən mötəbər beynəlxalq təşkilatlarda həll olunur. yəni "dildə, fikirdə və işdə" bir vaxtlar İsmayıl bəy Qaspralı, Əli bəy Hüseynzadə, hətta Ziya Göyalt kimi romantik türk mütəfəkkirlərin xəyalına belə gəlməyəcək qədər diferensial xüsusiyyətlər nümayiş etdirən türk xalqları barədə artıq vahid bir millət olaraq baxıb nəinki müxtəlif nəzəriyyələr yaratmaq, hətta az-çox əsaslı mülahizələr yürütmək də ağılasığmazdır. Odur ki, istər dil, istər düşüncə-təfəkkür, istərsə də iş-əməl məsələsi olsun, türklərin birliyi və ya türk məkanında inteqrasiya mövzusunda söhbət açarkən "kafi əsas" kimi onların eramızdan əvvəlki minilliklərdəki "amorfi" bütövlüyündən yox, elə diferensial möv-

cudluqlarından başlamaq lazımdır ki, müasir xarakterlərini bu və ya digər dərəcədə dəqiq ifadə edə bilsin.

Türk dünyasında düşüncə birliyi üçün mükəmməl etnoqrafik dayaqların olması müasir inteqrasiya üçün hələ hər şey demək deyil. Odur ki həmin dayaqlara həddindən artıq istinad etmək bu günü keçmişlə izah etməyə aparıb çıxaracaq çox yanlış bir yola düşmək deməkdir. İlk növbədə bu günün özü ciddi metodoloji prinsiplər əsasında (və təbii ki, ümumdünya kontekstində) təhlil olunmalı, hər bir türk xalqının özünütəsdiq maraqları (və proqramları) göz önünə gətirilməlidir. Əgər biz düşünsək ki, Türkiyə, yaxud Azərbaycan türklərinin, yaxud da özbəklərin, qazaxların, türkmənlərin, qırğızların, tatarların, başqırdların, çuvaşların, yakutların... bütöv bir millət səviyyəsində təzahür edən özünəməxsus iqtisadi, siyasi, mədəni istəkləri yalnız türk birliyinə mane olan "yanılmalar"dan ibarətdir, həmin birliyi təmin edəcək texnologiyalar işləyib hazırlamaqda nəinki çətinlik çəkməli, eyni zamanda, daha əsası, mahiyyətdən yayınmalı olacağıq.

Görünür, öz müasirliyini itirməkdə olan "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" formulunu da get-gedə "türkləşmək: milliləşmək və beynəlmilləşmək"lə əvəz etmək lazım gələcəkdir. Və yalnız bu halda türk dünyasında düşüncə birliyi texnologiyaları üzərində düşünmək üçün yeni imkanlar açıla bilər.

TÜRKÇƏDƏN TÜRKÇƏLƏRƏ

Türkcənin türkcələrə bölünməsi (diferensiasiyası) tarixini düzgün metodoloji əsaslarla öyrənməyin üç yolu var: onlardan birincisi ilk orta əsrlərdən başlayaraq mövcud zəngin türkdilli yazılı abidələrin xronoloji qaydada, yəni prospektiv olaraq müqayisəli araşdırılmasıdır; ikinci yol müasir canlı türk dillərindən retrospektiv olaraq addım-addım daha əvvəlki, hər dəfə daha çox ortaqlıq nümayiş etdirən dövrlərə gedilməsidir; üçüncüsü isə Mahmud Kaşğari "Divan"ından bu günə qədər tərtib edilmiş dilçilik əsərlərinin sözügedən bölünmə prosesinə münasibətinin ardıcılıqla izlənməsidir.

Əlbəttə, yalnız bundan sonra hər üç istiqamətdə alınmış nəticələr qarşılaşdırıla, türk dili, yaxud dilləri tarixinin, bəlkə də, ən fundamental məsələsi heç bir ciddi mübahisəyə yer qalmadan həll oluna bilər.

Hər üç yola bu və ya digər dərəcədə baş vurulsa da, etiraf etmək lazımdır ki, əldə edilmiş nəticələr son dərəcə pərakəndə, fraqmental olmaqla yanaşı, çox hallarda ümumi bir elmi təsəvvür yaratmayacaq qədər ziddiyyətlidir.

Əlbəttə, birinci halda yazılı, ikinci halda isə əsasən şifahi dil materialının müvafiq olaraq prospektiv və retrospektiv tədqiqi tamamilə fərqli metodoloji üsullar tələb edir. Üçüncü hal isə ilk növbədə onu nəzərdə tutur ki, türkcənin türkcələrə çevrilmə proseslərinə elmi dilçilik əsərlərinin münasibəti analitik təfərrüatı ilə təsvir edilsin.

***

Türkcənin türkcələrə bölünməsini yazılı abidələr vasitəsilə öyrənərkən qarşımıza çıxan ilk mənbələr, heç şübhəsiz, qədim türk (run) mətnləridir ki, onların kifayət qədər müfəssəl təsvir olunmuş dili qədim türkcənin fonetik, leksik və qrammatik mənzərəsi, eləcə də üslub xüsusiyyətləri barədə aydın təsəvvür yaradır. Doğrudur, bu dilin zamanca pratürkcəyə yaxın olub onun əsas əlamətlərini nümayiş etdirdiyini inkar etmək çətinidir, ancaq bilavasitə pratürkcə olduğunu demək mümkün deyil. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, yazılı abidələrin dili nə qədər qədim dövrlərə aid olsa da ümumən dilin yox, məhz ədəbi dilin keyfiyyətlərini daşdığından normalaşma prosesinin bu və ya digər dərəcədə yekunu kimi çox-çox sonrakı dövrləri səciyyələndirir.

Qədim türk (run) yazılı abidələrindən sonra uyğur (soqđ) və ərəb əlifbası ilə yazılmış abidələr gəlir ki, hər üç dil hadisələri təxminən beş yüz ilik bir dövrü (VII-XII əsrlər) əhatə etməklə, bir tərəfdən, ümumən türkcəni, digər tərəfdən, onun a) oğuz, b) karluq və c) qıpçaq təmayüllərinin təşəkkülünü əks etdirir. XIII əsrdən XVIII əsrə qədər türkdilli yazılı abidələrin həm yaranma coğrafiyası genişlənir, həm müxtəlif regionlara yayılmış türk ədəbi dillərində həmin regionlara məxsus "dialekt" xüsusiyyətləri meydana çıxır, həm də diferensiasiya meyilləri güclənir ki, biri digəri ilə sıx əlaqədə olan bu proseslər, əslində, orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərindən etibarən türkdilli yazılı abidələrə formalaşmaqda olan müxtə-

lif türk xalqları mədəniyyətlərinin özünəməxsus hadisələri kimi baxmağı tələb edir. Məsələn, Nəvainin özbək dilində, Füzulinin Azərbaycan, Baqının Türkiyə türkcələrində yazması, bütün orta qəhətlərlə birlikdə, filoloji baxımdan elə bir mübahisə doğurmur. Və nəticə etibarilə, get-gedə dərinləşən fərqlər XIX əsrin sonlarına doğru türkdilli mətbuatın, kitab nəşrinin, teatr sənətinin, XX əsrdə əvvəl radio, sonra isə televiziyanın fəaliyyəti ilə daha da kütləviləşir. Heç zaman arası kəsilməyən dialekt-şivə bölünmələri istər yazılı, istərsə də şifahi ədəbi dil normalarının stabilləşməsi (və cəmiyyətdə mədəni amil olaraq nüfuz qazanması) ilə elə maneələrlə qarşılaşır ki, dil yaranandan start almış həmin təbii bölünmə stixiyası tədricən sosial kontingentin çox az hissəsinin nitq enerjisi ilə kifayətlənməli olur.

Əlbəttə, ədəbi dilin tarixini əks etdirən yazılı abidələr mövcud xronoloji gedişlə yalnız türkcənin dialekt diferensiasiyasında normativləşdirici impulslar olaraq qalmır, eyni zamanda hər bir dövrün beynəlxalq dillərinin ədəbiləşdirici – intellektual təsirlərinə də xüsusi həssaslığı ilə seçilir. Və ona görə də türkcənin türkcələrə bölünməsində dialekt diferensiasiyası ilə yanaşı, beynəlxalq dillərin təsirindəki ümumiliklə fərqliliyin nisbəti heç cür əhəmiyyətsiz ola bilməz.

***

Türkcənin türkcələrə bölünməsi tarixinin öyrənilməsində müasir canlı türk dillərindən keçmişə doğru hərə-

kət, yaqın ki, yazılı abidələrin xronoloji tədqiqi qədər inandırıcı görünür. Ancaq bu, daxili əsasları olan məsələyə zahiri münasibətin ifadəsindən başqa bir şey deyil. Və əslində, türkcənin türkcələrə bölünməsinin nə qədər sxematik də olsa, daha məntiqi üsulu “bu gün”dən “keçmiş”in dərinliklərinə doğru gedən retrospektiv yolun ayrı-ayrı mərhələlərini aşkarlamaqdan ibarətdir.

Deyək ki, biz XVII, XV, yaxud XIII əsrlərdə türkcənin türkcələrə bölünməsinin ümumi mənzərəsini yazılı abidələrin köməyi ilə az-çox aydın təsvir etmək imkanlarına malik deyilik. Bunula yanaşı, heç bir şübhə yoxdur ki, müasir türk dilləri yaxzılı (ədəbi) tarixlərinin nə zamandan başlamasından asılı olmayaraq ən gec XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən mövcuddur. Əgər çuvaş, yakut (Saxa), Altay, xakas, balkar, qumuk və s. dillərin yazılı abidələrinə XVIII əsrə qədər, demək olar ki, heç yerdə təsadüf etməyiksə, bu, o demək deyil ki, onlar həmin əsrdən sonra təşəkkül tapmışdır. Əks halda “yazısı olmayan dillərin tarixi də yoxdur” kimi qeyri-elmi müddəaya haqq qazandırmalı olardıq.

Protürkcənin sxematik mənzərəsini məhz müasir türkcələrin müqayisəsilə rekonstruksiya etmək mümkündür. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, burada “müasirlik” anlayışı tamamilə şərti olub bu və ya digər türkcənin stabil xarakterindən çıxış edir. Yəni hər hansı bir türkcə əsrindən asılı olmayaraq artıq formalaşmışdırsa, onun tarixi məhz müasirliyinin tarixini təşkil edir. Çünki biz türkcələrin müqayisəsində ayrı-ayrı fonem, leksem, yaxud

qrammemlərə deyil, həmin türkcələrin məhz sisteminə əsaslanmağa məhkumuq.

Əlbəttə, yazılı abidələrin xronoloji araşdırılması müxtəlif türk dil coğrafiyalarında qərarlaşan norma fərqlərini ortaya çıxarır, türkcələrin retrospektiv tədqiqi isə ədəbi norma üçün şərt olmuş təbii nitq texnikası təzahürlərinin istinad etdiyi dil mexanizmlərini (sxemlərini) bərpa edir.

Metodoloji əsaslılıq baxımından bu cür fundamental əkslikləri necə uyğunlaşdırmaq, yaxud bir araya gətirmək olar? Məsələ burasındadır ki, yazılı abidələrin verdiyi (prospektiv) dil materialına münasibətdə biz "nitq"i, türkcələrdən türkcəyə retrospektiv hərəkətdə isə "dil"i araşdırırıq. Lakin yenə də məhz həmin metodoloji əsaslılıq naminə belə bir suala cavab vermək tələb olunur: türkcəni bir dil hadisəsi kimi qəbul edib, müxtəlif türkcələri onun nitq təzahürləri olaraq izah etmək mümkündürmü? Zahirən az məntiqli görünməyən bu suala "dil"lə "nitq"i ən mükəmməl bir səviyyədə fərqləndirmiş Ferdinand de Sössür təliminə müvafiq olaraq mənfi cavab verməli olacağıq. Ona görə ki ayrı-ayrı türkcələrdən fərqli olaraq türkcənin "sərbəst işarələr sistemi" ümumi ictimai sazişi qəbul etmir. Yəni türkmənlərin bir, tatarların başqa bir, uyuğurların isə hər ikisindən fərqli verbal ünsiyyət texnologiyaları təşəkkül tapmışdır ki, həmin texnologiyaları daha əvvəlki dövrlərə, xüsusilə "ortaq dövrə" – şərti olaraq "qədim türk" dili adlandırdığımız dövrə yalnız kəmiyyət əməliyyatları ilə aparıb çıxarmaq mümkün olmazdı.

***

Türkcənin türkcələrə bölünməsi prosesi, çox böyük dilçilik mədəniyyəti faktıdır ki, onu türk dilçiləri də vaxtılı-vaxtında izləmişlər. Həmin prosesin "gündoğan"ını təsvir etmək qisməti dahi Mahmud Kaşğarının taleyinə yazılmışdı. Əlbəttə, Mahmud Kaşğarını müqayisəli-tarixi dilçiliyin banisi saymaq qədər əzəmətli bir metaforanın altına girmək çətindir. Lakin heç bir şübhə yoxdur ki, o, türkcənin türkcələrə bölünməsinə ilk dəfə (və elə bir tarixi müfəssəlliklə) təqdim etmişdir ki, heyran olmamaq mümkün deyil. Və bu heyranlıq, tamamilə təbii olaraq, ona gətirib çıxarmışdır ki, "Divani-lügət –it türk" müəllifinin türkcənin türkcələrə bölünməsinin "perspektivlər"ini guya öncədən görməsi barədə olduqca maraqlı bir mülahizə (Əbdüləzəl Dəmirçizadə) də meydana çıxmışdır.

Əlbəttə, biz dahi dilçinin hamıya məlum olan bölgü təşəbbüsünün detallarını burada bir daha yada salmaq istəmirik, lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu detallar türkcənin a) oğuz, b) qıpçaq və c) karluq fərqlənmələrini ilkin vəziyyətində təqdim edən ilk peşəkar müşahidələrdir.

Orta əsrlərin istər sonrakı mərhələlərində, istərsə də yeni dövrdə bir sıra türk dilçiləri türkcənin bölünməsi barədəki mülahizələrini "Divan" müəllifi qədər təfsilatlı olmasa da hər halda söyləmişlər. Bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, Mirzə Kazımbəyin yeri o baxımdan müstəsna ki, o, türk dillərinin XIX əsrdəki mənzərəsini mövcud diferensial keyfiyyətində təsbit etməyin klassik

nümunəsini vermişdir. Və həmin klassik təqdimatı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə məxsus "ləhcə"- "dil" tərəddüdləri kontekstində təkmilləşdirən ən böyük dilçi isə professor Bəkir Çobanzadə olmuşdur ki, həmin tərəddüdlər məhz dövrün ideoloji tendensiyalarının diqtə etdiyi "diferensiasiya" – "inteqrasiya" maraqlarından irəli gəlirdi.

Müasir dövrdə isə həmin maraq bir sıra hallarda özünü hiss etdirsə də, əminliklə demək olar ki, dilçilikdə artıq çoxdandır ki "türk ləhcələri" yox, "türk dilləri" anlayışı hakimdir. Söhbət yalnız müstəqil türk dillərinin ədəbi təzahürləri ilə yanaşı, müxtəlif ləhcələrindən gedə bilər.

2020

PSIXOANALİZİN DİL TƏFƏRRÜATLARI

Müxtəlif elmlərin dilə marağını, dil barədəki təəsüratlarını əks etdirən kifayət qədər dəyərli mülahizələr nəinki dilçiliyin (lingvistikanın), əslində, həmin elmlərin özlərinin də "periferiya"larında qalmaqla, əgər belə demək mümkünsə, əvvəl-əvvəl təfərrüat səciyyəsi daşıyır. Ancaq bu təfərrüatların tədrisən özünəməxsus metodoloji dayaqlar qazanaraq az-çox müstəqil bir intellektual idrak sferasına çevrilib-çevrilməyəcəyini irəlicədən söyləmək o qədər də asan deyil.

XIX əsrin sonlarından geniş vüsət alan psixooanalitik araşdırmaların dilə maraq göstərəcəyi təsadüfi deyildi, hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin araşdırmalar insanın bioloji təbiəti ilə psixi təbiəti arasındakı əlaqənin ən dərin qatlarına nüfuz etmək iddiasına düşmüşdü. Xüsusilə dilin mənşəyi problemi yalnız o halda qənaətləndirici həllini tapa bilərdi ki, bioloji olanla psixi olanın "dialog" imkanları genişlənsin. Lakin semiotikanın – simvollar, yaxud işarələr haqqındakı nəzəriyyənin get-gedə artan nüfuzu olmasaydı, yəqin ki, bu qədər zəruri olan "dialog" da ümumi bir məxrəcə gələ bilməzdi.

Araşdırmalarını nitq yanılımlarının öyrənilməsindən başlayıb yuxugörmə simvollarının izahı ilə davam etdirən Ziqmund Freydin psixi xəstələr üzərində apardığı müşahidələr onu belə bir qənaətə gətirdi ki, həmin xəstə-

liklərin tarixi bəşəriyyətin ən qədim dövrlərinə gedib çıxır. İnsanlar arasındakı ünsiyyəti təmin edən simvolların formalaşma prosesi, görünür, milyon illərlə davam etməklə yanaşı, insan ruhunda öz izlərini ən azı təhtəlşüür səviyyədə indiyəcən qoruyub saxlamaqdadır.

Ziqmund Freyd "Psixozanalizə giriş"dən mühazirələrində deyirdi ki, "biz belə bir fakt qarşısında qalırıq ki, yuxunun sərəncamında elə simvolik ifadə üsulları mövcuddur ki, oyandıqdan sonra həmin ifadələri insan nə anlayır, nə də ayırd edir... Bu, onun təhtəlşüür ruhi həyatına mənsudur". Beləliklə, şüursuzluqdan şüurluluğa, nəticə etibarilə, dilin yaranmasına keçidin, bəlkə də, yeganə faktı olan yuxu simvolları "təhtəlşüür bilik", "məntiqi münasibətlər"dir ki, bu və ya digər dilə tərcüməsi asan başa gəlmir.

Ziqmund Freyd əmindir ki, bu cür yuxu simvolikası "mif və nağıllarda, xalq deyimləri və mahnılarında, ümumi qəbul edilmiş ifadə və poetik fantaziyalarda istifadə olunur. Simvolikanın sahəsi fəvqəladə dərəcədə genişdir, yuxu simvolikası o qədər kiçik bir hissəni təşkil edir ki, yalnız ona əsaslanmaqla bütün bu problemlərə müdaxilə etmək düzgün deyil".

Göründüyü kimi, psixozanalitizmdə lap əvvəldən dil də daxil olmaqla insanın bütün yaradıcılıq imkanlarını üzvi vəhdətdə alıb araşdırmaq meylı aparıcı olmuşdur. Odur ki, dahi psixozanalitik öz mühazirələrində göstərirdi ki, "bizim qarşımızda hansısa qədim, lakin ifadəsini itirdiyinə görə müxtəlif sahələrdə müxtəlif cür – biri yal-

nız burada, digəri yalnız orada, üçüncüsü formasını yüngülcə dəyişərək bir neçə sahədə saxlanmış üsul dayanır. Mən burada maraqlı bir ruhi xəstənin fantaziyasını xatırlamaq istəyirəm ki, həmin xəstənin öz təxəyyülündə canlandırdığı hansısa "əsas dil" də sanki bütün bu simvolik münasibətlərdən qalıqlar vardı".

Simvol və ya işarələrin sistemindən ibarət olduğu heç bir şübhə doğurmayan dilin mənşəyi probleminin izahı, yəqin ki, həmin işarə və ya simvolların genetik mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi təşəbbüslərinə əsaslanır ki, psixozanalizin (və Ziqmund Freydin) bu istiqamətdəki prinsipləri məlum nəzəri-konseptual mövqedən irəli gələrək strateji səciyyə daşıyır. Lakin dahi psixozanalitik həmin mövqeyi müxtəlif elm sahələri üzrə mütəxəssislərlə bölüşdürməyin tərəfdarı kimi çıxış edir ki, bu, onun populyar olduğu qədər də haqlı-haqsız etirazlar doğuran nəzəriyyəsinə hər hansı halda nüfuz gətirməyə bilməz:

"Psixozanalizdən asılı olmayaraq çalışan filoloq H.Şperber (Upsala) belə bir müddəə irəli sürmüşdür (1912) ki, seksual tələbatlar dilin yaranmasında və sonrakı inkişafında bilavasitə iştirak etmişdir. Nitqin ilkin səsləri müəyyən məlumat daşıyıcısı olmaqla seksual tələbatların çağırılmasına xidmət göstərmiş, söz köklərinin sonrakı inkişafını ibtidai insanın əmək əməliyyatları müşayiət eləmişdir... Beləliklə, ümumi iş zamanı tələffüz olunan söz həm cinsi aktı, həm də onunla bərabərləşdirilən əmək fəaliyyətini ifadə etməklə iki məna daşmışdır. Və

zaman keçdikcə söz seksual mənasını itirib yalnız iş üzərində qərar tutmuşdur...

Əgər şərh olunan bu nöqteyi-nəzər doğrudursa, bizim qarşımızda hər halda yuxu simvolikasını anlamağın yeni imkanları açılır. Biz anlaya bilərik ki, həmin ən qədim münasibətlərdən nə isə qoruyub saxlamış yuxularda nəyə görə seksuallığın bu qədər çoxlu simvolları əks olunur..."

Sözün (dil simvolunun) əvvəl seksual münasibətləri, sonra isə iş-əmək münasibətlərini işarələməsindən meydana çıxan diaxron paralelliyin yuxulardakı sinxron əksini psixoanalizin bilavasitə mövzusu sayan Ziqmund Freyd əmindir ki, sözügedən mövzu onun elminə xüsusi status qazandırır. Odur ki, deyir:

"Ayrıca bir insan mövcudluğunun ruhi həyatı psixanalitik araşdırmada elə məlumatlar verir ki, onların köməyi ilə biz insan kütlələrinin həyatındakı bəzi sözləri izah edə və ya heç olmasa düzgün işıqlandıra bilərik".

Mülahizələrində bir daha "əsas dil" məsələsinə qayıdaraq əlavə edir ki, onun nədən ibarət olduğunu daha dərinədən araşdırmaq üçün ən münbit sahə nevrotika, yəni insanda nevroz simptomları, yaxud təzahürləridir.

Yuxuların özünəməxsus senzura məruz qaldığını xatırladan Ziqmund Freyd qeyd edir ki, həmin senzura olmasaydı belə "yuxunu anlamaq bizə asan başa gəlməzdi, çünki hər halda önümüzdə simvolların dilini bizim oyaq vəziyyətindəki təfəkkürümüzün dilinə tərcümə etmək məsələsi dayanacaqdı. Beləliklə, simvolika yuxunu

senzura ilə yanaşı, ondan asılı olmayaraq təhrif edən ikinci amildir. Ehtimal etmək olar ki, senzura üçün simvolikadan istifadə etmək ona görə rahatdır ki, o da həmin məqsədə – yuxunu sirli və anlaşılmaz eləməyə can atır".

Nitq yanılmalarından yuxuların simvolikasına, oradan da nevroza, başqa sözlə, psixiatriyadan psixoanalizə qədər yayılan, daha doğrusu, insan ruhunun dərinliklərinə varan Ziqmund Freyd (və onun təlimi) dili izah etmək istiqamətində kifayət qədər perspektivli metodoloji üfiqlər müəyyənləşdirdi. Lakin təəssüf ki, psixoanalizə qarşı elə təşəkkül tapdığı ilk illərdən özünü göstərən "şübhəli" münasibət həmin üfüqlərin genişlənməsinə mane olduğu kimi psixoanalizin dil barədəki araşdırmalarını, demək olar ki, dayandırdı. Halbuki həmin istiqamətdəki araşdırmaların yenidən canlandırılmasına olan ehtiyac göz qabağındadır: hər şeydən əvvəl ona görə ki, dil simvollarının (işarələrinin) ən azından mənşəyinin aydınlaşdırılması üçün çox mühüm olan bir problem – "diləqədərki" simvolların təhtəşüür əlaqə məsələsi elmi maraq dairəsindən kənar qalmaqdadır. Və əvvəldən güman edildiyi kimi, psixiatriya həmin problemə nüfuz eləyə bilmir.

DESPOTUN PORTRETI

Xalq yazıçısı Elçin müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının, heç şübhəsiz, ən dəyərli əsərlərindən birini – “Stalin” pyesini nəşr etdirdi (“Azərbaycan” jurnalı, 2020, № 1).

Görünür, “xalqlar atası” İosif Stalinin (və təbii ki, onun həm “müəllifi”, həm də rəmzi-timsalı olduğu siyasi-ideoloji, sosial-mənəvi, əxlaqi... sistemin) az-çox mü-kəmməl portretini yaratmaq hər hansı qüdrətli postsovet yazıçısının maraq dairəsindən ilk növbədə ona görə kə-narda qalmamalıdır ki, böyük bir coğrafiyada – Sovetlər Birliyində cəmiyyətin normal (təbii!) inkişafını bütün əzalarına qədər təhdid etmiş həmin sistem məhz spe-kulyativ-ideoloji səbəblər üzündən uzun müddət ədəbi müdaxilə üçün tamamilə yasaq olduğundan ictimai təsəvvürdə tarixin tezliklə unudacağı “nəhs bir yuxu” ki-mi qalmışdı. Əlbəttə, güman edilə bilərdi ki, “dahi rəh-bər”indən məhrum olmuş kommunist dikturası Stali-nin ölümündən dərhal sonra hakimiyyətdən imtina edib, aparılmış fundamental ideoloji eksperimentin uğursuz nəticələrinə görə cəmiyyətdən (və tarixdən!) üzür istəyə-cəkdir. Lakin məlumdur ki, belə olmadı, poststalin döv-rü, əslində, postsovet dövrünə qədər uzandı.

“Mikayıl Müşfiqin və onun timsalında bütün repressi-ya qurbanlarının xatirəsi”nə həsr olunmuş pyesin əvvə-lində müəllif yazır:

“İllər amansız bir sürətlə bir-birini əvəz edir və bu nə-həng imperiyanın – Sovet İttifaqının süqutu uzaqlaşdıq-ca, elə bil, həmin sürətlə də suallar bir-birini əvəz edir: mən necə bir ölkədə yaşamışam?, bu ölkəyə kimlər rəh-bərlik edib?, rəsmi portretlərinin arxasında o rəhbərlər kim idi?, onlar üçün ölkə, xalq, kommunizm idealları, ha-kimiyyət nə demək idi?, əqidə onlar üçün həqiqət idi, yoxsa maska?, söz ilə əməl arasındakı uçurumun səbəbi nə idi? Və s., və i. a.”

“Bu suallara cavab axtarırlarının nəticəsi, bu düşüncə-lərin ifadəsi” olaraq qələmə alınmış “Stalin” pyesi, hər şeydən əvvəl (və yəqin ki, janrın poetexnoloji tələblərin-dən irəli gələrək), epoxanın “rəsmi” portretlərini canlan-dırır ki, onların hamısı yekunda məhz Stalinin (və ümu-mən Epoxanın!) Portretini təsəvvür etməyə xidmət göstə-rir. Heç şübhəsiz, Stalinin “əzəmət”ini əks etdirən əsas plan Siyasi Büro üzvlərilə Kremldəki gecə görüşüdür ki, həmin görüşdə Partiya, Nazirlər, Təhlükəsizlik və Ticarət kuratorlarına münasibətdə dövlət rəhbərinin artıq hər cə-hətdən süxurlaşmış, heç bir tərəddüdə imkan verməyən xarakteri ortaya çıxır. Və məlum olur ki, missiyaları “ay-rica bir ölkədə kommunizmin qələbəsinin mümkünlüyü” barədəki ideyanı cəmiyyətə sırımaqdan ibarət olan ku-ratorlar bir yana, heç onların “dahi rəhbər”i də Leninin artıq milyonlarla günahsız insanın axırına çıxmış bu sər-səm fantaziyasına inanmır. Lakin məsələ həmin inamsız-lığın ən yüksək səviyyədə dərkilə bitmir, mahiyyət on-dan ibarətdir ki, nə irəliyə yol var, nə də geriyə... Nə qə-

dər tragikomik (şərti!) səciyyə daşsa da, kuratorların qi-yamı (və Stalini “qətlə yetirmələri”) hər cəhətdən dövrün siyasi maraqlarına cavab verir. Təhlükəsizlik kuratoru-nun “ən böyük günahımız ölkəni bu qoca paranoikin öh-dəsinə buraxmaqdır. Özümüz heç, bəs bu ölkə nə olacaq? Gələcək nəsillər şəkillərimizə tüpürməyəcəklər ki, əliniz-də bu qədər ixtiyar vardı, siz hara baxırdız?” sual-etiraf-ları tamamilə məntiqli səslənir. Və bu məntiqin hökmü ilə iki “Stalin”i qətlə yetirən kuratorlar “üçüncü”sü tərə-findən həbs olunaraq güllələnirlər.

Zahirən belə görünə bilər (və əslində də müəyyən də-rəcədə belədir) ki, “Stalin” müəllifi bədii şərtiliyə həd-dindən artıq meydan verir. Lakin nəzərə alsaq ki, sovet dövlət başçalarına qarşı qəsd cəhdlərinin həqiqətən olub-olmaması hələ bir yana, sovet ideologiyasının özündə bu cür cəhdlərin tamamilə mümkünlüyü (və reallığı) barə-də mülahizələr həmişə mövcud olmuş, “xalq düşmənlə-ri”nə qarşı mübarizədə həmin spekulativ ideyadan vax-taşırı gen-bol istifadə edilmişdir, onda həmin şərtiliyin meydan genişliyinə haqq qazandırmaq lazım gəlir.

Pyesdə kuratorların hamısı bu və ya digər dərəcədə parodik məzmun daşıyır və onları bu vəziyyətə salan, əl-bəttə, ilk növbədə, öz üzərlərinə götürdükləri funksiya-dır. Lakin Ticarət kuratorunun parodikliyi eyni zamanda etnik təbiətilə şərtlənən şəxsi xarakterindən irəli gəlir. Stalinə “qəsd”in iştirakçısı kimi güllələnməyə məhkum olunduqda aradan çıxmaq üçün hər cür alçaqlığa get-məkdən çəkinmir: “Mən yoldaş Stalin yolunda günahla-

rımı yumaq istəyirəm. Mən o biri dünyaya belə bir gü-nahla gedə bilmərəm! Axı mən boynuma aldım ki, Tür-kiyənin də, İngiltərənin, Amerikanın, Yaponiyanın, İsrail-in də casusuyam!.. Daha nəyi deyirsiniz, təsdiq edirəm!.. Ki-mi deyirsiniz, üzünə durum ki, yoldaş Stalini zəhərləmək istəyirdi... Partiya naminə mən hər şeyə hazırım!..”

Kuratorlardan tamamilə fərqli olaraq Stalin parodiya qəhrəmanı deyil. Və bütün despotluğu, Şərin timsalı ol-ması ilə birlikdə son dərəcədə ciddi, təmkinli, hətta müd-rikdir. Kuratorlar kimi o da vəziyyətdən çıxış yollarını axtarır. Lakin müqayisəyə gəlməyəcək qədər dərin qat-larda:

“İmperializm inkişaf edir, fəhlələrin maaşı artır, kəndlə şəhərin fərqi aradan qalxır, tikirlər, qururlar, ancaq biz?.. Biz bütün sahələrdə onlardan geri qalıraq. Nə üçün?..”

...Yenə məsələ gəlib insan amilinə çıxır? Bəlkə bizim rəhbərlikdə də düşmənlər var, hə? Bəlkə onlar daxili si-yasətdə də, xarici siyasətdə də ziyankarlıqla məşğuldur-lar və biz də buna görə lazımı sürətlə irəli gedə bilmirik, beynəlxalq nüfuz qazana bilmirik?”

Məsələ isə burasındadır ki, bu sual-axtarışlar dərinə getdikcə daha aydın görünür ki, çıxış yolu yoxdur... Cə-miyyət yuxarıdan aşağıyacan qurub yaratmaq instinkti-ni itirmiş, fərdi (insani!) hisslərin, düşüncələrin, təşəb-büslərin yerini heç bir həyat gücü olmayan “kütləvi” şü-arlar zəbt etmişdir.

Kuratorların fərariilik eləmək, məsuliyyətdən boyun qaçırmaq, günahı rəhbərin üzərinə atmaq, ona qəsd et-

mək imkanları var, Stalin isə bundan da məhrumdur. O yalnız gördüyü işin heç də tamamilə yanlış olmadığına inanmaqda davam edə bilər ki, əsərin məntiqinə görə, birinci səbəb liderin şəxsiyyətindəki metafizik "böyüklük"dür. Lakin az əhəmiyyətli olmayan başqa bir səbəb də var: o da rus-sovet cəmiyyətinin xarakterindəki zəiflik, yaxud antigenetizmdir ki, İosif Cuqaşvili kimi degenerat avantüristə Stalinə çevrilmək, möhtəşəm bir dövlət qurmaq, onun başında şəstlə oturmaq, hətta öz "təcrübə"sini bütün dünyaya yaymaq barədə xəyallara düşmək imkanı vermişdir.

Olqa Aleksandrovskaya gəlişi ilə pyesin sözün geniş mənasında mətninə (ideya-estetik diskursa!) kifayət qədər zəngin səmimi-insani hissiyyatlar gətirir. Və məsələ yalnız onda deyil ki, artıq keçmiş illərdə qalmış intim xatirələr çözlənməklə Stalinin gizlinləri aşkarlanır, həm də (və daha çox) ondadır ki, Olqa ilə söhbətdə o, özü özünü bu və ya digər səviyyədə doğulmuş mövqedən təhlil etməyə təşəbbüs göstərir:

"Mən qocaldıqca, deyəsən, bir az səfehliyirəm, Olqa... Axır vaxtlar cürbəcür fikirlər girir beynimə... Hər halda... yox? İnanmıram!.. Qabaqlar heç kimə inanmırdım, indi heç nəyə inanmıram!"

Olqanın "sən bütün ömründə kimisə sevmisən" sualına "Stalin pəncərənin qarşısında ayaq saxlayıb, tünd rəngli, qalın və ağır pərdəni aralayaraq" belə "cavab" verir: "Qar yağır..."

Hər şeyə qadir olduğu şübhə doğurmayan Stalinin də hökmü yeriməyən, kənardan baxıb özünü "kimsəsiz bir küçə küçüyü kimi hiss etdiyi" məqamları varmış. Və Olqa-Tamara qarşısındakı bu cür özünü təhlil o yerə çatır ki, "ellər atası" içindəki İblisi etiraf edir... Günahı isə bilavasitə özündə deyil, onu İblisə çevirmiş insanda (və "insanın uydurduğu Allah" da!) görür.

Həyat yoldaşlarını yada salan Stalin onların öz ölüm-lərlə ona xəyanət etdiklərini deyəndə Olqa əsəbləşir:

"Axı, hamı satqın, hamı xəyanətkar, hamı xalq düşməni, ingilis casusu, imperializmin nöqəri, trotskiçi, buxarinçi, nə bilim, kim, kim, kim ola bilməz!.."

Stalin isə cavabında "hamı ancaq mələk ola bilər, hə?" sualını verməklə bir daha təsdiq edir ki, o bu dünyaya nəyi isə təhlil etmək, haqqı nahaqqdan ayırmaq üçün gəlməyib. Aclığın, səfilliyin, təqiblərin, sürgünlərin, siyasi ixtilafların "yetişdirdiyi" bu adam onun surətini yaratmış ən qüdrətli sənətkarlara belə istehza etməkdə kifayət qədər haqlı görünür, çünki özü də öz xarakterindən baş açmır.

Qocalığın doğurduğu az-çox səmimi hisslərin təsiri altında birbaşa Kremlə, söhbətə dəvət etdiyi keçmiş məşuqəsini qəzəblənərək kabinetindən qovmasına gəldikdə isə bu, yalnız onun xarakterindəki impulsivliyin deyil, nəticə etibarilə varlığına hökm edən İblis tənhalığının göstəricisidir:

"Mən bütün bunları nə üçün danışırım? Bütün bunların heç kimə dəxli yoxdur!.. Sənə də dəxli yoxdur!.. Dur!..

Dur, get, knyaz qızı Olqa Aleksandrovskaya! Uydurulmuş Tamara!. Əlvida!..”

Və beləliklə, İblis tənhalığı imkan vermir ki, Stalin əslində kim olduğunu Olqaya (Tamaraya!) sonacan etiraf etsin. Lakin yazıçı-dramaturqun sənətkarlığının faktıdır ki, həmin etiraf İblisin (Stalinin!) monoloqunda daha təsirli səslənir.

Pyesin quruluşca mükəmməlliyini ilk növbədə bədii simmetriya təmin edir. Əsərin həm əvvəlində, həm də sonunda Bakıda, Xəzər dənizinin sahilində, bir-birini sevən Oğlanla Qızın mükəllimələri, “xalq düşməni” Müşfiqin Stalinə həsr etdiyi “riyakar”, Səməd Vurğunun isə “səmimi” sevgi şeirlərini demələri və Stalin dövrünün sadələşmiş olduğu qədər də vulqar romantik şüarları ilə “gələcəyə doğru” getmələri həmin simmetriyanın elə bir “milli” fonudur ki, Stalin bu cür “ümumxalq məhəbbəti”ni, yəqin ki, öz “Bakı yuxuları”nda da görə bilməzdi. Və görsə də inanmazdı...

“Stalin”də Elçin yalnız o mənada tarix filosofu deyil ki, bütöv bir epoxanın mənzərəsini ən ümumi konturları ilə həqiqətə ən yaxın məsafədən təqdim edir, həm də o mənada ki, tez-tez bədii-estetik miqyası aşaraq Zamanı fəlsəfi kateqoriyalarla dərk eləməyin maraqlı nümunələrini verir. Və despotun portretində də bədii-estetik rənglərlə fəlsəfi-koqnetiv çalarlar həmahəng səslənir.

2020

ƏDƏBİYYAT HAQQINDAKI ELMİN AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİ MİQYASI

Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik tarixi boyu heç bir dövrdə, mərhələdə geri çəkilmədən, ədəbi-bədii fikrin meydanını boş qoymadan böyük söz sənəti əsərləri (və sənətkarları) yetişdirdiyi kimi, xüsusilə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq həmin sənət əsərlərinin (və sənətkarların) dərindən (və hərtərəfli) təhlil, izahı və dərk etməsində mükəmməl ideya-estetik ümumiləşdirmələr aparmaqla ədəbiyyat haqqındakı elmi yaradan çox kamil mütəxəssislər də meydana çıxarmışdır ki, onların sırasında Firudin bəy Köçərli, Salman Mümtaz, Mikayıl Rəfili, Feyzulla Qasımzadə, Cəfər Xəndan, Həmid Araslı, Məmməd Cəfər, Məmməd Arif, Məmməd-hüseyn Təhmasib, Mirzəağa Quluzadə, Əkrəm Cəfər, Mirəli Seyidov, Qafar Kəndli, Kamal Talıbzadə, Rüstəm Əliyev, Bəkir Nəbiyev, Yaşar Qarayev kimi onlarla klassiklərin adları xüsusi hörmət və ehtiramla çəkilir.

Əgər XX əsrin əvvəllərinə qədər milli ədəbi təfəkkürü daha çox (və bəzən də ümumiyyətlə) ədəbiyyat təmsil edirdisə, həmin dövrdən etibarən ədəbiyyat tarixi, nəzəriyyəsi, tədrisi və ədəbi tənqid də iri addımlarla irəliləyib ictimai fikrə ədəbiyyatın, demək olar ki, özü qədər təsir göstərməyə başladı. Əslində, ilk ən güclü impuls “yeni dövr”ün bilavasitə ədəbiyyat yaradıcılarından – Səməd Vurğundan, Mehdi Hüseynədən, Mirzə İbrahimovdan,

Mir Cəlaldan gəldi. Onlar Nizami, Füzuli, Mirzə Fətəli ənənələrinə sadıq qalaraq, bir tərəfdən, dövrün şeirini, nəsrini, dramaturgiyasını yaratdılar, digər tərəfdən, həm ədəbiyyat tarixinin, həm də müasir ədəbi prosesin tədqiqi sahəsində çalışmaqla ədəbi təfəkkürün miqyasını o zamana qədər görünməmiş şəkildə genişləndirirdilər. Və həmin missiya sonralar Bəxtiyar Vahabzadə, Nəriman Həsənzadə, Anar, Elçin kimi universal humanitar düşüncəli qələm sahiblərinin simasında uğurla davam (və inkişaf) etdirildi.

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəlləri də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına öz sələflərinin görmüş olduğu işləri irəli aparmağa qadir bir sıra istedadlı xələflər gətirmişdir.

Heç bir tərəddüd eləmədən cəsarətlə demək olar ki, bu gün Azərbaycanda ədəbiyyat haqqındakı elmin yalnız akademik-inzibati yox, eyni zamanda intellektual-mənəvi (və ideya-metodoloji) məsuliyyətini ilk növbədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, Milli Məclisin Elm və Təhsil Komitəsinin sədri, akademik İsa Həbibbəyli daşıyır.

İsa Həbibbəyli ilk ciddi elmi araşdırmalarını keçən əsrin 70-ci illərində aparmış, həmin illərdə, əsasən, "XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikası" mövzusu üzərində çalışaraq dəyərli bir əsər ortaya qoymaqla yanaşı, özünün ümumiyyətlə istedadlı bir ədəbiyyatşünas olduğunu təsdiq etmişdir ki, akademik Məmməd Cəfərin

aşağıdakı sözləri bu təsdiqin ən yüksək səviyyədə ifadəsi (rəsmi sənədi!) sayıla bilər:

"Mənim fikrimcə, İsa Həbibbəylinin "XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikası" adlı dissertasiyası bizim filologiya elminə yenilik gətirən və romantik lirika haqqında təəssürat yaradan orijinal bir tədqiqat əsəridir. Orijinallığı bir də o cəhətindədir ki, burada lirikanın daha çox poetikasından, üslublarından və janr xüsusiyyətlərindən danışılır".

Və bu rəy-sənəddə böyük ustad öz şagirdinin alim-tədqiqatçı səciyyəsinə də tamamilə dəqiqi vermişdi ki, "daim axtarışda olmaq İsa Həbibbəylinin özünəməxsus xarakteridir".

Ümumiyyətlə, İsa müəllimin yaradıcılıq tərcümeyihalı haqqında yazanlar, danışanlar həmişə, tamamilə haqlı olaraq, "Məmməd Cəfər faktoru"na xüsusi diqqət verirlər. Məsələn, akademik Bəkir Nəbiyev göstərir ki, "İsa Həbibbəyli akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun məşhur "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" şöbəsinin yetirməsi və hamımızın müəllimi, mənəvi atamız olmuş Məmməd Cəfərin ən layiqli davamçısıdır".

Hələ 1970-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu Naxçıvan filialının tələbəsi olarkən Naxçıvanda keçirilən "Elm günləri"ndə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mütəfəkkir patriarxı ilə tanış olan İsa Həbibbəyli onu özünə əbədi müəllim seçmiş və bu səmimi, ədəbiyyatşünaslığımızı yalnız zənginləşdirməklə qalmanın, ona eyni zamanda mənəvi ruh verən müəllim-tələbə münasibəti

uzun zaman davam edərək filoloji cameədə ibrətamiz obrazı, əgər belə demək mümkünsə, çox qədim bir ənənəni bu günə (və gələcəyə) daşımışdır.

AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyevlə professor Məmməd Əliyev yazırlar ki, "akademik Məmməd Cəfər Cəfərov faktoru İsa Həbibbəylini təkcə elmi yaradıcılığa həvəsləndirməmiş, həm də onun sadəlik və müdrikliyi özündə cəmləşdirən şəxsiyyət kimi formalaşmasına nüfuz etmişdir... İsa Həbibbəylinin fikrincə, "sadəliyin nə qədər böyük mənəvi sərvət olduğunu akademik Məmməd Cəfər Cəfərova məxsus klassik sadəlik isbat etdi. Yalnız özünü dərk etmiş, şəxsiyyət etibarilə kamil olan insanlar bu qədər sadə ola bilərlər".

1970-ci illərdə respublika mətbuatında, xüsusilə Naxçıvanın "Şərq qapı"sı qəzetində onlarla ədəbi-tənqidi məqalələri çap olunur ki, bunlar İsa Həbibbəylinin ədəbiyyatşünas kimi yetişməsi prosesini həm mövzu-maraq dairəsinin, həm də təhlil-üslub texnikasının miqyası baxımından izləməyə imkan verir. Və diqqətdən kənar qalması heç vaxt mümkün olmayan bir məqam da, əsasən, 60-cı, 70-ci illəri əhatə edən şeir yaradıcılığıdır ki, bunu yalnız gənclik həvəsi hesab edib üstündən sükutla keçmək doğru olmazdı. Əvvəla ona görə ki, müəllif sonralar da ara-sıra poeziyaya müraciət edərək, məsələn, Naxçıvanın, eləcə də Akademiyanın marşlarını yazmışdır, digər tərəfdən isə, hər bir peşəkar ədəbiyyat araşdırıcısının – ədəbiyyatşünasın yaradıcılığa şeirlə, nəsrilə, dramaturgiya ilə, fərqi yoxdur, başlaması və tədqiq etdiyi mətn-tə-

fəkkür tipinin bilavasitə az-çox yaradıcısı kimi də çıxış etməsi istedad bütövlüyünün (və mükəmməlliyinin) təzahürüdür.

80-ci illərdə İsa Həbibbəylinin yaradıcılıq tərcümeyihəsinin ən mühüm hadisəsi, heç şübhəsiz, "Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri" mövzusunda aparıldığı fundamental olduğu qədər də məhsuldar araşdırma"dır ki, öz müəllifinə yalnız böyük ədəbi-elmi deyil, həm də ictimai-mədəni şöhrət qazandırdı. Mirzə Cəlil nəslinin davamçılarını, eləcə də dahi ədibin o zamana qədər məlum olmayan əsərlərini ölkə ictimaiyyətinə tanıtdıran tədqiqatçı bu məqsədlə dünyanın bir sıra ölkələrini gəzib dolaşmış, neçə-neçə arxivlərdəki toz basmış səhifələri dönə-dönə vərəqləməli olmuş, "mühit və müasirlər" kimi həm sosial, həm də intellektual yönləri olan çox mürəkkəb bir problemin nümunəvi həllinin olduqca dəyərli bir təcrübəsini vermişdir. Təxminən on beş ilin gərgin axtarışlarının nəticəsində meydana çıxaraq 1996-cı ildə İsa müəllimə filologiya elmləri doktoru adını qazandıran "Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri" monoqrafiyası, əlbəttə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının klassik əsərləri sırasında şərəfli bir yer tutmaqdadır. Belə əsərlər, məlum məsələdir ki, nə qədər yüksək olursa-olsun yalnız intellektin, nə qədər böyük olursa-olsun yalnız zəhmətin deyil, həm də son dərəcə nadir (və mükəmməl!) eşqin, ilhamın məhsuludur. Və o yerdə ki intellekt var, zəhmət var, eşq-ilham var, orada mütləq İsa Həbibbəyli də var.

Nəinki həmkarlarının, özünün də tədqiqatlarına son dərəcə tələbkarlıqla yanaşan, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə görkəmli mütəxəssis, AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov kəskin opponent mövqeyindən belə, etiraf etməli olmuşdu ki, "yaşımızdakı böyük fərqə baxmayaraq, professor İsa Həbibbəyli tək həmkarım yox, dünənki və bugünkü ağsaqqal nəsillərin fəal və layiqli davamçısı sayıram. İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarının əsas məziyyəti o vaxta qədərki ədəbiyyatşünaslıqda az öyrənilmiş və demək olar ki, diqqəti cəlb etməmiş elmi-nəzəri məsələlər, hadisələr, şəxsiyyətlər, əsərlər haqqındakı təhlil və qiymətləridir. O, ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə ədəbiyyat tarixçiliyinin imkanlarından birgə, sintez halında istifadə etməyi bacarır.

İsa Həbibbəyli dövrün ən fədakar məmmədquluzadəşünasıdır... Hiss olunur ki, artıq İsa Həbibbəyli dövr və problem çərçivəsinin sədlərini aşmaqdadır".

Görkəmli məmmədquluzadəşünasın böyük xidmətlərinə verilmiş çoxsaylı (və sanballı) dəyərlər içərisində iki yazıçı-mütəfəkkirin rəyi ona görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, onlar "böyük demokrat"ın yaradıcılıq ənənələrini sadəcə davam etdirməmiş, yeni tarixi şəraitdə Mirzə Cəlil üslubuna yeni həyat verməyin incə bədii-estetik (və ideoloji) nüanslarını kəşf etməklə ümumən milli mədəni-ictimai təfəkkürün hərəkətində postsovet əhvali-ruhiyyəsini hələ 60-cı illərdən hazırlamışlar. Söhbət xalq yazıçısı Anar və xalq yazıçısı, professor Elçindən gedir.

Elçin yazır:

"Mən İsa Həbibbəylinin bir "cəlilşünas" kimi hansı ehtiras, şövq, həvəslə, hansı enerji ilə işləməsinin bilavasitə şahidi olmuşam: 80-ci illərin sonlarında İsa Həbibbəyli məhz həmin tədqiqatçı ehtirası və enerjisi sayəsində "Vətən" Cəmiyyətinin köməyi və iştirakı ilə Mirzə Cəlilin dünyanın bir çox ölkələrinə səpələnmiş nəvə-nəticələrini tapdı, onlarla əlaqə yaratdı, görüşdü və bu işi sonralar da böyük bir təşəbbüskarlıqla davam etdirdi".

Anar yazır:

"İsa Həbibbəylinin araşdırmaları yüksək elmi dəyərə malikdir. Böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin tərcümeyi-halının yenidən öyrənilməsi, ədibin nəsil şəcərəsinin müəyyən edilməsi, nəvə-nəticələrinin aşkara çıxarılması İsa müəllimin adı ilə bağlıdır. İsa Həbibbəyli həmçinin Mirzə Cəlilin üç naməlum səhnə əsərini aşkara çıxarmış, təhlil edib dəyərləndirmişdir. Beləliklə, o, fədakar mirzəcəlilşünas alim olduğunu sübuta çatdırmışdır".

Əlbəttə, İsa Həbibbəylinin xidməti yalnız ondan ibarət deyil ki, nə qədər böyük elmi, milli-ictimai əhəmiyyəti olsa da, Mirzə Cəlili, onun mühitini və müasirlərini daha müfəssəl, daha obyektiv, ümumən, müasir ədəbiyyatşünaslığın artan tələbləri səviyyəsində öyrəndi, həm də ondadır ki, tədqiq etdiyi dövrün hər cəhətdən canlı mənzərəsini yaratmağa nail oldu. Həmin mənzərə, tədqiqatçının analitik "təsvirlər"indən aydın göründüyü kimi, dövrün mürəkkəb sosial, siyasi və mədəni hadisələrində, bu hadisələrin birbaşa iştirakçısı olan nəhəng (və tarixi!) şəx-

siyyətlərində olduğu qədər də hər cəhətdən yaradıcı ideyalarında (və ideallarında!) təzahür edir.

Akademik Teymur Kərimli təsadüfən demir ki, "akademik İsa Həbibbəylinin çox dərinədən araşdırdığı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-ictimai-fəlsəfi fikrində belə bir gözəl anlayış var: "vətəndust". Vətəndaşlığın ana özəyi sayılan bu keyfiyyət istisnasız olaraq o dövrün ən böyük patriot ziyalıların ayrılmaz sifətlərindən birini təşkil etmişdir.

İsa Həbibbəyli də, hər şeydən öncə, vətəndustdur".

İstər 80-ci illərdə, istərsə də 90-cı illərin birinci yarısında İsa Həbibbəyli nə qədər Mirzə Cəlil mövzusu ilə məşğul olsa da (ədəbinin həyat və yaradıcılığının əsas tarixlərinin dəqiqləşdirilməsindən üç yeni pyesinin tapılıb nışr etdirilməsinə qədər), onun elmi maraq dairəsi yalnız bu böyük mövzu ilə məhdudlaşmamış, ədəbiyyatın müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuş kitablar, kitabçalar, məqalələr yazıb nəşr etdirmiş, mötəbər elmi məclislərdə məruzələrlə çıxış etmişdir. 90-cı illərin ortalarında artıq bütün təfərrüatı ilə aydın görünürdü ki, gənc (və enerjili) tədqiqatçı ədəbiyyatın tarixçisi olduğu qədər də nəzəriyyəçisi-dir. Və ən böyük ədəbiyyat filosofumuz Yaşar Qarayev həmin illərdə tamamilə haqlı olaraq yazmışdı ki, "həm tənqid, həm də ədəbiyyatşünaslıqla paralel məşğul olmaq yetmişinci illərin gəncliyi üçün sanki fəaliyyət prinsipinə çevrilib. Bu qoşalığı, vəhdəti biz İsa Həbibbəylinin də nümunəsində görürük. Belə qoşalığı ünsiyyətə və vəhdətə köklə zirvənin, keçmişlə indinin, ənənə ilə novator-

luğun arasında nail olmağa imkan yaradır... İsa Həbibbəylinin Azərbaycan romantik şeirinin, realist ədəbi hərəkatının, müasir ədəbi prosesin müxtəlif problemlərindən bəhs edən əsərləri onun səmərəli axtarışlarının nəticəsi kimi nəzərə çarpır"

Akademik İsa Həbibbəylinin həyatı, yaradıcılığı təkcə üzde deyil, çox-çox dərin qatlarında mənsub olduğu xalqın "tərcümeyi-hal"ı ilə üzvi surətdə bağlıdır. Və onun istedadına xüsusi məna verən, rəvnəq gətirən, istedadı bir şəxsin sərəncamında qoymayıb milli dəyəərə çevirən də bu bağlılıqdır.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev öz xilaskar missiyasını həyata keçirdikdən sonra çox böyük uğurla başlayan genişmiqyaslı iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi quruculuq hərəkatı elmin, təhsilin və ziyalılığın tarixində də yeni epoxanın əsaslarını yaratdı. Və xalqın taleyi üçün həmin fəvqəladə məsuliyyətli illərdə biz İsa Həbibbəyli Ulu Öndərin ideyalarının ardıcıl müadifəçisi kimi böyük siyasətin meydanında görürük... Hər cəhətdən təqdirə layiq (və tamamilə təbiidir) ki, İsa Həbibbəyli bu illərdə milli ziyalı vəzifəsini şərəflə yerinə yetirməklə yanaşı, həmin möhtəşəm epoxanın tarixini qələmə alanların, onu ən mükəmməl şəkildə təhlil edib fəlsəfəsini ortaya çıxarmağa çalışanların ön sıralarında oldu.

Aşağıdakı sözlər akademik İsa Həbibbəylinin hər cəhətdən mükəmməl tarixi-siyasi təfəkkürünün (və ziyalı patriotizminin) məhsuludur:

“Dövlət müstəqilliyimizin iyirmi beşinci ilinin böyük reallıqları Azərbaycan Respublikasının müasir inkişafının mühüm nəticələrini və geniş imkanlarını aydın surətdə təsəvvür etməyə, təhlil edib dəyərləndirməyə tam əsas verir. Müstəqil Azərbaycan dövləti qısa müddətdə inkişaf etmiş ölkələrin sırasında dayanmağa qadir olduğunu isbat etmişdir. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçilik təliminin məqsədyönlü şəkildə, ardıcılıqla və yaradıcılıqla həyata keçirilməsi ölkəmizin çoxəsrlik inkişafında yeni tarixi epoxanın formalaşdırılması ilə nəticələnmişdir”.

Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev epoxasından bəhs edərkən Ümummilli Liderin dövlət (və millət!) quruculuğu siyasətində ədəbiyyatın roluna həmişə xüsusi diqqət yetirir. Və “müasir inkişafın reallıqları və üfüqləri” barədə bəhs edərkən yazır:

“Tarix boyu böyük ədəbiyyat həmişə dünyanın qüdrətli dövlət xadimlərinin həyatında və siyasi fəaliyyətində mühüm yer tutmuşdur. Dövlət xadimlərindən bir çoxu dünya ədəbiyyatının ən fəal mütaliəçisi kimi fərqlənmişlər. Belə siyasi rəhbərlər hətta bədii ədəbiyyata dair bilik və informasiyaları ilə ziyalı mühitini heyrtləndirmişlər... Bütün bunlarla bərabər, ədəbiyyatı dövlət siyasətinin üzvi tərkib hissəsi səviyyəsində qəbul edən, bu tükənməz xəzinədən milli siyasətin həyata keçirilməsində bacarıqla və yaradıcı şəkildə faydalanan dövlət xadimləri də olmuşdur. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin taleyində və siyasi fəaliyyətində ədəbiyyat fak-

torunun yeri, rolu və imkanları çox geniş anlayış olub, yuxarıda sadalanan prinsiplərin bir çoxunu özündə cəmləşdirir”.

Əlbəttə, 90-cı illərin ortalarından etibarən ölkədə ədəbi-ictimai həyatın dirçəlməsi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin 70-ci illərdəki nüfuzunun (və səlahiyyətlərinin) yenidən bərpa edilməsi, xüsusilə onun ədəbi orqanlarının – “Azərbaycan” və “Ulduz” jurnallarının, “Ədəbiyyat qəzeti”nin ardıcıl nəşrinin təmin olunması, ədəbiyyatı, müasir ədəbi prosesi araşdıran elmi mərkəzlərin işinin canlandırılması məhz Heydər Əliyev siyasətinin prioritetləri sırasında idi. Əgər bu siyasət olmasaydı, akademik İsa Həbibbəylinin aşağıdakı sözləri bu gün bu qürurla səslənməzdi:

“Ədəbiyyatşünaslıq elmi Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının və ictimai fikrinin inkişafına xidmət etmək vəzifələrini məsuliyyətlə yerinə yetirir. Azərbaycançılıq ideyasının formalaşması və inkişafında milli ədəbiyyatla yanaşı, ədəbiyyatşünaslıq elminin də özünəməxsus xidmətləri vardır. Geniş mənada Azərbaycanşünaslıq elmləri sisteminin tərkibində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmi xüsusi çəkiyə malikdir”.

90-cı illərin ortalarından İsa Həbibbəylinin yaradıcılığında ikinci mərhələ başlayır ki, həmin mərhələ 2010-cu illərin əvvəllərinə qədər davam edir. Bu illərdə o, biri digərindən az məsuliyyətli olmayan (və hər biri yeni Azərbaycanın yüksəlişi üçün olduqca böyük əhəmiyyət daşıyan) üç sahədə özünün parlaq istedadını nümayiş etdirir:

1) təhsil quruculuğu sahəsində, 2) ictimai-siyasi sahədə, 3) təbii ki, elmi tədqiqat sahəsində.

Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru vəzifəsinə təyin olunan İsa Həbibbəyli "Şərqi qapısı"ndakı bu ali təhsil müəssisəsini tezliklə yalnız Azərbaycanda yox, İranda, Türkiyədə, eləcə də bir sıra "uzaq" ölkələrdə tanıتماğa nail olur. Onun 2000-ci ildə Azərbaycan, ingilis, fransız, rus və alman dillərində nəşr edilmiş "Naxçıvan Dövlət Universiteti" kitabı, bir tərəfdən, tələbəkədən rektorluğa qədər şərəfli yol keçdiyi döğma universitetlə fəxr duymağın nəticəsi idisə, digər tərəfdən, onu dünyanın qabaqcıl universitetləri sırasına çıxarmaq cəhdinin ifadəsi idi. Və təsadüfi deyil ki, İsa Həbibbəyli rektor olduğı illərdə Naxçıvan Dövlət Universiteti bir sıra çox mötəbər universitetlərlə yalnız əməkdaşlıq müqavilələri imzalamaqla kifayətlənməmiş, həm də yaxından əməkdaşlıq etmişdir.

Ümummillə Lider Heydər Əliyevə 1999-cu ildə Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin fəxri doktoru diplomunu təqdim etmək şərəfi də rektor İsa Həbibbəyliyə nəsib olmuşdur.

Yeni Azərbaycanın qurucusu əmin idi ki, ölkənin gələcək taleyini ilk növbədə ziyalılara etibar etmək lazımdır. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində baş vermiş hadisələr də bunu göstərirdi: elmə, təhsilə tamamilə biganə olan qaragüruh hakimiyyəti əldə edən kimi "islahatlar"ını ali təhsil müəssisələrinin dağıdılmasından,

Akademiyanın ləğvindən başlamış, ali qanunverici orqanı dedi-qodu yuvasına çevirmişdilər.

Heydər Əliyevin ziyalılar haqqındakı siyasətinin əsasını isə, ümumiyyətlə, dahi dövlət xadiminin həyata keçirdiyi siyasətin mahiyyətə ziyalılığı təşkil edirdi.

İsa Həbibbəyli ilk dəfə 1997-ci, ikinci dəfə 2000-ci ildə Naxçıvan MR Ali Məclisinə deputat seçilmişdir. 2005-ci ildən bu günə qədər isə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin üzvüdür.

90-cı illərin ortalarından 2010-cu illərin əvvəllərinə qədər İsa Həbibbəyli həm təhsil quruculuğunda, həm də ölkənin ictimai-siyasi həyatında nə qədər fəal iştirak etsə də, elmi araşdırmalarını nəinki dayandırmamış, demək olar ki, eyni fəallıqla davam etdirmişdir. Fundamental "Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri" monoqrafiyasından (1997) sonra "Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə Naxçıvan Dövlət Universiteti" (1998), "Xalq şairi Məmməd Araz" (1999), "Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar" (1999), "Cəlil Məmmədquluzadə" (2002), "Heydər Əliyev və Naxçıvan Dövlət Universiteti" (2002), "Məmməd Araz" (2002), "Mollanəsrəddinçi karikatura ustası Oskar Şmerling" (2002), "XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıcıları" (2004), "Ədəbiyyat və mətbuat cəbhəsində" (2006), "Mustafa Kamal Atatürk və Naxçıvan" (2006), "Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik" (2008), "İntibahın 15 ili" (2010), "Böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadi" (2012), "Heydər Əliyev dövlətçilik təlimi və müasir dövr" (2013) və s.

kitablar, ümumtəhsil məktəbləri üçün “Ədəbiyyat” dərsliyi, yüzlərlə məqalələr bu illərin yaradıcılıq məhsullarıdır. Və təbii ki, onların sırasına İsa Həbibbəylinin tərtibçisi olduğu kitabları ona görə ayrıca daxil etmək lazımdır ki, həmin kitabların nəşrə hazırlanmasına, bunu mütəxəssislərə izah etməyə ehtiyac yoxdur, bəzən bir monoqrafiya qədər zəhmət (və istedad enerjisi) sərf olunur: Cəlil Məmmədquluzadənin “Cümhuriyyət”i (2002), Abbas Zamanovun “Seçilmiş əsərləri” (2003), Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələrin “Məktublaşma”sı (2003), “Müasirləri Abbas Zamanov haqqında” (2003), Cəlil Məmmədquluzadənin dörd cildlik “Əsərləri” (2004) və ayrıca “Seçilmiş əsərləri” (2004), Məhəmməd Tağı Sidqinin “Əsərləri” (2004), Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın “Seçilmiş əsərləri” (2004), Məhəmmədəğa Şahtaxtının “Seçilmiş əsərləri” (2006), “Taleyi və sənəti” silsiləsindən Hüseyin Cavid (2007), Məhəmmədəğa Şahtaxtılı (2008), Akademik Məmməd Cəfər (2009), Cəlil Məmmədquluzadə (2010), Əliqulu Qəmküsar (2011) və s.

Akademik İsa Həbibbəylinin yalnız insan-şəxsiyyət olaraq deyil, həm də alim-humanitar olaraq ən böyük üstünlüklərindən biri doğulub boya-başa çatdığı diyara – Naxçıvana sonsuz övlad məhəbbətidir. O, bu tarixi diyarın üzdə yox, bəşəri hissiyatların dərinliklərindən gələ biləcək bir səviyyədə intellektual təəssübkeşidir. Və belə təəssübkeşlik təkcə o kəslərə xasdır ki, onlar bütün dünyanı doğulduqları diyar, doğulduqları diyarı bütün dünyaya qədər sevməyi bacarırlar.

İsa Həbibbəylinin saysız-hesabsız əsərlərindən çoxunun adında “Naxçıvan” sözü var. Və mən bu saysız-hesabsız əsərlərin müəllifini yaxşı tanıyan həmkarı kimi əminliklə deyə bilərəm ki, o “Naxçıvan” deyəndə təsəvvürünə (və təxəyyülünə) dünyanın mifik tarixinin Nuhdan sonrakı ən müqəddəs mənəvi məkanı gəlir... Və mənim ağsaqqal dostuma yeni bir Nuh missiyası verilsəydi, heç şübhə etmirəm ki, bütün bəşəriyyəti gəmisinə doldurub məhz Naxçıvana gətirərdi ki, yenidən haqq-na haqq imtahanına çəksin.

2010-cu illərin əvvəllərində İsa Həbibbəyli öz yaradıcılığının ikinci mərhələsini başa vurub üçüncü mərhələsinə qədəm qoyur ki, bu mərhələnin ilk əsərləri həmmüəllif olduğu çoxcildlik “Naxçıvan tarixi”, Azərbaycan, rus və ingilis dillərində nəşr olunmuş “Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu” və bir də yazıçı-publisist Rəşad Məcidə həsr olunmuş “Bütün yönələri ilə yaradıcı”dır. Bunlardan sonra isə “Akademik Səməd Vurğun Vəkilov” (2015), “Nuhçıxandan Naxçıvana” (2015), oncildliyin ilk cildləri, “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” iki-cildliyindəki (2016) orijinal oçerklər... gəlir. Və təbii ki, yenə də yüzlərlə məqalələr, məruzələr, çıxışlar...

Əlbəttə, İsa Həbibbəyli yaradıcılığının hər bir mərhələsi əvvəlkinin məntiqi davamı olmaqla yanaşı, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə zənginləşməsi, inkişafıdır. Və həqiqi istedadın təkamül yolu da, əslində, bundan ibarətdir... Odur ki, mənə elə gəlir ki, görkəmli ədəbiyyatşünasın bu günlərdə çapdan çıxmış, ancaq yəqin ki,

elmi yaradıcılığa başladığı ilk illərdən bu günə qədərki axtarırlarının nəticələrinin, düşüncələrinin zərrə-zərrə yığıldığı, ümumiləşdiyi, ideya-metodoloji (və fəlsəfi) məzmun kəsb etdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri" monoqrafiyasının onun yaradıcılığının üçüncü mərhələsinin fakt-hadisəsi olması şərtidir. Çünki müəllif bu fundamental əsər üzərində, əslində, yaradıcılığının hər mərhələsində çalışmışdır. Və ona da şübhə etmirəm ki, "Dövrləşdirmə konsepsiyası"na müəyyən mənada akademik İsa Həbibbəylinin ümumən bu günə qədərki ədəbiyyatşünaslıq axtarırlarının elmi-nəzəri (və metodoloji!) yekunu kimi baxmaq olar. Burası da var ki, bu cür geniş ideya-məzmun tutumuna malik əsərlərin nə bir müəllif, nə də bir epoxa (gizlətmək istəmirəm, get-gedə daha çox əmin olmağa başlayıram ki, "Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri" müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının şah əsəri olmağa ən layiqli namizəddir) səviyyəsində nə son cümləsi, nə də son nöqtəsi olmur.

Müəllif (və epoxa!) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yenidən dövrləşdirilməsinin aşağıdakı səbəblərdən irəli gəldiyini göstərir:

1. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin keçmiş sovet ideologiyası əsasında aparılmış dövrləşdirilməsinin ədəbi-tarixi proseslərin reallıqlarını əks etdirməməsi, müstəqillik dövrünün prinsiplərinə, milli məfkurəyə uyğun gəlməməsi.*

2. *Ayrı-ayrı müəlliflərin və ya müəlliflər kollektivinin yazıb nəşr etdirdikləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair akademik nəşrlərdə, dərsliklərdə, monoqrafik tədqiqatlarda dövrləşdirmədə keçmişdə müəyyən edilmiş mərhələlərdən uzaqlaşma bilməmək hallarının aşkar görünməsi.*

3. *Dövrləşdirmə meyarlarında və mərhələlərin müəyyən edilməsində pərakəndəliyin müşahidə olunması.*

4. *Dövlət müstəqilliyi ideallarının işığında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsinin vahid sisteminin yaradılması zərurətinin meydana çıxması.*

5. *Dövrləşdirmədə dünyada gedən ədəbi-tarixi proseslərin nəzərə alınması zərurəti.*

Bu səbəb-zərurətlərin heç birinə etiraz etmək mümkün deyil. Və həmin səbəblərin bu miqyasda məhz akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən aşkarlanaraq formulə edilməsi də ona görə tamamilə təbiidir ki, görkəmli tədqiqatçı-ədəbiyyatşünas neçə illərdir on cildlik (yəqin ki, onun təsəvvürlərində bu da hələ son deyil) "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin yaradılmasına bilavasitə rəhbərlik etdiyindən bu fundamental (və mahiyyətə ensiklopedik) yaradıcılıq işinin perspektivlərini hamudan aydın görməklə yanaşı, onun problemlərini də hər kəsdən yaxşı bilir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini dövrləşdirərkən müəllif (və epoxa) o prinsiplərə əsaslanır ki, onlar tarixi ədəbi prosesi həm "daxil"dən, həm də "xaric"dən müşayiət edir:

1. *Azərbaycançılıq məfkurəsi.*

2. *Sivilizasiya faktoru.*

3. *Ədəbi-tarixi prosesin reallıqları.*

4. *Azərbaycanda ədəbi cərəyanlar.*

Azərbaycançılıq məfkurəsi amilini rəhbər tutmadan Azərbaycanın, şübhəsiz, nə ədəbiyyat, nə mədəniyyət, nə ictimai-siyasi fikir, nə fəlsəfə... tarixini, nə də ümumiyyətlə tarixini az-çox obyektiv (və mükəmməl) şəkildə nəinki qələmə almaq, heç təsəvvür belə eləmək olmaz. Sivilizasiya faktoruna gəldikdə isə, bu hər hansı milli bədii təfəkkür-yaradıcılıq hərəkatının elə bir möhtəşəm kontekstidir ki, ədəbi-tarixi prosesin reallıqları məhz onda təcəssüm etməklə həm fərdi, həm də ictimai cərəyanlaşma-üslublaşma imkanları qazanır. Yəni "Konsepsiya" müəllifi bir xalqın ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsini apararkən etnik amildən başlamış estetik amillərə qədər bütün metodoloji dayaqlara üzvi bir sistem olaraq istinad etməyin nümunəvi təcrübəsini verməklə həmin dövrləşdirməni, əslində, elə universal-tipoloji səviyyəyə yüksəltdir ki, sabah və ya o biri gün, məsələn, türk xalqlarının, eləcə də başqa xalqların ədəbiyyat tarixlərini yazanlar ədəbiyyat tarixşünaslığının həmin universal-tipoloji cəhətlərindən fayda görəcəklər.

Və nəhayət, müəllif (və epoxa) belə bir dövrləşdirmə üzərində dayanır:

1. *Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. Etnosdan eposadək (ən qədim dövrlərdən VII əsrə qədər).*

2. *Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ortağ başlanğıc dövrü (VII-X əsrlər).*

3. *İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı (XI-XII əsrlər).*

4. *Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı (XIII-XVI əsrlər).*

5. *Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm dövrü (XVII-XVIII əsrlər).*

6. *Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm dövrü (XIX əsr).*

7. *Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm və romantizm epoxası (XIX əsrin doxsanıncı illərindən Azərbaycanda sovet hakimiyyətinədək).*

8. *Azərbaycan ədəbiyyatında sosializm realizmi dövrü (1920-1960-cı illər).*

9. *Milli-mənəvi özünüdərk və istiqlal ədəbiyyatı mərhələsi. Modernizm (1960-1980-ci illər).*

10. *Müstəqillik dövrü çoxmetodlu Azərbaycan ədəbiyyatı (1991-ci ildən).*

Həm günümüzün ən tanınmış ədəbiyyatşünaslarının mətbuatdakı yazılarında, həm də yüksək səviyyəli müzakirələrdə akademik İsa Həbibbəylinin "Konsepsiya"sı haqlı olaraq dəfələrlə təqdir edilmişdir. Odur ki, bu bərədə yeni bir müzakirə açmağa ehtiyac görmürəm, yalnız belə bir həqiqəti bir daha xatırlatmaq istəyirəm ki, həmin "Konsepsiya" Azərbaycan ədəbiyyatı tarixşünaslığına üzərində işləmək, ədəbiyyat tarixinin bu günə qədər diqqətdən kənardə qalmış, yaxud hansısa səbəblərdən göz görə-görə sərf-nəzər olunmuş problemlərini həll etmək üçün külli miqdarda mövzular verir. Və bu mövzular Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının bütöv bir nəslini yetiştirmək gücündədir.

Ədəbiyyat haqqındakı elmdə akademik İsa Həbibbəyli miqyası nə qədər geniş olsa da, o, yaradıcılığının həm

birinci, həm ikinci, həm də üçüncü mərhələsində onun (ədəbiyyatşünaslığın) hüdudlarından kənara çıxmağın – etnoqrafiyadan, tarixdən və siyasətdən; musiqidən, təsviri sənətdən və teatrdan; təhsildən, iqtisadiyyatdan və sosial məsələlərdən bəhs etməyin peşəkar nümunələrini göstərmişdir. Görkəmli alim, ictimai-siyasi xadimin çoxsahəli istedadının bir təzahürü də son dərəcə səmərəli, məhsuldar, hər cəhətdən perspektivli təşkilatçılıq məharətidir ki, onun şəxsiyyəti, mənəvi keyfiyyətləri barədə də geniş ictimai təsəvvür yaradır. Və rəhbərlik etdiyi qurumlarda hər kəs bilir ki, hər hansı məsələnin həlli ona tapşırılsa, İsa Həbibbəyli nəyin naminə olursa-olsun heç vaxt haqqı nahaqqa verməyəcək. Ona görə yox ki, kənardan baxan var, ilk növbədə ona görə ki, İsa Həbibbəylinin dünyaya gələndən inandığı, etiqad elədiyi elə həqiqətlər (və ideallar!) mövcuddur ki, ən böhranlı hallarda da onlara laqeyd qala bilməz.

O, artıq qeyd olunduğu kimi, müstəqil Azərbaycanın tərəqqisi, dünyanın ən inkişaf etmiş, ən qüdrətli bir ölkəsinə çevrilməsi uğrunda ilk günlərdən başlayaraq ardıcılı ziyalı mübarizəsi aparmış, çoxlu dövlət təltiflərinə, “Şöhrət” və “Şərəf” ordenlərinə layiq görülmüşdür.

İsa Həbibbəylini həm zahirən, həm də daxilən xarakterizə edən bir xüsusiyyət də var ki, hərəkətlərindən tutmuş şifahi nitqinə qədər onu müşayiət edən bu xüsusiyyəti mən heç bir tərəddüd eləmədən “atəşin sürət” adlandırdım. Və ən önəmlisi də odur ki, müəllifini (və sahibini) uğurdan uğura, qələbədən qələbəyə aparan həmin

bu atəşin sürət onun təbiətindəki tükənməz təkini (və mütəvazi sanbalı!) bütün dəqiqliylə tamamlayır.

Birsöz, akademik İsa Həbibbəyli miqyası çox böyük miqyas, akademik İsa Həbibbəyli məktəbi çox böyük məktəbdir.

2019

BAŞSIZLIĞIN BAŞDAŞI

Səyyad Aran “Körpü” (1983), “Soyuq günəş” (1996), “Sandıqda qalan muştuluq” (2012), “Sazaq” (2016) kitablarında toplanmış hekayə və povestlə-rindən sonra həm öz ədəbi tərcümeyi-halını, həm də xü-susilə klassik əənələrə sədaqət baxımından sözün bö-yük mənasında mənsub olduğu Azərbaycan ədəbiyyatını yeni bir romanla zənginləşdirdi (Başdaşı, Bakı, 2020). Doğrudur, müəllif qeyd edir ki, romanı qələmə almağa 2013-cü ildə başlamış, 2019-cu ildə isə onun son nöqtəsi-ni qoymuşdur, ancaq yazıcının yaradıcı şəxsiyyətinə, dünyagörüşünə və maraq dairəsinə az-çox bələd olan hər kəs əsərin elə ilk səhifələrini çevirdikcə aydın hiss edir ki, burada təxminən otuz illik bir bədii təfəkkür enerjisi süxurlaşıb. Və əsas da odur ki, ya mövzunun xa-rakterindən, ya da müəllifin üslubundan (görünür, hər ikisindən) irəli gələrək roman, nə qədər istedadlı olursa-olsun, bir yazıçı qələminin məhsulu olmaq miqyasından kənara çıxaraq bir dövrün (və nəticə etibarilə, bir xalqın!) əsərinə çevrilib. Buna ədəbi yaradıcılıqda, ümumən ya-radıcılıqda epik rezonans deyirlər. Belə əsərlər, bir tərəf-dən, milli ictimai fikri bütün genişliyi ilə ifadə edirsə, di-gər tərəfdən, onun hərəkətinin strateji istiqamətlərini müəyyənləşdirməklə hər hansı sosial yanılmalar qarşı-sında mənəvi-əxlaqi kodeks olaraq dayanır. Və belə hal-larda qələm postmodernist cərəyanların gözqamaşdıncı

üslub sayrışmalarına yox, epik həqiqətə işləməklə milli ədəbiyyatın bilavasitə özünü yaradır.

Əlbəttə, bizdə ən yeni tariximizin “düyün nöqtəsi” olan Qarabağ hadisələri – erməni təcavüzünün doğurdu-ğu siyasi, sosial, mənəvi problemlər (o problemlər ki, uzun illərdən sonra əldə edilmiş müstəqilliyimizdən lazı-mınca faydalanmağa aqressivcəsinə mane olur), dünyanı idarə etmək məsuluyyyətini öz üzərinə götürmüş beynəl-xalq təşkilatların həmin problemlərə, ümumən erməni tə-cavüzünə “çoxmənalı” (və çox hallarda spekulativ) mü-nasibəti barədə az yazılmayıb, həm publisistikada, həm poeziyada, həm nəsrə, həm də dramaturgiyada (bu ədə-bi növləri ona görə xüsusi fərqləndiririk ki, hər birinin öz ideya-estetik mizanı, hadisələrə münasibətdə özünəməx-sus yanaşma, idrak-şərh maneraları mövcuddur) xalqı-mızın başına gətirilmiş faciələrin miqyası kifayət qədər təfərrüatı ilə təsvir edilmişdir. Lakin yeni roman – “Baş-daşı” sayca çox olmayan o əsərlərdəndir ki, burada müəl-lif biri digəri ilə məzmun-mahiyyətcə sıx bağlı olan bir si-ra yığcam, bunula belə son dərəcə səciyyəvi detal-epi-zodlara əsaslanaraq, 80-ci illərin sonu, 90 –cı illərin əv-vəllərində düçar olduğumuz fəlakətlərin təfərrüatından çox səbəblərinə varır.

Heç şübhəsiz, bu səbəblərdən birincisi nə zaman, nə də məkan məhdudiyyəti tanımayan erməni fitnəkarlığı-dır ki, qriqoriyan kilsəsinin ideoloji “yolgöstəriciliyi”, er-məni ticarət burjuaziyasının ardıcıl maddi təminatı və imperialist maraqların vaxtaşırı dəstəyinə arxalanaraq,

tarix səhnəsinə çıxdığı dövrlərdən dünyanı şovinizmin ən mənfur təzahürlərilə zəhərləməkdə, xalqları qana çalxamaqdadır. Xəyal qırıqlığına uğrayaraq guya qədim dövrlərdə "dənizdən dənizə" (?) hansısa dövlət yaratdıqları barədə nəsilədən nəslə nağıllar uydurmuş ermənilərin həmin xəstə təsəvvürün təsiri altında fürsət tapan kimi "vətən" deyib burnunu onun-bunun yurd-yuvasına soxmağı da çoxdan məlumdur... Lakin etiraf etməliyək (və romanın ideyası da bundan ibarətdir) ki, əsas səbəb bütün bunları bilə-bilə, əsrlər boyu erməni fitnəkarlığının tələsinə düşə-düşə yenə də dərs almamağımız, düşməni saymamağımız, yersiz (və sadələvh) mənəm-mənəmlik nümayiş etdirərək həmişə fərdi qəhrəmanlığa ümid bəsləməyimizdir.

Erməni təcavüzü, eləcə də onu müşayiət (və müdafiə) edən beynəlxalq antiəzərbaycan "maraqlar"ı o zaman baş qaldırdı ki, Ümummilli Lider ölkəyə rəhbərlikdən, demək olar ki, uzaqlaşdırılmış, xalq sahibsiz, yiyəsiz, başsız qalmışdı... 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində cərəyan edən hadisələrin "mətbəx"inə bir publisist-ictimai xadim kimi dərindən bələd (hətta həmin hadisələrin bilavasitə iştirakçısı) olan Səyyad Aran göstərir ki, bu cür genişmiqyaslı fitnəkarlığın qarşısına nə "dayandırdurum" quş tüfəngləri, nə də ayrı-ayrı vətənpərvərlik təşəbbüsləri ilə çıxmaq olardı. Hansının xaricdən, hansının isə daxildən gəldiyini müəyyənləşdirməyin özünün belə asan olmadığı saysız-hesabsız təxribatlara sinə gərmək üçün, ilk növbədə, milli birlik lazım idi ki, məhz o çatışmırdı.

Romanda başsızlığın ən azı üç məqamı təsvir edilir ki, onlardan ən əsası ölkənin mərkəzində -Bakıda gedən hakimiyyət davasıdır. Və bu dava elə bir vulqar hal alır ki, adətən, yuxarılarla hesablaşan rayon camaatının da riş-xənd hədəfinə çevrilir:

"A rəhmətliyin uşağı, hələ torpaqlarımızı ermənilərdən alın, ondan sonra o qreslolar, o vəzifələr, o da sizlər... Əşşi, bir aqlınızı başınıza yığın daa! Sözüünüz bir-birinizin boğazından ötsün, dəə!"

İkincisi, yerlərdə təcavüzdən müdafiəni öz üzərinə götürmüş az-çox sağlam qüvvələr silah, arzaq, geyim, yaraqlıların müalicəsi, qaçqınların müvəqqəti də olsa yerləşdirilməsi kimi zəruri ehtiyacları ödəmək imkanından tamamilə məhrum olduqlarına görə, hər kəs müharibəni, demək olar ki, təkbaşına aparır.

Və nəhayət, hərçmərclikdən istifadə edən mənfəətpərəst yaramazlar nəinki arxa, ön cəbhədə də meydan sulamaqdan çəkinmirlər...

Səyyad Aranın müşahidələri nə qədər ictimai gerçəkliklərə dayansa da, "Başdaşı" məhz bədii idrakın məhsuludur. Və bu bədilik çox münbit etnoqrafik, etnopsixoloji və etnolinqvistik zəmində təzahür etdiyinə görə səmimi, inandırıcı və təsirlidir... Təcavüzün başlanğıcında qonşu erməni kəndinə əsir düşmüş Yəhya kişi, Yerevandan gəlmiş saqqallılara xoş gəlmək üçün onu təpikləyən erməni dığasına deyir: "Ə, Avetis, atan Arturla bir ton çörək kəsmişik, çay içmişik. Qansızlıq eləməyin. Güllə atmamışam, adam öldürməmişəm. Heyvanlarım azıb, onların dahnca

gəlmişəm. Məni niyə öldürürsünüz? Adam olun". Və cavabında eşidir: "Türki şandığa! Biz adamıq. Adam olmayan sizlərsiz. Həmişə başımıza bəla olmuşuz. İllər uzunlu bizləri qapınızda işlətmisiz... Ən gözəl qızlarımızı əlimizdən alıb basmarlayıb aparmısınız, özümüz şişə-şişə qalmışıq. Daha bəsdir"... Erməni qonşulardan indiyə qədər görmədikləri əməlləri görən, eşitmədikləri sözləri eşidən azərbaycanlılar çox çətinliklə də olsa anlamağa başlayırlar ki, hansı fəlakətlə üz-üzə (və tənha!) qalmışlar... "Sabaha ümid gündən-günə azalırdı... Hamının hər şeydən əli soyumuşdu. Sanki müvəqqəti yaşayırdılar, elə bil öz evlərində kirayənişin idilər".

Münaqişələr gərginləşib, hadisələr çıxılmaz vəziyyət aldıqca xalq əlini hər yerdən üzüb göylərə açır, Allaha dua eləməkdən başqa çarə qalmır... "Allahdan başqa heç kimə borcu və hesabı olmayan bu kəndə və onun camaatına qıymaq dünyanın ən böyük günahı olardı"...

Və doğrudan da, dünyanın ən böyük günahı baş verir: başsız qalmış camaat yurd-yuvasını atıb pərakəndə (və pərişan!) bir halda, bir tərəfdən erməni həmlələri, digər tərəfdən Əhmədin oğlu Xasay kimilərin "qudurması" ucbatından düşdükləri heç yerdə məskunlaşa bilməyib mərkəzə -Bakıya axışır.

Əlbəttə, "Başdaşı" obrazı romana hansısa yardımçı stilistik çalar, yaxud hadisələrin gedişini tənzimləyən köməkçi bədii harmoniya vasitəsi olaraq gətirilməyib. O, ölkəni başına götürmüş başsızlığa işarədir, yazıcının semiotik kəşfidir... Qaçhaqaç elə gözlənilmədən başlayır ki, el-obasının müdafiəsində şəhid olmuş nakam Qürbət

başdaşını məzarı üstə qoymaq mümkün olmur. Ailənin min bir əzaba düşər olmaq hesabına özü ilə əvvəl çadır düşərgəsinə, oradan da Bakıya gətirdiyi başdaşı romanda tədricən kifayət qədər mükəmməl bir simvol-obrazına çevrilir: üzərində ürəyi arzularla dolu, vətənpərvər, cəsur, bu dünyanın "oyunlar"ından çox uzaq olub öz normal insan taleyini yaşamağa can atan bir gəncin "tərcümeyihal"ı həkk edilmiş başdaşı Bakıda yeni qaçqın qəbristanlığında qərar tutur... Məzar Cəbrayılın Sirik kəndində, başdaşı Bakıda... "Bakı heç vaxt götürmədiyi mənəvi və psixoloji yükün altına girmişdi. Şəhərin əhalisi birdən-birə xeyli artmışdı. Yükün ağırlığından Bakı Antey kimi dizcən torpağa girmişdi.

...Xalq öz Xilaskarını axtarırdı..."

Səyyad Aranın ustalığı bir də ondadır ki, Xilaskar axtarışına münasibətdə xalqı bir-birinə qənim kəsilmiş sosial-siyasi təbəqələrə bölmək, yaxud mənəvi-ruhi böhranın doğurduğu müxtəlif maraqların toqquşmasını mütləqləşdirmək kimi, bəlkə də, zahirən hər hansı effekt yarada biləcək yüngül yolla getmir, onun yazıçı-mütəfəkkir stixiyası tamamilə düzgün təsbit edir ki, müxtəlif maraqlar toqquşsa da, sosial-siyasi təbəqələşmə baş versə də, Xilaskarı təbii bir ümummilliyet intuisiyanın təsiri ilə bütün Xalq gözləyirdi... Haqlısı da, haqsızı da; düz yol tutanı da, yolundan azanı da...

Romanın ideya-məzmunundakı (ruhundakı!) drammatizm, dərin, çoxqatlı detal və təfərrüatların əyaniliyi, obrazların nitqindəki kolorit imkan verir deyək ki, "Başdaşı" tarixi (epoxal!) bir filmin senarisi olmaq baxımından da öz rejissorunu gözləyir.

İSLAM SADIĞIN ŞUMER MEYDANI

Şumer mövzusu Azərbaycan filologiyasına çox sonralar – keçən əsrin 70-ci illərində gəldi. Və gəlişi ilə mövzunun mahiyyətinə o qədər də dəxli olmayan, get-gedə daha çox siyasi-ideoloji məqsədlər güdən münafişə meydanına çevrildi.

Dil haqqındakı elmin əsaslarını dərinlən bilən Aydın Məmmədovun 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq nəşr etdirdiyi məqalələrlə Azərbaycan dili materialları əsasında Şumer-türk paralellərini ardıcıl araşdırma təşəbbüsləri həmin meydanı o dərəcədə genişləndirdi ki, müzakirələr dilçilik hüduqlarından kənara çıxıb akademik tarixşünaslıqda Azərbaycan xalqının mənşəyi kimi zətən mübahisəli olan problemi yerindən oynatdı.

Milli azadlıq uğrunda mübarizə dövrləri üçün tamamilə səciyyəvi sayılacaq paradoksal bir vəziyyət yarandı: dilin mənşəyini ən qədim dövrlərə aparıb çıxarmaq imkanı nə qədər real görünürdüsə, məsələni yalnız dillə məhdudlaşdırmayıb millətin tarixi (və taleyi) barədəki bütün problemləri həmin məhvərə çəkmək meylləri o qədər qeyri-real idi. 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanda Şumer müzakirələri get-gedə daralsa da, Azərbaycan filologiyası artıq zaman-zaman müraciət edəcəyi əbədi bir mövzu əldə etmiş oldu.

İslam Sadıq şumerşünaslıq meydanına “Şumerdə izim var” (2008) kitabı ilə gəldi. Əlbəttə, onun Şumerdəki Azərbaycan – türk izlərini ilk mərhələdə daha dərinlən bildiyi folklor baxımından axtarıb müəyyən edəcəyi təbii idi... Apardığı kifayət qədər geniş miqyaslı (və intensiv) araşdırmaların nəticəsi olaraq “Şumer və türk dastanları”, “Şumer ədəbiyyatı” kitablarını nəşr etdirməklə kifayətlənməyib, “Şumer epik mətnləri və türk xalq yaradıcılığı ənənələri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək Azərbaycanda peşəkar şumerşünas kimi tanındı ki, ona xeyir-dua verənlər içərisində akademik Tofiq Hacıyev kimi mövzuya dərinlən bələd böyük alimimiz vardı.

İslam Sadıqın əslində çoxdan yazıb qurtarsa da bu günlərdə nəşr etdirdiyi yeni kitabında açdığı Şumer meydanını folklorşünaslıqdan dilçiliyə doğru genişləndirməsi cəhdi, bir sıra məqamları nəzərə almasaq demək olar ki, uğurlu cəhddir.

Kitaba verilən ad – “Tanrı dili. Türk dili. Şumer dili”, eləcə də onun şərh, prinsip etibarilə, müəllifin şairliyindən gəlir. O ki qaldı keçən əsrin 70-ci, 80-ci illərinə qayıdıb XXI əsr mövqeyindən Şumer-türk qohumluğu əleyhdarlarını ifşa etməsinə, hər nə qədər əsaslı olsa da daldan atılan daş təsəvvüründən başqa bir şey yaratmır. Və təbii ki, İslam Sadıqın akademik İqor Mixayloviç Dyakonov, yaxud akademik İqrar Əliyev qarşısında “at oynatmaqda” məqsədi bu böyük tarixçilərin onun ana dili ilə Şumer dili arasındakı “göz qabağında olan” əlaqəni “nə-

yə görə" isə ya göz ardına vurmaları, ya da ümumiyyətlə qəbul etməmələridir... Lakin məsələ burasındadır ki, Şumer və türk dilləri arasındakı qohumluq əlaqəsinin mövcud olub-olmamasını XIX əsrin əvvəllərində hind-Avropa dillərinin materialları əsasında müəyyənləşmiş müqayisəli-tarixi metodun prinsipləri diqtə edir. Həmin prinsiplərə görə, dil zaman-zaman müxtəlif dialektlərə bölünür, hər bir yeni dialekt müstəqil dilə çevrilərkən kök dilin fundamental xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, eyni ağacın budaq dilləri ilə də aydın seçilən ortaq cəhətlərə malik olur.

İslam Sadıq Şumer dilinə mənsub fonetik, leksik və qrammatik vahidlərin təxminən üçdə birinin türkcə ilə müqayisədə uyğun gəldiyini konkret misallarla təsbit etmişdir ki, bu, şumerşünaslığın (və türkologiyanın) indiki səviyyəsində rekord göstərici olmaqla yanaşı, kəmiyyət deyil, məhz keyfiyyət hadisəsi sayıla bilər.

Söz yaradıcılığı, leksik-semantik yuvalar, ümumən insan dili üçün səciyyəvi olan terminoloji leksikon, populyar qrammatik kateqoriyalar, onomastika, nitq stilizasiyaları və s. türkcənin həm tarixi, həm də dialektoloji faktları əsasında müqayisəyə cəlb edilmişdir.

Müəllif gördüyü işin əhəmiyyətini hər məqamda çox həvəslə nəzərə çarpdırsa da, bu, qeyri-təvazökarlıq təsüratı yaratmır. Çünki oxucu bütün səmimiyyətilə hiss edir ki, İslam Sadıq öz şəxsi iddialarını yox, mənsub olduğu xalqın tarixi mənəvi maraqlarını ifadə edir.

Lakin məsələ burasındadır ki, İslam Sadıqın təqdim etdiyi bu zəngin material şumercə ilə ümumən türkcə, xüsusən Azərbaycan türkcəsi arasındakı genetik qohumluğu "çox-çox uzaqdan uzağa", yəni üç-dörd min illik bir məsafədən sübut edir.

Göründüyü kimi, eramızdan əvvəl təxminən V minillikdə mövcud olmuş dünyanın ən qədim dilinin – Şumer dilinin bu gün mükəmməl bir varisinin varlığını qəbul etmək mübahisə doğurmamalıdır. Ancaq burası da var ki, həmin varislik o zaman daha aydın təsəvvür oluna bilər ki, müəyyən şəcərə təqdim etsin. Həmin şəcərə yaradılarkən "şumercədən – törəmə qohum dillərə" prinsipi ilə yanaşı, "törəmə qohum dillərdən – şumercəyə" prinsipi üzrə araşdırmalar daha məhsuldar ola bilər.

Hər halda, İslam Sadıq açmış olduğu Şumer meydanında öz atını inamla oynadır.

2020

ELNARƏ AKİMOVANIN

“DÜŞÜNCƏ ZAMANI”NDA ƏDƏBİYYAT
SÖHBƏTLƏRİ

“Azərbaycan ədəbi tənqidi müstəqillik illərində”, “Yeni təfəkkür və ədəbi tənqid”, “Çağdaş poeziya və ədəbi təmayüllər” və s. kitabların, yüzlərlə məqalələrin müəllifi Elnarə Akimova bugünkü ədəbi tənqidimizin təkə fəal nümayəndələrindən biri olmaqla qalmır, cəsarətlə deyə bilərik, artıq neçə illərdir ki, ədəbiyyat haqqındakı elmimizin maraq dairəsinin genişlənməsində, metodoloji keyfiyyətinin yüksəlməsində bilavasitə iştirak edir. Və tənqidçinin yeni kitabına – “Düşüncə zamanı-ədəbi tənqid diskurs kimi” – elmi redaktor Azər Turanın yazdığı ön sözdəki belə bir fikirlə ümumən razıyam ki, “hər şeydən əvvəl, Elnarə Akimova yazdıqlarının örnəyində XXI yüzil Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün cərəyanlar dövrünün tənqidçi tipini yaratdı. Cərəyanların funksionallığının ədəbiyyatımızda nə vaxtdan müşahidə olunduğunu ilk dəfə kompleks halında və yeni ədəbi mətnlərin təhlilləri fonunda dövrüyyəyə qatan, cari ədəbi prosesi cərəyanlara nəzərən dəyərləndirən və bunu predmetləşdirən tənqidçilərimizdən biri də odur”.

Əlbəttə, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir ədəbiyyat əgər inkişaf edirsə, bir tərəfdən, həyatın mürəkkəb sosial-mənəvi əhval-ruhiyyəsinə çoxspektrli reaksiyasına, başqa tərəfdən, özünün ideya-estetik təka-

mül-diferensiasiya qanunauyğunluqlarına görə az və ya çox miqyasda cərəyanlaşma imkanlarına malikdir ki, kifayət qədər zəngin tarixi təcrübəsi olan Azərbaycan ədəbiyyatının da belə bir imkandan məhrum olduğunu düşünmək absurddur. Lakin dünya ədəbiyyatından bu və ya digər dərəcədə məlum olan müxtəlif cərəyanların təzahürlərinin bizdə də axtarılıb tapılmasına (“o əjdahadan bizdə niyə olmasın?”) xüsusi cəhd göstərmək, yaxud birbaşa təqliddən gələn hadisələri ədəbiyyatın orqanik faktı kimi qələmə vermək də doğru olmazdı.

Elnarə Akimova öz sahəsinin kamil bir mütəxəssisi olaraq ədəbiyyatşünaslığın ümumi tipoloji məsələlərini (və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə) nə qədər dərinləndirə bilsə də, onun müasir Azərbaycan ədəbiyyatındakı cərəyanlaşma probleminin həlli istiqamətindəki axtarıqlarının əsas istinadgahı diskursdur ki, məhz mətn “alt qatı” ilə alındığına görə sadəcə görüntü yaradıb yoxa çıxmır, əksinə, ideya daşıyıcısı (və törədicisi!) funksiyasında təzahür etməklə haqqında söhbət açılması zəruri olan cərəyanın obyektinə bərabər dumanlı təsəvvürü yox, bütün üzvi bəddii tərkibi ilə obyektin özünü nümayiş etdirir.

Azər Turan yazır ki, “Akimova son yüz ildə -əvvəlcə sosrealizmin ifrat və təşkilolunmuş ateizmini, sonra Tanrı mövzusunda bir az örtülü, bir az mübhəm şəkildə irfana yönəlib dəyişən poeziyamızın rakurslarını, daha sonra ən yeni ədəbiyyatımızda “mərkəzdənqaçma tendensiyaları”nı... elə son yüzildə yaşanmış “qlobal miqyaslı çətinliyin” metafizik təzahürü olaraq səciyyələndirdi. 90-cı

illər şeirimizdə müşahidə olunan çöküş ovqatına dekadans təyini daha çox onun adıyla bağlıdır... Və bunu da xatırlatmağı vacib sayır ki, "postmodernizmin çərçivəsində qapanub qalmışq".

"Düşüncə zamanı" Elnarə Akimovanın son beş ildə "Ədəbiyyat qəzeti"ndə dərc edilmiş, demək olar ki, əksəriyyətini qəzətdən oxuduğum məqalələri əhatə etsə də, kitab mənə bir monoqrafiya səviyyəsində olduqca bütöv, daxili vəhdətdə və mükəmməl təsir bağışladı. Və heç şübhə eləmirəm ki, bu, kitabın strukturu üzərində ciddi, məsuliyyətli və xüsusi zövqlə düşünülməklə yanaşı, müəllifin elmi-intellektual təfəkkürünün özünün təbii sistemliliyindən irəli gəlir: Elnarə Akimovanın müxtəlif illərdə -XXI yüzilin başlanğıcından bəri qələmə aldığı ən müxtəlif ədəbi-tənqidi məqalələr nə qədər pərakəndə, yaxud ixtiyari şəkildə ayrı-ayrı kitablara toplansa belə, əminəm ki, həmin kitablardan heç biri eklektik görünməyəcək... "Düşüncə zamanı"nu bütövləşdirən konkret amillər də var ki, onlardan biri məqalələrin yazıldığı son beş il, o biri isə dərc olunduğu "Ədəbiyyat qəzeti"dir.

Söhbət nəsrədən başlanır. Və ilk olaraq özünün bütün poetik miqyası ilə məhz roman janrı müzakirəyə çəkilir:

"Bu gün bizdə roman janrı ilə bağlı aparılan polemikalarda daha çox şikayət, müqayisə fərqi ilə dünya və milli nəsrə qarşı-qarşıya qoyub, üstünlüyü birmənalı şəkildə birincinin xeyrinə həll eləmək cəhdi öndədir. Dünyaya romançılığının çağdaş durumu və tarixi təcrübəsi hər halı ilə bu üstünlüyü çevrələyir".

Hər cür müqayisənin nöqsanlı olması barədəki məlum kəlamı hələlik bir tərəfə qoyub sözügedən müqayisənin təfərrüatına varsaq haqq-nahaqq belə bir qənaətə gələcəyik ki, bizdə roman yaradıcılığı mədəniyyəti, ayrı-ayrı dəyərli təşəbbüsləri çıxmaq şərti ilə, elə də yüksək deyil. Və "Düşüncə zamanı"nın müəllifi bunun səbəbini ilk növbədə "məhz ötən əsrin 30-40-cı illərində meydana çıxan əsərlərə sərf olunmuş zəhmətin güdazə getməsi"ndə görür. Belə ki, "bu dönmədə milli varlıq yad düşüncəyə, yad kontekstə güzəştə getdi və güzəşt ədəbiyyatı estetik hadisə doğura bilmədiyi üçün 30-cu illər romançılığı da bu janrla bağlı meydana bədii-estetik səviyyə baxımından uğurlu mətn qoya bilmədi". Müəllif dəfələrlə barəsində bəhs olunmuş belə bir mülahizəni bir daha xatırlatmağa məcburdur ki, "yazıcılar xalq həyatını, inqilabi səciyyəni, yeni quruculuq məsələlərini önəmsəməyə girişdilər. XX əsrdə (əslində, həmin əsrin əvvəllərində -N.C.) başlanan hərəkət yarıda qaldı. Ədəbiyyat dəyərlərindən uzaq düşdü... Milli, etnik mənlilik şüuru əvvəlcə bədii, sonra isə ictimai-siyasi təfəkkürdə təşəkkül tapır. 30-cu illər bu şüur hadisəsinə qarşı yönəlmiş planlı ədəbiyyat nümunələri meydana qoydu. Türk ordusu işğalçı kimi təqdim olundu, islam bir din olaraq müasirliyə zidd hesab edildi, "Müsavat" "Daşnaksüt-yun"a bərabər tutuldu".

Elə görünə bilər ki, Elnarə Akimova milli kontekstdə roman janrının taleyi diskursundan kənara çıxıb ümumən milli ədəbiyyatın (və hətta mənliliyin!) tarixinin həll

edildiği bir dövrə daxil olur və bu lənətə gəlmiş dövrdən insanlıq adına nə salamat çıxdı ki həmin illərdə roman kimi heç kimi maraqlandırmayan bir epik yaradıcılıq inersiyası da xələdar olmaya? Sovet ideologiyasının sonsuz ehtirasla öz romanını yaşamağa başladığı bir dövrdə başqa romana yer varmı?..

“Düşüncə zamanı”nın müəllifi (və roman janrının tərcümeyi-halı) baxımından paradoksal olan odur ki. dövr bütün ictimai-siyasi kataklizmlərlə əsl roman dövrüdür, ancaq nə edəsən ki janrın (və ədəbiyyatın!) missiyasını məhz ideologiya öz üzərinə götürür.

Yeri gəlmişkən, “milli, etnik mənlik şüuru əvvəlcə bədii, sonra isə ictimai-siyasi təfəkkürdə təşəkkül tapır” müddəasının doğruluğuna XX əsrin əvvəllərindən sonrakı vəziyyət üçün olduqca böyük şübhə ilə yanaşmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəlinə qədər bütün əsrlərin ictimai-siyasi hadisələrinin fəvqündə olan Azərbaycan ədəbiyyatının (Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin, Mirzə Fətəlinin, Mirzə Cəlilin, Sabirin) həmin dövrdən sonra “əsrin əsiri” (Anar) olduğunu görmək o qədərmi çətindir?

Elnarə Akimovanın “Yeniləşən nəsrin İsa Hüseynov mərhələsi” bu sözlərlə başlayır:

“İsa Hüseynov Azərbaycan nəsrinin milli ruh və emosiya potensialını özünə qaytardı... Təsadüfi deyil, 60-cı illər nəsrinin keyfiyyət özəlliklərindən bəhs edən bütün mətnlərdə (əslində, diskurslarda – N.C.) İsa Hüseynovun rolu bu yöndə xüsusi önə çəkilir, mənəvi diriliyin, quru-

lan sahmanın, yeni düşüncə hərəkətinin təmali olaraq dəyərləndirilir”.

Və “Düşüncə zamanı”nın müəllifi bir daha roman zamanının əvvəllərinə qayıdır:

“İsa Hüseynov yaradıcılığı elə bir dövəmdə parladı ki, bu dövəmə qədər milli varlıq yad düşüncəyə, yad kontekstə güzəştə gedərdi... Amma məsələ bununla qapanmırdı ki... Zamanın dəngəsi pozulmuşdu, sistem bir tərəfdən sovet varlığını təcəssüm etdirmək, dövrün epoxal hadisələrinə yeni münasibətin bədii həllini verməyi yazıçıların qarşısına qoyur, onlardan xalq həyatını, inqilabi səciyyəni, yeni quruculuq məsələlərini önəmsəməyi tələb edir (artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu, bütün eksperimental tərəflərlə məhz ictimai-siyasi epoxa idi, xalqın içindən gəlmədiyinə görə nəinki ədəbi epoxaya çevrilə bildi, özünün ən humanist təzahüründə belə, antiədəbi olaraq qaldı – N.C.), digər tərəfdən 20-ci illərə qədər mövcud nəsr ənənəsinin yetişdirməli olduğu zehniyyətin qarşısını alırdı”.

Nə qədər haqlı olub-olmamasına münsiflik etmək çətin olsa da, Elnarə Akimova təsadüfən demir ki, “Çingiz Aytmatov manqurtluq sindromunu ədəbiyyatın bədii təcəssüm predmetinə çevirəndə İsa Hüseynov soyumuz, kökümüz, baba yazımız kimi məsələləri qabardıb ictimai düşüncəyə təsir göstərməyə nail oldu... Odur ki, ədəbiyyatın milli düşüncəyə təsiri məsələsi XX əsrin əvvəllərindən sonra ilk dəfə İsa Hüseynovun əsrlərlə start götürməyə başladı”.

Lakin "Düşüncə zamanı"nın müəllifi aşağıdakı mülahizələrində nəinki tamamilə haqlıdır, eyni zamanda böyük yazıcının yaradıcılığının ideya-estetik (və sosial-ideoloji) mahiyyətini anlamaq üçün çox sərrast bir retrospektiv "diaqnoz" müəyyən edir ki, "İsa Hüseynov güvən ilə insanları pozulan mənzəpindən, onlara verilən imtiyazların artırılması ilə getdikcə cəmiyyət üçün daha təhlükəli olmasından, bu insanların milli hiss, milli düşüncədən uzaqlaşmasından, azğınlaşmalarından ilk dəfə yazmağa başladı... Dünənə qədər mühitin qəhrəmanları olan İsa Hüseynov nəsrində artıq antiqəhrəmanlara çevrildilər".

Müəllif Azərbaycan nəsrində "itirilmiş zaman"dan sonra başlayan "özünəgəlmə zamanı"nın daha bir mühüm faktı kimi İsmayıl Şıxlı yaradıcılığına (və "Dəli Kür"ə) müraciət edir. Lakin romanın tarixi bədii dəyəri üzərində çox dayanmayıb keçir müstəqillik illərinə:

"Müstəqillik dönəmində yazılan əsərlərdə "Dəli Kür" romanının hansı təzahürlərini seçmək mümkündür?" Və verdiyi sualın "qəribəliyi"ndən özü də təəccüblənmiş kimi ona maraqlı bir "anticavab" verir:

"Zənnimcə, müqayisə oxşarlıqdan daha çox fərqliliyə rəvac verən faktlara yol açır. Çünki bu dönəmin nəsrində artıq fərqli hadisədir".

İkinci sual da ("Çağdaş romanşünaslığımızda "Dəli Kür"dəki hansı dəyərlərin qorunması, prosesə ötürülməsi faktı ilə üzləşirik?") birinci qədər "anticavab"a gətirib çıxarır:

"Son dövrün nəsr nümunələrinə dayaqlansaq, bizdə öz yaşam qanunları ilə seçilən milli obraz nəzərə çarpır. Bu obrazın sələfləri də milli yaddaş daşıyıcıları kimi sanki tarixə dönmüş, funksionallıqlarını dondurmuşlar".

Və belə məlum olur ki, "Dəli Kür" mövzusu "o zaman təsvirə çəkilir ki, cəmiyyətdə xaos nizamı, disharmoniya harmoniyanı əvəz edir. O zaman nəsr də inersiya ilə milli yaddaşı silkləyərək onu ayıq-sayıq salmağa çalışır, milli psixologiyamıza yabançı elementlərin, ünsürlərin qovuşmasına etiraz edir".

Əlbəttə, "Düşüncə zamanı"nın müəllifinə irad tutmaq olar ki, o, "Dəli Kür" diskursunda cavabdan daha çox suallar verir, hətta demək olar yalnız suallarla kifayətlənib əsaslı bir mövqə üzərinə gəlmir. Ancaq belə bir irad verilən sualların doğurmalı olduğu o əsl cavabdan biri ümumiyyətlə məhrum edərdi.

Və məqalədəki suallar üzərində düşünə-düşünə mənə də belə bir sual yarandı: Doğrudanmı "Dəli Kür"ün baş qəhrəmanının - Cahandar ağanın özündən sonrakı Azərbaycan nəsrində az-çox mükəmməl "paradiqma"sı yoxdur?..

Hər nə isə...

"Bu gün tarixi roman janrına diqqət ön plandadır. Yalnız tarixi roman janrında deyil, çağdaş romanlarda (təbii ki, söhbət müasir mövzulu romanlardan gedir – N.C.) belə əsas istiqamətverici fonu tarix təşkil edir, hətta bir neçə zamanı bədii təcəssüm predmetinə çevirmək meyləli əsəri roman içində roman kimi təqdim edir oxucu-

ya" ... Elə isə tariximiz niyə qəhrəman yarada bilmir?.. "Tarixin yeni kontekstdən oxunuşu" nun doğurduğu (və hər cür fundamentalizmi darmadağın edən) "analitizm" ə görəmi?.. Daha dərinlərə varmaq sövqünün gətirib çıxardığı mifik-kosmik düşüncənin ardınca gələn dərin absurdluqdanmı?.. Yoxsa ruhumuzun etnos (və epos) damarının boşalmasından?.. Elnarə Akimova hər halda bu qənaətdədir ki, "Dəlü Kür" dəyərlərin dəyişdiyi bütün zamanlar üçün yazılmış əsərdir. Əsərin bu gün tarixi missiyasını davam etdirməsi fikrimizin sübutudur". Nə inanmağa əsas var, nə də inanmamağa? "Dəli Kür"ün "Su sərgisi" ilə müqayisəsi də mənə çox müəmmal göründü... Həmişə cavabları ilə fərqlənən ədəbiyyat analiti-kinin bu dəfə suallar xaosunda dolaşması da bir cür axtarışdır. Və hər söyləmə cümləyə (hökmə!) çevrilmədiyi kimi hər diskurs da özünün mətn təzahürünü tapmır axı... "Alt qat"ın "üst qat"dan, "iç struktur"un "dış struktur"dan, mahiyyətin hadisədən nə xəbəri?..

Müstəqillik dövrü Azərbaycan romançılığının iki böyük əsəri çox geniş müzakirələrin mövzusu oldu ki, onlardan biri "Göz muncuğu", ikincisi "Baş" idi. "Düşüncə zamanı"nda hər iki əsər yüksək peşəkarlıqla təhlil edilir. Lakin hərəsi bir rakursdan... Anarın "Göz muncuğu" nun təhlilində, tamamilə təbii olaraq, sosioloji üsuldan imtina olunur. Çünki "burada zaman və insan amili ümumən, bütün – ictimai-siyasi, mədəni-tarixi, fəlsəfi-psixoloji səviyyələrdə özünün Varlıq məqamına tabedir və elə bu məzmun, məziyyətlə də ciddi ədəbiyyat faktı kimi həmi-

şə düşündürəcək..." Elçinin "Baş" romanında isə "tarixi gerçəkliyin sərbəst interpretasiyası" hakimdir. Və burada fon nə qədər şərti-mifoloji səciyyə daşsa da, söhbət tarixin bilavasitə sosiologiyasından gedir.

"Baş" romanı çıxar-çıxmaz onun barəsində onlarla kifayət qədər maraqlı məqalələr yazıldı, ancaq Elnarə Akimovanın yazısı mənə elə ilk mühakimələrindən daha analitik gəldi:

"Tarix... hara qədər görünə bilər, hansı səciyyəsi ilə funksionallıq kəsb edə bilər kimi suallar Elçinin prozasında həmişə öz önəmini itirib və tarixdə olmuş hər hansı fakt elə bədii illüstrasiyada təqdim edilib ki, daha çox bədii mətn olaraq yaşamaq səlahiyyəti qazanıb".

"Baş" romanını "tarixə yönəlmiş, onu dirçəltmiş yeni missiyanın" məhsulu hesab edən tənqidçi-ədəbiyyatşünasla mübahisə eləmək bir də ona görə çətindir ki, doğrudan da, "Elçin Bakının kəndlərindən, koloritindən yaza-yaza nəhayət onun tarixinə vardı, geniş və dərin bədii nüfuzun göstəricisi olaraq vardı və bu yolla, əslində, XIX əsr Azərbaycanının mənəvi və siyasi reallığına, bir qədər də dərinə getsək, milli-genetik boşluqlarımızın qatlarına varmağa müvəffəq oldu".

Lakin məsələ romanın yalnız ideya-məzmun təhlili ilə bitmir. Və məqalə müəllifi çox dəqiq bədii struktur analizi də təqdim edir:

"Baş" romanında bütün obrazlara məxsus diskursların bədii təhkiyə şəkli Başın yaddaşındadır, hər şey onun yaddaşından keçən informasiyada nəql olunur, ya da sa-

dəcə hər mühit, hər kəs öz yaddaşını, hekayətini, keçmişini nəql edir. Nəhayətində nə baş verir: belə kiçik yaddaş xatirələri birləşərək mətnin özünü tarixin yaddaşına ehtiva edən obraza çevirirlər”.

Başlangıçdan üzvi vəhdətdə olan bu diskursu davam etdirsək görəcəyik ki, hər cəhətdən (!) zəngin tariximizin “Baş”da açılan, yaxud açılan kimi də üstü örtülən XIX əsr qatı əlaqəli və ya zahirən əlaqəsiz çoxlu sayda yarımqatdan ibarətdir ki, hər biri öz izahını tələb edir... Əks təqdirdə Rüstəm Kamalın “aqoniya” fəlsəfəsi özünün “mürtəce” aktuallığını heç zaman itirməyəcək.

Elnarə Akimova “Göz muncuğu” ilə “Baş”ın doğduğu ideya-estetik təəssürlərdən ayrılmamış müsahibini, əgər belə demək mümkünsə, müstəqillik dövrü nəslinin roman yaradıcılığı eksperimentləri barədəki söhbətə dəvət edir: müzakirə obyektləri Mirmehdi Ağaoğlunun, Şərif Ağayarın, Zahid Sarıtorpağın, Sərdar Aminin romanlarıdır... Və səciyyəvi haldır ki, “Düşüncə zamanı” müəlif söhbətə yeni nəslin roman barədəki təsəvvürünə ən azından zahirən ciddi görünən bir iradla başlayır:

“Mirmehdi Ağaoğlunun “Bu gün səbr elə” əsərini oxuyub bitirən kimi öncə onun niyə roman adı ilə təqdim olunması təəccübləndirdi məni. Bu ki roman deyil, povestdir, hətta təqdim olunan hekayət nə qədər roman yükü, roman ağırlığı daşısa belə... Roman daha əhatəli, daha artıq insan taleləri, zaman və məkan çevrilmələri, çeşidli bədii materialı qapsayan janrdır və mənim üçün roman, ilk növbədə, yazıcının məlum hədd-zirvə

məqamı seçib ondan aşağına seyr edirmiş kimi, əsərindəki insan və ona aid nə varsa, onu dəyərləndirməsidir”.

Hekayədən romana (hətta epopeyaya) qədər nəsr janrlarının iyerarxiyasını müzakirəyə çıxarmaq tək bizdə yox, çox xalqların ədəbiyyatında (və ədəbiyyatşünaslığında) maraq doğurur, lakin təcrübə göstərir ki, bu cür müzakirələr nə qədər maraqlı başlanırsa, o qədər də maraqsız bitir, yəni heç bir nəticə hasil olmur... Elnarə Akimovanın roman üçün müəyyənləşdirdiyi (və janrın “klassik tərif”indəkindən də bir az tələbkar) kriteriyaya gəldikdə isə, nəyi nəzərdə tutduğunu daha konkret aydınlaşdırmaq istəyirsə, gərək barmağını bir mətnin üzərinə qoyub göstərsin ki, mən bunu deyirəm.

Saf-çürük elədiyi yeni nəsil romanlarına münasibətdə tənqidçi-ədəbiyyatşünasın peşəkar tələbkarlığı ilə bərabər istedadlı qələm sahibinə, az-çox uğurlu tapıntılara (hətta uğur vəd edən axtarışlara) son dərəcə humanist, qayğı ilə yanaşması da göz qabağındadır. Və mənə xoş gələn bir də odur ki, Elnarə Akimova təqdim etdiyi əsərə (və müəllifə) kənardan baxmır, onu dərindən, hərtərəfli görməyin bütün məsuliyyətini öz öhdəsinə almaqla dediyi tənqidçi sözünə bəri başdan böyük nüfuz, səmimi etibar qazandırır... Ədəbi marağını da gizlətmir...

“Qəhrəmanı qadın olan əsərləri oxumağı sevirəm. Müəllifin hansı cinsdən olmasının önəmi yoxdur. Əsas olan qadının iç nəzərlərindən açılıb təhlilə cəlb olunmasıdır. Bizdə bu kontestdə yazılan mətnlər azdır. Xüsusilə, yeni dövr qadınınun obrazını yaratmaq cəhdləri şeirimiz-

dən fərqli olaraq nəsrə o qədər də funksional deyil. Çağın yeniləşməsinə uyğun, dəyişən yeni qadın qəhrəmanının prozaya adlamasının vacibliyini yazılarımda sırası gəldikcə vurğulayıram”.

Deyəsən, mətləbdən uzaq düşürük... Mətləb isə ondan ibarətdir ki, “Düşüncə zamanı”nın müəllifi yeni nəsil ədəbiyyatında özünün müəyyənləşdirdiyi kriteriyaya müvafiq roman nümunələri göstərə bilir, ya yox?.. Bəlkə, yanılıram, ancaq mənə elə gəlir ki, Elnarə Akimova təhlil elədiyi roman mətnlərində nə qədər ciddi məziyyətlər qeydə alsada, Elçinin məşhur ifadəsilə desək, bir küll halında onların heç birini, məsələn, “Dəli Kür”, “Göz muncuğu”, “Baş” kimi əsl roman hesab etmir.

Hekayə janrının bugünkü imkanlarına gəldikdə isə, görünür, nikbin olmaq üçün daha çox əsas var: bir tərəfdən, zəngin klassik ənənə, digər tərəfdən, heç vaxt tərəvətini itirməyən intensiv yaradıcılıq axtarışları. Və əslində, janrın təbiəti də bizə daha doğmadır. Xüsusilə ən müxtəlif mənalarda manevr imkanlarının genişliyinə görə...

Poema diskursunda ilk narahatlıq “indi poema janrına müraciət azalıb”dan ibarətdir... Çünki “bu gün gənc yazarlar bir neçə şeirdən sonra özlərini daha iri forma olan poema janrında deyil, birbaşa nəsrə, özü də nəsrin daha geniş (bu sözün yerinə nəzərdə tutulan mənanı vermək üçün daha uğurlu bir ifadə tapmaq lazım gəlmirmi? – N.C.) janrı sayılan romanda sınaşırlar... Bu gün poema janrına müraciət edən şairlər əsasən orta və qocaman yaş senzinə mənsub olanlardır”.

Elnarə Akimova müstəqillik dövrü poemalarının bir neçə uğurlu nümunələrini təhlilə cəlb etsə də, janrın “qocalması” qənaətinə gəldikdən sonra belə, “lakin bu janrla bağlı pessimizmə qapılmağa imkan verməməlidir. Gözlədiyimiz əsər bir gün ortaya qoyulan çoxsaylı nümunələrin içərisindən doğulub görünəsidir. Yetər ki, şairlərimiz janrı yaşatmağa israrlı olsunlar” desə də, aydın görünür ki, poema janrının taleyində nə isə çox ciddi hadisələr baş verir... Bu hadisələrin mahiyyətini daha dərinləndirmək, üzərindən keçilən həqiqi sənət hadisələrini layiqincə tədqiq etmək lazım gəlir.

“Düşüncə zamanı” müəllifinin poeziya barədəki düşüncələrinin xronologiyasına nəzər yetirsək sxolastik müntəxabatçı mövqeyindən aydın seçilən bir fraqmentallıq və ya impulsivlik görürük: cümhuriyyətə gedən yolun şairi Məhəmməd Hadi, yeni düşüncə aspektləri ilə Cavid yaradıcılığı, şair ola bilərdi, professor oldu – Mikayıl Rəfili, Rəsul Rza modern, yaxud şəklin müəllifi – Zaman, Ağ bir zanbaq kimi açıldı səhər (Əli Kərim), Bir kəs ki onun qibləsi yalnız Vətən oldu (Bəxtiyar Vahabzadə), Səhəri gözləyək göyün üzündə – Məstan Günər... Lakin bu fraqmentallıq və ya impulsivlikdə tənqidçi-ədəbiyyatşünasın maraq dairəsinin, yaxud ədəbi zövqünün diqtə etdiyi bütövlüyü də nəzərdən qaçırmaq olmaz. İlk növbədə o baxımdan ki, Elnarə Akimova müasir Azərbaycan poeziyasının tanınmış tədqiqatçısı kimi onda həmişə yeniləşmə meyllərinə həssas olub. Və məsələ onunla da bit-

mir ki, bu meyllər nə dərəcədə davamlı, yaxud epizodikdir... Doğrudan da, bizdə poeziya nəsr kimi öz təbiəti etibarilə "ağır-səngin" deyil – sözünü realist başlayıb romantik qurtara bilir, yaxud əksinə. Ona görə də Azərbaycan şeirində stabil poetik cərəyanlardan daha çox ümumən cərəyan axtarışlarından və ya tendensiyalarından danışmaq meyli güclüdür... Elnarə Akimovanın diqqət mərkəzində dayanan şairlərin – Vaqif Səmədoğlu, Vaqif Bayatlı Odər, Ramiz Rövşən, Məmməd İsmayıl, Çingiz Əlioğlu, Şəhriyar Del Gerani, Ümid Nəccari... əksəriyyəti özündə bu və ya digər modernist cərəyanın, yaxud modernizmin bütövlükdə kompleksini nümayiş etdirir.

Kitabda "Azərbaycan poeziyasında yeni təfəkkür kultu – modernizm" başlığı altında üç yazı verilir ki, bu yazıların hər birində modernizmin poetik təfəkkür üçün nə demək olduğu sualına cavab axtarılır. Və görünür, müəllifin ən aktual qənaəti bundan ibarətdir ki, "müstəqillik dövrünün poeziyasındakı yeniliklərdən bəhs etmək müəyyən hallarda etirazla qarşılır: Avropa cərəyanlarının milli şeirimizə süni şəkildə tətbiqinin civarında yeni poeziya yarandı mı ki? Zənnimcə, yarandı... Müstəqillik dövrünün poeziyası öz keçmişi, gələnləri, zəmin aldığı fəlsəfi-psixoloji notlara qədər yeni xarakterli poeziya idi".

Əlbəttə, mübahisə eləmək olar... Hətta belə bir fikrə də gəlmək mümkündür ki, tənqidçi-ədəbiyyatşünas müstəqillik dövrünün poeziyası barədəki gerçəklikləri təsbit eləmək əvəzinə görmək istədiklərini, arzularını bəyan edir.

Ancaq düşünəndə ki bu, riyaziyyat deyil, ədəbiyyatdır, heç proza da deyil, poeziyadır, onda müəlliflə bəri başdan razılaşmaq, ona haqq qazandırmaq meyli üstün gəlir... O tənqidçi ki şeirdən danışanda bir az da şair olmadı, onun düz sözünün də təsiri olmaz...

"Ən azı bu poeziyadakı obrazın yaşamları, keçib gəl-dişi gerçəklər, fəci yaşantılar sırası, içinin təbəddülatları, əzabları başqa idi və o, poeziyaya yeni bir dünyanın insanı kimi qədəm qoyurdu. Ədəbiyyat isə bütün hallarda yeni insanla təzələnilir".

Elnarə Akimova çağdaş Azərbaycan postmodernizmindən bəhs edərkən onun sosial-mənəvi köklərini "keçid dövrü kimi xarakterizə olunan 90-cı illər"dən alır. Və yazır:

"Üstündən iyirmi beş ildən çox zaman kəsiminin keçməsinə baxmayaraq o dövrə xas olan xüsusiyyətlər – cəmiyyətə, varlığa pessimist baxış dəyişməyib, bədbin ruh poeziyamızda yenə də üstünlük təşkil edir".

Şübhəsiz, bu da şairi əvvəl Tanrı dərgahına aparır, sonra da postmodernizm axtarışlarına...

Yeri gəlmişkən, bizim ədəbi-ictimai təfəkkürümüzdə qərarlaşmış köhnə bir paradoksu yada salmaq istəyirəm: sovet ideologiyasının mənəm-mənəm deyən vaxtları belə bir təsəvvür yaradılmışdı ki, guya Qərbi dünyası mənəvi krizis keçirir, bu dünyanın insanı həyatın hər cür nikbin təzahürlərinə inamı itirib, elə bir ruhi-psixoloji çıxmaza qapılıb ki, gecə-gündüz intihar barədə düşünür və s. və i. Antisovet ədəbiyyat, xüsusilə poeziya üçün Qərbin həmin "üstünlüyü"ü də olduqca cazibədar (və estetik!) gö-

ründüyü 60-cı, 70-ci illərdə Azərbaycan poeziyasında da bir "intiharçılar" cərəyanı peyda oldu. Və məsələ burasındadır ki, tanımadıqları Qərbə tanıdıqları ideologiyasının təbliğatı, daha doğrusu, əks təsiri altındakı "vurğunluğ"un, çox keçmədi (məhz 90-cı illərdə!) ki, hər cəhətdən əsassızlığı meydana çıxdı – məlum oldu ki, Qərb dünyası bizdən qat-qat nikbin imiş. Və o olayı ki biz özümüzə dərd edib mənən "zənginləşirik", onlar həll edirmiş...

Uzun sözün qızası, ədəbi əlaqələrin, birtərəfli (və dünya ədəbiyyatının qədimlərdən bir vəhdət, bütöv kimi mövcudluğundan irəli gələn çoxtərəfli) təsirlərin stimullaşdırıcı əhəmiyyətini danmamaq şərti ilə belə bir əsaslı qənaətə gəlmək olar ki, modernizm kimi postmodernizmin də hər bir ədəbiyyatda, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatındakı kökləri bizim təsəvvür elədiyimizdən daha dərin qatlara gedib çıxır... Keçid dövrünün – 90-cı illərin yaratdığı "bədbin ruh" barədəki təsəvvür isə çox üzdəki təəssüratlar olmaqla yanaşı, ədəbiyyatın, xüsusilə poeziyanın hərəkətini, proseslərini anlamaq üçün bilavasitə tətbiqində vulqar sosiologizm təhlükəsini hiss etdirməyə bilməz.

"Düşüncə zamanı"nın müəllifi ədəbiyyatın elmindən də söhbət açır: fikir həyatımızda İsa Həbibbəyli, tənqidi-ədəbiyyatımızın (ədəbiyyat tənqidimizin – N.C.) isti qanı Vaqif Yusifli, tənqidçi imzası – Tehran Əlişanoğlu, ən gözəl tale adamı Cavanşir Yusifli, zaman və yaddaş mətnləri ilə Məti Osmanoglu, ədəbiyyat dili ilə Rüstəm Kamal və ədəbiyyatla cənnətə uçan Ülvi Babasoy...

Bu söhbətlər həm də ona görə maraqla oxunur (və az qala hər detallı ilə yadda qalır) ki, həm elmi dəqiqliyi var, həm publisistik vüsəti, həm də səmimi romantikası... Hər biri də öz miqdarında, nə az, nə də çox...

"Düşüncə zamanı" ilə birlikdə "Müstəqillik ədəbiyyatı müzakirə diskursunda" da işıq üzü gördü ki, mən ikincini də birinci qədər Elnarə Akimovanın kitabı hesab edirəm. Əvvəla ona görə ki, "Ədəbiyyat qəzeti"ndə aparılan həmin müzakirələrə moderatorluğu birbaşa o edib, ikincisi isə, mövzuların, sualların seçimində, eləcə də müzakirələrin geniş polemik miqyas alması ilə yanaşı, mətləbdən uzq düşməməsində onun peşəkarlığı həlledici olub. Nəhayət, burada moderatorun elə replikaları, yaxud analitik mülahizələri var ki, hər biri bir məqalə tutumunda.

Və bu kitabın da elmi redaktoru, həmçinin ön sözünün müəllifi Azər Turanla razılaşmalı olacağam ki, "Azərbaycan ədəbiyyatının problemləri iyirmi beş ildən çoxdur ki, heç bir mənada və heç bir halda belə geniş və qapsamlı şəkildə müzakirə obyektinə çevrilməyib... Bu kitab Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ayrıca səhifəsi kimi bundan sonrakı dövrlərdə də mütəxəssislərin diqqətini cəlb edəcək, ona müstəqillik dövrü ədəbiyyatımızın mənzərəsini və palitrasını yansıdan ciddi ədəbiyyatşünaslıq faktı kimi yanaşılacaqdır".

Həm "Düşüncə zamanı"nda, həm "Müzakirə diskursu"nda, həm də ümumiyyətlə Elnarə Akimovanın ədəbi mülahizə, mühakimə və qənaətlərini bu dərəcədə mü-

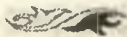
kəmməl (və milli təfəkkürün yaratdığı ədəbi mətnin kamilliyi naminə hər cür məhsuldar diskursa açıq!) edən nədir -sualının cavabını heç bir tərəddüd etmədən onun peşəkarlığından irəli gələn güclü məntiqilə mənəvi zənginliyinin ifadəsi kimi ortaya çıxan (və məntiqindən heç də az güclü olmayan) daxili inamı arasındakı dialoqun zühurunda axtarardım...

2019

Kitabın içindəkilər:

ÜMUMMİLLİ LİDER VƏ ÜMUMTÜRÜK MƏDƏNİ İRSİ	3
Azərbaycan Prezidentinin xalqa müraciətlərində ana dilinin Vətən müharibəsi	55
SÖZÜMÜZÜN ALI BAŞ KOMANDANI	94
ADA-nın töhfəsi, yaxud Amerika araşdırıcısının kitabı Azərbaycan dilində	98
LEYLA ƏLİYEVANIN ŞEİRLƏRİ YENİ TƏRCÜMƏDƏ	113
ANA! GETDİM, SALAMAT QAL!	118
TÜRK DÜNYASI: DÜŞÜNCƏ BİRLİYİ	
TEXNOLOGİYALARI	121
TÜRKƏDƏN TÜRKƏLƏRƏ	128
PSIXOANALİZİN DİL TƏFƏRRÜATLARI	135
DESPOTUN PORTRETİ.....	140
ƏDƏBİYYAT HAQQINDAKI ELMİN AKADEMİK	
İSA HƏBİBBƏYLİ MİQYASI	147
BAŞSIZLIĞIN BAŞDAŞI	168
İSLAM SADIĞIN ŞUMER MEYDANI	174
ELNARƏ AKİMOVANIN "DÜŞÜNCƏ ZAMANI" NDA	
ƏDƏBİYYAT SÖHBƏTLƏRİ	178

Sözümüzün Ali Baş Komandanı

Qeyd üçün

"Elm və təhsil" nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı
Korrektor: Mərifət Cəfərova

Çapa imzalanmış 14.01.2021
Şərti çap vərəqi 12,5. Sifariş № 16
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300

**Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4**